

ОЛЕНА ДУДНИК

**НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ
ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ПІВДНІ КИЇВЩИНИ
В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 – 1920 РР.)**

Монографія

Умань 2008

УДК 94(477.41)
ББК 63.6(4 Укр-4 Кие)6
Д 81

Рецензенти:

Розовик Дмитро Федорович- доктор історичних наук, професор кафедри української історії і етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Романюк Іван Миронович - доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку науково-дослідною лабораторією «Історичне краєзнавство Уманщини» (протокол №2 від 4 жовтня 2008 року) та вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол №3 від 27 жовтня 2008 року)

Дудник О.В.

Д 81 Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918 – 1920 рр.): Монографія. – Умань: СПД Сочінський, 2008. – 248 с.

ISBN 978-966-1604-08-6

Монографія присвячена подіям Української революції 1917-1920 рр. в південних повітах Київської губернії. На основі архівних та опублікованих джерел досліджено регіональні аспекти державотворення, національно-культурного відродження українського народу.

Книга стане в пригоді для тих, хто цікавиться актуальними проблемами вітчизняної історії та історією рідного краю зокрема. Вона прислужиться для краєзнавчих досліджень і адресується дослідникам, студентам, учителям, учням, хто не байдужий до історії України.

УДК 94(477.41)
ББК 63.6(4 Укр-4 Кие)6

ISBN 978-966-1604-08-6

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	10
РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ КИЇВЩИНИ У РОЗГОРТАННІ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В ЧАСИ РЕВОЛЮЦІЇ	45
РОЗДІЛ 3. СЕЛЯНСЬКА БОРОТЬБА НА КИЇВЩИНИ ЗА РОЗВ’ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ	105
РОЗДІЛ 4. ГРОМАДСЬКІСТЬ КИЇВЩИНИ І ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ	145
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	190
ДОДАТКИ	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ДАВО** – Державний архів Вінницької області
- ДАКО** – Державний архів Київської області
- ДАЧО** – Державний архів Черкаської області
- ЗУНР** – Західноукраїнська Народна Республіка
- КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України
- НАНУ** – Національна академія наук України
- Протофіс** – Союз промисловців, фінансистів, торговців і землевласників
- РКП(б)** – Російська комуністична партія (більшовиків)
- РСДРП(б)** – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
- СУАФ** – Союз українських автономістів-федералістів
- ТУП** – Товариство українських поступовців
- УНДС** – Український національно-державний союз
- УНР** – Українська Народна Республіка
- УНС** – Український національний союз
- УПСР** – Українська партія соціалістів-революціонерів
- УПСФ** – Українська партія соціалістів-федералістів
- УСДРП** – Українська соціал-демократична робітничка партія
- УЦР** – Українська Центральна Рада
- ЦВК** – Центральний Виконавчий Комітет
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦК** – Центральний Комітет

ВСТУП

В умовах переосмислення української історії, що розпочалося завдяки демократичним перетворенням у незалежній Україні, зусилля багатьох вітчизняних науковців зосереджені на вивченні та висвітленні подій, що мали місце на Україні 1917 – 1920 рр. Сучасні дослідники беззаперечно єдині в тому, що в процесі національно-демократичної революції український народ відродив свою національну державність. Революційні події сприяли суттєвим національно-демократичним перетворенням у різних сферах суспільного та культурно-освітнього життя України.

Всебічне з'ясування характеру визвольних змагань висуває потребу звертатися до аналізу подій, що мали місце безпосередньо у тогочасних регіонах України. Сучасна вітчизняна історіографія зосереджується переважно на висвітленні суспільно-політичних перетворень, що відбувалися у центрі, в промислових містах України. При цьому недостатня увага приділяється вивченню та висвітленню революційних процесів, що відбувалися безпосередньо в губерніях, повітових містах та селах різних регіонів. Між тим, реконструкція національно-демократичних перетворень у революційну добу вимагає активізації регіональних досліджень в українській історії. Повноцінне духовне відродження народу не можна уявити без вивчення історії окремих регіонів, міст і сіл, адже Україна складається з певних консолідованих територій, для яких характерні своєрідні історичні та культурні умови, які проявлялися в умовах національно-демократичної революції. Врахування уроків минулого, засвоєння всього цінного і повчального має важливе значення для сучасного державотворення, утвердження демократичних принципів розвитку суспільства.

Такий підхід дає можливість дослідникам отримати об'єктивну та більш конкретну інформацію про минуле своїх батьків та земляків. „Саме

краєзнавство, – зазначає академік П. Тронько, – є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом в сфері матеріальної і духовної культури. Ця скарбниця є тим своєрідним містком, який зв’язує покоління минулі з поколіннями сучасними і прийдешніми” [4.225, с. 6]. Звернення до історії губерній, повітів та волостей України, з’ясування ставлення населення до тогочасних процесів дає можливість визначити їх місце в національно-визвольній боротьбі, виявити загальні закономірності та особливості виникнення та розвитку революційних подій.

З початком визвольної революції прискорився процес перетворення українського етносу на сучасну політичну націю. За багато років народ одержав право мати своє справжнє ім’я – український, називати ним свою Батьківщину. Піднявшись за своєї елітою до історичної дії, повіривши у свої сили, своє історичне покликання, найширші верстви населення продемонстрували свою волю будь-що вибороти своє право самим розпоряджатися власною долею. В ході революції широкі верстви населення брали участь у різних формах громадського та політичного життя. Для населення усіх регіонів України, особливо для селянства, актуальним було вирішення аграрного питання. В ході революції у селах і містах різних регіонів України активізувався рух за відродження національної освіти. Всі ці та інші проблеми, зумовлені революційними подіями, потребують аналізу та висвітлення в науковому аспекті. Тільки ґрунтовне регіональне дослідження, всебічне осмислення всього процесу національного відродження на місцях дасть можливість у повному обсязі відтворити характер та наслідки Української революції.

Актуальність дослідження історичних процесів, що проходили упродовж революційної доби, посилюється ще й тим, що перед істориками стоїть завдання – звільнити оцінки своїх попередників від ідеологічних нашарувань і показати об’єктивну картину історичного минулого, відтворити сторінки національно-демократичних перетворень у регіонах.

Виходячи з цієї потреби, виникає необхідність звернутися до подій, що розвивалися на Київщині. Це зумовлене тим, що про розвиток подій у цьому регіоні України, про національні та демократичні перетворення відсутнє сучасне комплексне дослідження. Південні повіти Київщини були наближені до прифронтової зони, перебували на шляхах переміщення великих військових угруповань. Від цього особливо страждали селянські господарства. Проводилася масова реквізиція хліба, сільськогосподарської продукції та худоби. При виборі теми дисертації автор враховувала обставину, що південні повіти відносно віддалені від Києва, де й проходили важливі громадсько-політичні події, що має пізнавальне значення. Між тим, повіти південної Київщини за чисельністю населення, ремісничому та сільськогосподарському виробництву, торгівлі займали одне із провідних місць в Київській губернії. Населення шести південних повітів Київщини становило третю частину всіх мешканців Київської губернії. За абсолютними показниками, упродовж 1917 – 1920 років чисельність населення досліджуваних повітів Київської губернії в порядку зменшення можна розташувати так: Уманський, Черкаський, Звенигородський, Сквирський, Таращанський і Липовецький [1.64, с. 51]. За даними 1917 р., населення південної Київщини становило 1568222 жителів, з яких – 770401 чоловіки і 803111 жінки, вже за даними 1920 р. ця цифра зменшується до 1386416 особи, з яких чоловіків – 671758, а жінок – 615597. Як видно з наведених даних, на 98643 осіб (0,8%) зменшилося чоловіче населення, на 187514 (0,7%) – жіноче. Падіння кількості населення півдня Київщини в означені роки було викликане Першою світовою війною, голодом, епідеміями, соціально-класовою ворожнечею.

За характером виробництва південні повіти Київської губернії були переважно сільськогосподарськими. Переважало селянство, яке за даними перепису 1920 р. становило 80 відсотків. Робітників у повітових містах була відносно незначна кількість, переважно в Уманському повіті. Упродовж 1914 – 1923 років Уманський повіт об'єднував 202 населених пунктів, серед яких були міста, містечка, 144 села. В десяти населених пунктах Уманського повіту

знаходилося кілька цукрових і винокурених заводів, на яких працювали переважно робітники. До того ж, працювало багато різних майстерень, дрібних ремісничих підприємств. Проте, встановити число робітників і службовців, зайнятих на цих підприємствах неможливо встановити навіть приблизно. Більш організованими були робітники чавуноливарного заводу, що розташовувався в Умані.

За національним складом населення у повітах переважали українці (46.6%), значний відсоток становили євреї (28.8%), поляки (26.8%) росіяни (7%). Представники національних меншин проживали переважно в повітових містах. Так, в Умані і Липовцях проживало відносно багато єврейського населення, в Сквирі, Таращі, Черкасах і Звенигородці найчисельнішим було українське населення [2.108, с. 29 – 30]. Представники національних меншин, які мешкали в п'яти визначених для дослідження повітах (по Черкаському повіту дані перепису відсутні), у 1920 році становили 20, 7% всього населення Київської губернії [Додаток А].

Населення повітів особливо чутливо реагувало на подих революційних подій і брало активну участь у їх реалізації. Південна Київщина – це козацький волелюбний край, з традиціями соціальної і національно-визвольної боротьби. В буремні революційні часи 1917 – 1920 р. р. на землях Київщини схрещувалися у боротьбі за владу різнополярні військові та політичні сили.

Об'єктом дослідження виступають суспільно-політичні процеси Української революції 1917 – 1920 років.

Предметом дослідження є участь населення південних повітів Київщини в розгортанні національно-демократичних процесів, вирішенні аграрного питання та відродження національної освіти в добу революції.

Звернення до обраної теми обумовлено тим, що з цієї проблеми відсутнє комплексне дослідження. Південні повіти Київщини були наближені до прифронтової зони, перебували на шляхах переміщення великих військових угруповань. Тому на характер національно-демократичних перетворень безпосередній вплив мав військово-політичний фактор. В повітах проживало

переважно сільське населення, яке в різних формах боролось за вирішення аграрного питання. Південні повіти знаходилися у відносній віддаленості від Києва, де проходили важливі суспільно-політичні події. Між тим, повіти південної Київщини за чисельністю населення, ремісничому та сільськогосподарському виробництву, торгівлі займали одне із провідних місць у Київській губернії. Населення шести південних повітів становило третю частину всіх мешканців Київської губернії. В історичній долі України південні землі Київщини виступали колискою у формуванні українського національно-визвольного руху.

Хронологічні межі дослідження охоплюють березень 1917 – 1920 роки. Вибір нижньої межі обумовлений тим, що наслідки Лютневої революції в Росії сприяли поглибленню національно-визвольного руху в Україні, який охопив міста і сіла повітів та губерній. Зростаюча суспільно-політична активність населення набувала різного спрямування. В Україні виникають державні утворення доби Центральної Ради, Гетьманату, УНР доби Директорії. У ці ж роки більшовицька Росія двічі намагалася нав'язати українському народу радянську форму влади. Дотримуючись концепції розвитку української національно-визвольної революції, дисертантка вважає, за доцільне, хронологічні межі дослідження завершити березнем 1920 роком, коли встановлюється більшовицький режим на Київщині, який припинив спроби національно-патріотичних сил вістояти державну незалежність УНР.

Географічні межі дослідження – південний регіон Київщини: Уманський, Черкаський, Звенигородський, Сквирський, Таращанський та Липовецький повіти. Уманщина була осередком повітів південної Київщини, вона виділяється наявністю української інтелігенції, революційними традиціями. Виходячи з цього, у дисертації значну увагу приділено розвитку подій в цьому повіті, пов'язаних з національно-демократичними перетвореннями.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історії українських визвольних змагань 1917 – 1920 рр. присвячено великий пласт джерел, різнопланових за проблематикою, шириною висвітлюваних аспектів, а також за формою і жанром. Сучасний правознавець О. Мироненко стверджує, що про події 1917 – 1920 рр. вийшло понад 80 документальних збірників [4.196, с. 3 – 4].

Однак підходи та висвітлення подій, що розвивалися у повітах та волостях в умовах Української революції не були і не могли бути одноставними. На тематику та зміст наукових праць безпосередньо впливали чинники, зумовлені суспільно-політичною ситуацією в Україні, ставленням владних структур до історичної науки, можливостями використання архівних джерел, світоглядною позицією дослідників тощо.

Важливі кроки у дослідженні воістину епохальних перетворень в Україні з позицій національно-визвольних змагань здійснено вперше активними учасниками тогочасних революційних подій – М.Грушевським [4.168 – 169], В. Винниченком [4.166], П. Христюком [4.231 – 232], М.Шаповалом [4.234 – 235], Д. Дорошенком [4.173 – 174], І. Мазепою [4.193 – 194] та ін. У їх працях, опублікованих у 20-х роках ХХ ст. в еміграції, доводилося, що визвольні змагання в Україні тісно пов'язані із загальноросійським революційним процесом та детерміновані ним, але процеси в Україні мають об'єктивну основу для їх виокремлення й іменування Українською національно-демократичною революцією.

Історія України 1917 – 1920 років розглядається крізь призму боротьби українського народу за свої національні інтереси. У контексті нашого дослідження важливе значення має робота Д. Дорошенка, у якій зібрано значний фактичний матеріал про події у волостях і повітах Київської губернії у

революційну добу. Події розглядаються з позиції ліберально-демократичного крила українського руху, до якого він належав [4.173 – 174]. Документальною насиченістю відзначається праця П. Христюка „Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1919 рр.” [4.231 – 232]. Автор аналізує події з позиції партії українських есерів, до якої він належав. Робота є цінною тим, що в ній зібрано фактичні матеріали про події, що відбувалися і в регіонах України. Безпосередній учасник революційних подій І. Мазепа виклав свої спогади у книзі „Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 рр.”. Подано частково фактичний матеріал про розвиток революційних подій в повітах, містах і селах Київщини [4.193 – 194].

На початку 20-х років ХХ століття в Україні ще друкувалися дослідження з історичної тематики 1917 – 1920 р. р. Процес відродження національної освіти в добу революції знайшов відображення в ґрунтовній праці комісара народної освіти Київської губернії за доби Центральної Ради С.Постернака [4.220]. Автор характеризує періоди в розвитку освіти, виділяє її особливості залежно від зміни урядів та їх політики.

Радянська історіографія при висвітленні подій 1917 – 1920 рр. діяла за схемою, нав'язаною комуністичним керівництвом: в Росії, як і в Україні, послідовно відбулися Лютнева буржуазно-демократична і Жовтнева (пролетарська, соціалістична) революції. У горнилі громадянської війни та боротьбі з іноземними інтервентами було доведено життєспроможність останньої. А український національно-визвольний рух в Україні, у її регіонах, кваліфікувалися як контрреволюційні прагнення „віджилих” класів перешкодити історичному прогресові.

Власне проблема Української революції у радянській історичній літературі не лише не досліджувалась, її місце посіла тема „Тріумфальна хода радянської влади”. З таких позицій історики радянської доби розглядали події у містах і селах України, а щоб довести правомірність таких висновків, підбирались і відповідні факти.

З таких позицій розглядалися події у монографії А. Лихолата. У ній факти підібрані і подані таким чином, що доводять успішну боротьбу більшовиків за встановлення радянської влади. Автор зупиняється на селянському повстанні у Звенигородському повіті влітку 1918 р., яке поширилося і на Уманський, Васильківський, Сквирський та інші. Однак селянські виступи проти гетьманської влади оцінюються „як боротьба селян за радянську владу”. Історик характеризує Директорію як буржуазно-націоналістичну силу, а більшовиків як визволителів України від капіталістів та поміщиків. Політичні сили та військові формування, які вели боротьбу за незалежну, самостійну Україну, автор оцінює як „націоналістичні, контрреволюційні”. Дослідник обережно і в загальних рисах зупиняється на боротьбі населення Київщини проти радянської влади у 1919 році [4.192].

Фактичний матеріал про селянську боротьбу за землю в 1917 – 1919 роках наводить М. Рубач в праці, присвяченій перетворенням аграрних відносин в Україні в роки революції. Автор оприлюднив протоколи окремих селянських зборів, на яких приймалися рішення про вилучення в поміщиків необроблених земель і передачу їх селянам [4.211].

Ю. Білан свою працю присвятив боротьбі трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів. Автор звернувся також до подій, що мали місце на півдні Київщини [4.159].

Значні факти із історії Київщини наводяться в монографії М.Супруненка [4.219]. Показано, що гетьманська влада і німецькі військові окупаційні сили співробітничали в боротьбі проти селянських повстань. Разом з тим, автор безпідставно стверджував, що прихід більшовицьких червоногвардійських військ з півночі на Україну в грудні 1917 – січні 1918 р. – це не була інтервенція, а „звільнення України від контрреволюції, від поміщиків та капіталістів”.

В 1960 році вийшла монографія Є. Складенка, яка присвячена суспільно-політичному становищу в Україні і боротьбі трудящих проти німецько-австрійських окупантів у 1918 році [4.213]. Праця написана на широкій

документальній базі, яка розглядається у контексті радянської історіографії. В книзі наводяться події, що мали місце в Таращанському, Звенигородському, Уманському повітах Київської губернії, пов'язані із заворушенням селян та їх збройною боротьбою проти гетьманської влади та німецьких окупаційних військ. Однак у монографії не переконливо з'ясовуються причини селянських виступів і до того ж суттєво перебільшується роль більшовицьких організацій в цьому процесі.

М. Колісник присвятив свою працю відновленню та зміцненню радянської влади на Україні у 1919 – 1920 роках [4.188]. У цьому контексті автор розглядає також події, що мали місце на Київщині, показує військово-політичне протистояння та боротьбу за владу радянських, польських і петлюрівських військ. З більшовицьких позицій оцінюється діяльність у повітах Київщини „боротьбистів”. За комуністичною термінологією у книзі повсталі селяни характеризуються „бандитами”, „грабіжниками” тощо.

З класових підходів написана книга Ю. Чеботарьова „Селянський рух на Україні в 1917 р.”, у якій наводяться окремі факти, які допомагають з'ясувати розвиток події в 1917 році на Київщині [4.233]. Це – вимога малоземельного і безземельного селянства розподілити землю, самочинне захоплення поміщицької землі селянами, протести землевласників у зв'язку із захопленням селянами маєтків поміщиків, їх живого і мертвого інвентаря.

У своїх розвідках історик І. Хміль твердить, що Центральна Рада, Генеральний секретаріат та Директорія – „політичні утворення буржуазно-національної контрреволюції, яка піднялася як реакція на Великий Жовтень і встановлення Радянської влади в Україні”. З таких позицій оцінює автор і діяльність владних структур, що створювалися в умовах революції в губерніях, повітах, волостях, містах і селах України [4.228, с. 42]. Інший представник радянської історіографії Ю. Гамрецький вважав, що Українська Центральна Рада „являла собою ліберально-демократичний орган буржуазних і дрібнобуржуазних партій та організацій і була установою парламентського типу”. На його думку, „лідери Ради обмежувалися проголошенням вказаних

гасел, не прагнучи здійснювати корінні зміни в соціально-економічному житті України”. Автори Четвертого універсалу, на думку дослідника, „намагалися викликати національну ворожнечу, прищепити українським трудящим почуття ненависті до братнього російського народу”. Разом з тим, Ю. Гамрецький визнає, що „на першому етапі своєї діяльності Рада дійсно сприяла відродженню української державності” [4.167, с. 23 – 29].

Хрущовська відлига сприяла лібералізації суспільно-політичного життя, позитивно вплинула на історичні дослідження. Однак партійна бюрократія, партійно-державна цензура не дозволяли об’єктивно висвітлювати події в Україні 1917 – 1920 років. Разом з тим з’являються окремі праці, які розширюють знання про розвиток подій на півдні Київщини. Новий фактичний матеріал, почерпнутий із газет „Голос Умани”, „Уманское слово”, Вісті Уманської ревтрийки” вміщено у книзі „Умань: Історико-географічний та економічний нарис” [4.227]. У „Нарисі” велика увага приділяється діяльності Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів. Проте нічого не говориться про діяльність земства, його виконавчого комітету. Автори упустили такі важливі суспільно-політичні події, як участь жителів Умані у виборах до Всеросійських та Українських установчих зборів.

Значний фактичний матеріал зосереджено у багатотомній „Історії міст і сіл Української РСР” [4.179 – 181]. У колективних працях „Київська область”, „Вінницька область”, „Черкаська область” розглядаються процеси, за твердженням авторів, „підготовки і проведення соціалістичної революції в містах і селах регіонів України”. Однак, наведений в книзі фактологічний матеріал грішить однобічністю, замовчуються важливі національно-демократичні перетворення у повітах та волостях, що проходили в роки революції. В історії міст і сіл занадто багато уваги приділено встановленню радянської влади, однак залишилися не висвітленими процеси, пов’язані з насильницькими діями більшовиків при захопленні влади на Київщині.

Історіографічне значення праць радянської доби передусім у тому, що в них наводяться значні фактичні матеріали, пов’язані з подіями на півдні

Київщини. Сучасні дослідники мають змогу використовувати радянську історіографію з цих позицій. Проте наявна радянська історіографія не дає можливості об'єктивно реконструювати громадсько-політичну активність населення, їх участь у національно-демократичних перетвореннях в добу революції. Радянська історіографія не розкрила реальні причини і наслідки селянських виступів, не зверталася до питання участі населення Київщини у виборах до Всеросійських і Українських установчих зборів до відродження національної освіти у роки Української революції.

Важливим поштовхом для переосмислення української історії стали роки перебудови та гласності. Середину 80-х – поч. 90-х років вітчизняні історики цілком справедливо вважають початком „українського відродження”. Відкрилися можливості подолати стереотипи старого мислення, ширше використовувати архівні джерела, аналізувати їх і робити наукові висновки. Цілком зрозуміло, що покоління радянських істориків, які формувалися в умовах сталінського режиму і пережили сталінську диктатуру та її наступні модифікації, далеко не всі були готові відмовитися від ідеологічних догм. З'явилася когорта вчених, які, спираючись на цивілізаційні підходи до аналізу історичних подій, та використовуючи надбання історичної науки та архівні джерела, активно включилися у вивчення подій Української революції. В цьому аспекті виділяються праці В. Верстюка [4.162 – 165], В. Солдатенка [4.214 – 215], О. Реєнта [4.207 – 208], Д. Розовика [4.209 – 210]. Підсумки наукової розробки проблеми української державності доби національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр. здійснив науковець В. Капелюшний [4.184].

В працях цих та інших науковців не тільки розглядаються, але й поглиблюються, концептуальні засади історії Української національно-визвольної революції, розкриваються її рушійні сили, створення державних структур влади, їх внутрішню та зовнішню політику. Відомі вчені правомірно стверджують, що Українська революція стала одним із справжніх апогеїв українського національного поступу. При всій важливості праць сучасних істориків у них недостатньо враховано регіональний аспект розвитку

національно-демократичних процесів в губерніях, і особливо в повітах та волостях, містах і селах України. Дослідники визнають, що є потреба звернутися до висвітлення регіональних проблем Української революції. В.Солдатенко зокрема стверджує, що Українська революція мала два поступи – національно-визвольний і соціально-визвольний. З таких позицій доцільно прослідкувати їх прояви в регіонах.

Відродження багатопартійності у незалежній Україні стимулювало науковців до вивчення історії українських політичних партій. З'явилися роботи, автори яких висвітлюють діяльність українських політичних партій у контексті національно-державного розвитку України. У цьому аспекті виділяються праці Т. Бевз, В. Стрілець, О. Любовець. У монографії Т. Бевз „Між романтизмом і реаліями (сторінки історії УПСР)” відтворена діяльність українських есерів у добу Української революції [4.157]. В. Стрілець видав монографію, в якій розкривається історія виникнення та діяльність Української радикально-демократичної партії [4.218]. О. Любовець в своїй праці розкрила міжпартійну та внутрішньопартійну боротьбу щодо вибору шляхів суспільно-політичного розвитку України в добу національно-демократичної революції 1917 – 1920 років [4.190]. У контексті нашого дослідження важливе значення мають регіональні аспекти у цих працях, зокрема висвітлення процесу виникнення та діяльність партійних осередків та філій у повітах південної Київщини.

При підготовці дисертації використано працю „Політична історія України. XX століття” [4.205]. Її зміст дає можливість прослідкувати розвиток суспільно-політичних процесів в умовах революції, наявність політичних партій, їх платформи та моделі їх реалізації. Селянська проблематика в діяльності українських політичних партій та урядів 1917 – 1920 рр. знайшла висвітлення у колективній праці „Історія українського селянства” [4.183]. У книзі аналізується робота селянських з'їздів різного масштабу, створення Всеукраїнської селянської спілки, висвітлюються причини та характер селянського руху в революційну добу. Автори доводять, що селянський рух набув різноманітного ідеологічного забарвлення, оскільки він не міг

залишатися поза увагою політичних партій, що діяли на Україні. Однак у роботі не розкриваються особливості селянської боротьби у різних регіонах України.

Висвітленню соціально-економічних суперечностей в українському селі доби революції присвячена монографія П. Захарченка, Н. Земзюліної та О.Несторова [4.177]. Автори суттєво розширюють та поглиблюють уявлення про складові продовольчої політики властей, формування селянського опору, уточнюють масштаби його розгортання. Дослідники аналізують переважно селянський рух, що мав місце в умовах більшовицького панування на Правобережній Україні у 1919 році.

Про наростання селянського екстремізму в Україні у березні – жовтні 1917 року йдеться в статті І. Хміль та І. Куташова [4.230.] Автори доводять, що у багатьох місцевостях Правобережної України селяни самовільно відчужували і засівали орні землі, виганяли або ж убивали поміщиків та орендаторів, їх адміністрацію, громили економії, вирубували й вивозили ліс. На підтвердження наводяться фактичні матеріали з повітів південної Київщини. Проте причини загострення протистояння на селі автори глибоко не розкривають.

Єврейські погроми в Україні стали основою монографічного дослідження В. Сергійчука [4.212]. В монографії науковець наводить статистичні дані погромницького руху на Київщині, зокрема, в Умані, Ладжинці, Дубовій, Тальному. Однак, автор фрагментарно подає картину погромництва у ряді міст регіону, всебічно не аналізує причин єврейських погромів.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу „Нарис історії Уманщини” [4.197]. Його автори переоцінюють окремі події з історії Уманщини в добу національно-визвольної революції 1917 – 1920 років. У книзі показано, що в містах та селах з початком революції стали розвиватися демократичні процеси, національному відродженню сприяли українські політичні партії. Однак у книзі не знайшли висвітлення антиукраїнські репресивні дії червоногвардійців, які прийшли встановлювати радянську владу

на Україні. Доцільно було б подати матеріали про участь населення у виборах до місцевих органів, до Всеросійських та Українських установчих зборів.

Т. Кузнець провела аналіз населення Умані напередодні Першої світової війни і показала національні та соціальні зміни в його складі в ході революційних перетворень [4.223, с. 142 – 144]. За основу аналізу взято узагальнюючі документи трьох переписів населення. Дослідниця зробила висновок, що політичні та економічні перетворення напередодні і в роки революції мали гальмуючий вплив на демографічну ситуацію в повіті.

Окремі події, що відбувалися у роки української революції відображено в нарисі з історії Христинівщини [4.203]. У книзі подано матеріали про характер землеволодіння та наявність тяглової сили в селах напередодні Лютневої революції. Автор правомірно стверджує, що одна із причин виступів селянства крилася у непослідовності земельної політики Центральної Ради, у діях Гетьманату щодо повернення землі колишнім власникам. Автор книги започаткував розповідь про партизанські загони, сформовані із селян, в районі Яроватка – Христинівка – Умань. Подана інформація про участь робітників і службовців Христинівки у липні 1918 у Всеросійському страйку залізничників. Пізнавальне значення мають матеріали нарису про насильне вилучення у селян хліба більшовицько-радянською владою.

Позитивної оцінки заслуговують краєзнавці Лисянської районної організації „Витоки”. Ентузіасти цієї організації М. Іванченко та його колеги підготували кілька видань часопису „Добридень” [4.158, 195] У ньому вміщені матеріали про виникнення вільнокозацького руху на Черкащині, його виступи за соціальне та національне визволення українського народу. В часописі наводяться факти, які свідчать про участь Вільного козацтва в захисті УНР від більшовицьких червоногвардійців.

Свідчення про єврейські погроми в окремих повітах півдня Київщини подає очевидець тих подій Рахіль Фейгенберг. Вона підготувала книгу „Летопись мертвого города”, яка вийшла за кордоном єврейською мовою [6.250]. Названа книга вийшла у 1928 році в Ленінграді російською мовою. У

книзі викладені спогади про єврейські погроми у квітні – травні 1919 р. у містечках Дубова та Умані. Автор згадує прізвища євреїв та їх сімей, які стали жертвами цих трагічних подій. Книга насичена багатьма фактами, однак автор не аналізує причин єврейських погромів, не робить спробу абстрагуватися від цих подій і подивитись на них з політичних та соціальних позицій.

У південних повітах Київщини у революційну добу відбувалися збройні зіткнення військово-політичних та повстанських сил, які боролися за державну владу. У спогадах безпосередніх учасників тих подій подано суб'єктивні враження про розстановку сил та їх наміри. У 30-х роках ХХ ст. в журналі „Літопис революції” надрукував спомини В. Антонов-Овсієнко [6.240 – 241]. Колишній командувач Червоною армією розглядає політичні та воєнні аспекти боротьби радянських військ проти республіканської армії УНР. Згадуються і події, що мали місце в південних повітах Київщини: селянські з'їзди, перебування в Умані штабу Запорозького корпусу, загонів отамана Григор'єва, групи отамана Волощенка. Захисник радянської влади визнає, що на півдні Київщини у травні 1919 р. мало місце масове повстання проти більшовицької влади, однак вони кваліфікуються як „бандитські зграї”.

Розвиток військових подій на Київщині пов'язаний із зимовим походом Армії УНР по ворожих тилах. Про організацію походу, який проходив із грудня 1919 по травень 1920 р. розповідається у споминах генерал-поручика М.Омеляновича-Павленка [6.248]. У книзі подається широка панорама військового протистояння різних політичних сил, що боролися за владу на Україні. Генерал-поручик фіксує бойові дії армії УНР проти денікінців за звільнення південних повітів Київщини. Вміщені фактичні матеріали свідчать, що селяни доброзичливо ставилися до приходу Армії УНР, допомагали їй продуктами та тягловою силою. Заслужують на увагу ті місця спогадів, у яких йдеться про відновлення влади УНР в Уманському повіті в кінці грудня 1919 року.

Таким чином, революційні події в містах і селах південних повітів Київщини у 1917 – 1920 рр. і пов'язані з ними національно-демократичні

перетворення не знайшли всебічного висвітлення в історичній літературі. Радянська історіографія розглядала наявні події у контексті „тріумфальної ходи радянської влади”, боротьби за перехід народних мас на сторону більшовиків і встановлення радянської влади на місцях. Змагання народних мас за національно-демократичні перетворення кваліфіковувалися як буржуазно-контрреволюційні, а боротьбу селянства за землю в добу Центральної Ради, Гетьманату, Директорії радянська історіографія кваліфікувала як прагнення селянства встановити більшовицьку владу. Для цього підбиралися відповідні факти, які цензурувалися і доводилися до відома громадськості. Діяльність українських політичних партій у роки революції подавалися лише в негативному плані. Лібералізація суспільного життя, що відбулася у роки хрущовської „відлиги”, сприяла появі нарисів з історії окремих повітів та волостей Київщини, в яких відображено події 1917 – 1920 років. Однак вони висвітлювалися в дусі тогочасної офіційної історіографії, головним для якої було утвердження концепції про переважну підтримку населенням політики більшовиків, про їх бажання встановити радянську владу в губерніях, повітах та волостях. В літературі радянської доби суттєво завищувалася роль місцевих більшовицьких організацій, занадто велика роль у цьому відводилася ревкомам, комбідам тощо.

В умовах незалежної України переосмислюється українська історія. Цьому сприяє багато чинників, серед яких – відмова від формаційного підходу до висвітлення історичних подій, наявність плюралізму думок, можливості вивчати архівні джерела. Дослідники звертаються до подій, що мали місце в регіонах України і аналізують їх у контексті української національно-визвольної революції. В наукових працях порушено питання про вплив на виникнення та розвиток подій в містах і селах такого чинника як соціальний та національний склад населення південних повітів Київщини. У новітній літературі встановлено, що в ряді повітів Київщини в умовах революції діяли осередки українських політичних партій – українських есерів, українських соціал-демократів, соціалістів-федералістів.

Разом із тим слід відзначити, що багато важливих аспектів суспільно-політичної активності населення, національно-демократичних перетворень на півдні Київщини в роки Української революції не знайшли висвітлення. Якщо провладні структури, які створювалися у повітах та волостях південної Київщини у зв'язку із зміною урядів, у наявній літературі констатується, то про місцеве самоврядування говорить дуже мало. На Київщині проходили повітові та волосні селянські з'їзди, однак їх рішення не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. Виникає потреба проаналізувати кооперативний рух. Упущено і такий принциповий аспект, як ставлення населення Київщини до Центральної Ради, до проголошених Універсалів.

У літературі неповно відображена участь населення Київщини у виборах до Всеросійських та Українських установчих зборів. У багатьох містах Київщини керівництво Українського національного союзу, який був в опозиції до Гетьманату, створив свої філії. Однак в науковій літературі не узагальнено їх діяльність. Причини та наслідки селянського руху потребують переосмислення на основі нових документальних джерел. На Київщині в роки Української революції мав місце рух інтелігенції, демократичного селянства за відродження національної освіти. Однак цей аспект суспільного життя також не знайшов належного висвітлення. В контексті революційних подій доцільно об'єктивно, спираючись на документальні джерела, переосмислити процес встановлення радянської влади на Київщині і показати його вплив на суспільне та політичне становище населення.

Основу дисертаційної роботи становлять архівні матеріали та документальні джерела. У зв'язку з цим слід відзначити, що військові події, які проходили в Україні, відбилися на становищі архівів. Після відходу республіканських військ Директорії з Києва під натиском більшовицьких військ, згоріла частина архіву Київського генерал-губернатора і губернського статистичного управління. Значних втрат у роки Другої світової війни зазнали Київський, Дніпропетровський, Житомирський обласні архіви. Такі втрати негативно впливають на вибір та розробки історичних проблем. Використані в

дослідженні джерела умовно розділено на чотири групи. До першої відносяться матеріали та документи, почерпнуті в державних архівах України. Передусім використано документи і матеріали, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). У фонді 3766 виявлено документи, які дають можливість частково встановити кількісні зміни населення Київщини у зв'язку з Першою світовою війною та боротьбою за владу в 1917 – 1920 рр. У фонді 1133 зберігаються справи Головної комісії по виборах до Українських установчих зборів УНР: Закон про вибори, Положення про порядок організації і проведення виборів, текст іменного посвідчення виборця, повідомлення про дні виборів. Проаналізовано документи фонду 2174 ЦДАВО України: протоколи і постанови Уманської повітової комісії по виборах до Українських установчих зборів УНР. Пізнавальне значення для з'ясування розстановки політичних сил у процесі виборів має узагальнена таблиця підрахунку голосів в Уманському повіті.

В історіографії стверджується, що на півдні Київщини у 1919 році мало місце повстання, яке очолював М.Кравченко. Радянські історики кваліфікували повсталих як „бандитів”. Між тим, документи ЦДАВО України (ф. 2, оп. 2) свідчать, що повстання носило антирадянський характер. В архівних джерелах (спр.3181) відображена доля керівника повсталих, якого більшовики розстріляли разом із батьком. У ЦДАВО України вивчено інформаційні повідомлення, адресовані Всеукраїнському Виконавчому Комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф. 1738). Вони свідчать, що більшовицька влада у 1919 р. націоналізувала не тільки промислові підприємства, але й театри, типографії і бібліотеки.

У цьому ж архіві, у фонді „Всеукраїнський революційний комітет” (Всеукрревком) зберігаються окремі матеріали про діяльність губернських ревкомів, інформація про політичне становище в регіонах, будівництво радянської влади на місцях та ставлення до неї населення регіонів.

В умовах другого тимчасового перебування червоноармійців на Київщині до ЦК КП(б)У надходила інформація про суспільно-політичне

становище у повітах регіону. Її авторами були партійні функціонери, що працювали у повітах. Частина цієї інформації зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), у фонді №1. У ній йдеться про кількість комуністів і їм співчуваючих в окремих повітах. У документах зберігається запис виступу більшовицького функціонера С.Косіора, який, перебуваючи на Уманщині, заявив, що населення більшовиків „не розуміє і боїться” [1.12, арк. 76]. У документі від 27 травня 1919 року повідомляється, що ставлення населення повіту до більшовицьких рад „погане”. В кінці травня, як сказано в документі, Уманський повіт був охоплений „масовим повстанням проти більшовиків” [1.13, арк. 58]. В іншому документі повідомляється про перебування на півдні Київщини повстанської армії Н. Махна, про його переговори з С. Петлюрою.

Джерельну базу дисертації складають також документи та матеріали ЦДАГО України, що зберігаються у фонді „Центральний Комітет Компартії (більшовиків) України” (фонд 5). Тут містяться доповідні та телеграми на адресу Київського губернського воєнного комісаріату (з 12 квітня до 11 серпня 1919 року). Матеріали свідчать, що в окремих повітах міліція не виконувала вимоги більшовицької влади і відмовлялася вести боротьбу з повсталими селянами. В цьому ж архіві зберігаються окремі документи з'їзду повітових військових комітетів Київської губернії (10 – 11 квітня 1919 року). Наявна документація свідчить, що першочергового значення з'їзд надавав вилученню у селянства продовольства для радянської влади. Архівні матеріали цього фонду підтверджують вже висловлене в історіографії твердження, що селянство України неоднозначно ставилося до встановлення радянської влади. Це засвідчують документи про суспільно-політичну ситуацію у селах Кузьминської, Ладизинської, Тальнівської, Христинівської та Тетіївської волостей півдня Київщини.

При підготовці дослідження використані також документи державних архівів Київської (ДАКО), Черкаської (ДАЧО) та Вінницької (ДАВО) областей.

У ДАКО у фонді Р – 2798 „Канцелярія Київського губернського комісара УНР” проаналізовано діяльність Уманської повітової народної ради. В складних умовах доби вона займалася розвитком освіти, відкриттям в місті університету, клопотала перед центральною владою про з’єднання залізниці Київ – Миколаїв – Умань. Рада опікувалася становищем безробітних, роззброєнням населення, відстоювала навчальні приміщення від реквізиції німецькими військовими.

У фонді Київського губернського старости (ф. Р – 2797) проаналізовано журнали засідань Уманської повітової народної ради за лютий – червень 1918 р. і Таращанських повітових народних зборів за березень – липень 1918 р. Документи свідчать, що повітові органи влади підтримували кооперативний рух, асигнували діяльність курсів вчителів народних шкіл, утримували школи, бібліотеки та „Просвіти”. У цьому ж фонді зберігаються протоколи засідань Таращанської міської думи за січень – жовтень 1918 р., за якими проаналізовано діяльність думи щодо розвитку місцевого самоврядування, народної освіти.

У фонді 1716 „Канцелярія Київського губернського комісара Тимчасового уряду” зберігаються документи про вирубку лісу в Звенигородському, Таращанському повітах, захоплення селянами майна поміщиків у селах Сквирського, Таращанського повітів за доби Центральної Ради. Вивчено матеріали цього ж фонду, що охоплюють період з 3 квітня по 8 листопада 1917 року. Це телеграми власників підприємств, поміщиків, комісара Липовецького повіту на адресу Київського губернського комісара про заворушення робітників повіту. Зміст цих документів дає можливість з’ясувати характер виступів та реакцію на це центральної влади. Власники зверталися до адміністративних органів із проханням захистити їх право на власність і для цього направити у повіт військову силу.

У фонді Р – 2796 – „Канцелярія Київського губернського комісара УНР” ґрунтовно досліджено постанови Липовецької міської думи, документи про діяльність міліції в Сквирському і Липовецькому повітах у 1917 – 1918 рр.,

документи Директорії щодо усунення від влади губернських та повітових старост. Архівні матеріали фонду містять первинну інформацію про організацію структур радянської влади, націоналізацію промислових підприємств, становище з продовольством, масове захворювання населення повіту. Наявні документи свідчать про організацію комнезамів та діяльність продзагонів, реквізицію хліба та сільськогосподарської продукції у селян Київщини. Пізнавальне значення мають так звані, „Політичні завдання губревкому”, які призначалися для „службового користування” і подавали зведені дані про різні форми боротьби загонів повстанців Київщини проти радянської влади. У фонді виявлено документи, у яких зафіксовано факти голоду в повітах Київщини в червні 1919 року, що змусило владу ввести карткову систему. В ці ж місяці ц повітах та волостях активно діяли більшовицькі продзагони, які вилучали з селянських господарств хліб, збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію.

Документи фонду Р – 2791 дають можливість з’ясувати виборчий процес до Українських установчих зборів, який відбувався на Київщині.

У цьому ж архіві виявлено документи, що зберігаються у фонді „Київський губернський революційний комітет” (ф. Р – 1). Тут зосереджено копії протоколів засідань Уманського повітревкому, матеріали повітової та волосних робітничо-селянських конференцій. Наявні джерела дають можливість у загальних рисах з’ясувати суспільно-політичне становище в повіті з 15 серпня до 15 вересня 1920 року. З матеріалів, що зберігаються в архіві робимо висновок, що більшовики організовували волосні і сільські ревкоми, до яких входили бідняки і подекуди середняки. Більшовики цим створювали для себе соціальну базу з тим, щоб укріпитися при владі. Із документів стає відомо, що на Київщині більшовики проводили мобілізацію чоловіків до лав Червоної армії, але останні висловлювали невдоволення. Наявний в архіві документ – Звіт про діяльність повітревкому Уманщини свідчить, що в селах повіту створювалися загони самоохорони, які сліdkували

за дотриманням громадського порядку, і окремі з них не визнавали радянську владу.

У фондах ДАКО вивчено документи під назвою „Агентурні зведення гетьманського департаменту Державної варти” (ф. Р – 2793 „Осведомительный отдел при Киевском градоначальнике”). У них наводяться прізвища та посади семи осіб, яких звинуватила гетьманська влада в організації антигетьманського повстання у Звенигородському повіті. В документі наводяться дані про осіб, які перебували в розшуку Державною вартою за участь у повстанні проти Гетьманату.

У ДАКО зберігаються звітні матеріали про стан та діяльність на Київщині „Просвіти” (ф. 1447). Окремі з цих матеріалів відображають процес створення, чисельність бібліотек у Липовецькому повіті Київської губернії.

Значний масив документів про регіональну політику Української Центральної Ради, уряду Гетьманату, про наступні події в окремих повітах Київщини 1919 – 1920 рр. зосереджено у Державному архіві Черкаської області (ДАЧО). Йдеться передусім про фонди: 847 – „Уманська повітова продовольча управа Уманського повітового продовольчого комітету”, Р – 2736 – „Уманський повітвиконком”, Р – 2796 – „Уманский уездный исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Умань, Киевской губернии”, Р – 2478 – „Черкасская уездная земская управа”, Р – 4460 – „Отдел труда (комиссариат труда) Исполнительного комитета Уманского уездного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Умань, Киевской губернии”.

У фондах зосереджені протоколи зборів, засідань місцевих органів влади Умані, документи про кошториси, інструкції, продовольчі плани. Наявні документи дають можливість з'ясувати головні аспекти політики Центральної Ради, зокрема її діяльність щодо реорганізації органів самоуправління, економічні перетворення влади з метою уникнення соціальних конфліктів. Архівні документи дають можливість частково прослідкувати процес демократизації суспільного та громадського життя у повітах Київщини.

При дослідженні історії перетворень у південних повітах Київщини революційної доби важливе значення мають діловодні документи місцевих органів влади, зосереджених у ДАЧО (ф. Р – 2796). У цьому фонді містяться тексти наказів виконкому Уманського військового революційного комітету за березень-липень 1919 року. Наявні документи уможливають з'ясування основних напрямків діяльності комітету в становленні радянської влади на Уманщині. Архівні матеріали свідчать, що військово-революційні комітети виступали однією з структур більшовицької партії і здійснювали її політику в регіоні: націоналізували промислові підприємства, друкарні, створювали у селах комітети незаможних селян, проводили репресивні акції проти представників українських політичних партій, займалися, як сказано у документах, „чисткою радянських організацій від засилля буржуазно-націоналістичних елементів”, насильно вилучали хліб у селян, насаджували комуністичну ідеологію.

Діловодну частину джерел фонду „Уманський повітвиконком” (ф. Р – 2736) становлять такі види документів, як журнали засідань колегіальних органів, протоколи партійних зборів, інструкції та інші. Фонд містить епізодичні документи про репресивні заходи уряду Гетьманату та німецьких військових окупаційних властей в Умані та Уманському повіті. Архівні документи містять чимало фактичного матеріалу, що дають можливість з'ясувати механізми насадження більшовиками на Київщині політики під назвою „воєнний комунізм”.

Пізнавальний інтерес для дослідження становлять документи фонду ДАЧО за № Р – 3990 М. Комарницького. Працюючи журналістом у радянських засобах інформації, він збирав фактичний матеріал про події на Уманщині 1917 – 1920 років. В названому архіві зберігаються матеріали почерпнуті з „Вістей ревкому” за червень – жовтень 1920 р., з журналу „Летопись революции”, а також з окремих газет, що виходили в Умані у роки революції. В періодичній пресі він надрукував кілька популярних статей з історії Уманщини 1917 – 1920 рр. Зміст його статей базувався на офіційній комуністичній ідеології. Проте,

зібрані дослідником фактичні матеріали доповнюють уяву про розвиток подій на Уманщині в контексті боротьби за радянську владу.

При підготовці дисертації вивчено матеріали, які зберігаються у Державному архіві Вінницької області. У фонді Р – 5009 „Андрушівська волосна рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів” проаналізовані наявні в архіві рішення виконавчого комітету Ради селянських депутатів Липовецького повіту. Вони охоплюють січень – жовтень 1919 року і стосуються основних напрямів діяльності волосної земельної управи, відображають реалізацію продовольчої політики Директорії, ставлення місцевої влади до розбудови освіти в повіті. Вивчено зміст окремих телеграм, які адресувалися урядом Директорії керівникам волостей Київської губернії. В телеграмах повідомлялося про рішення Трудового Конгресу, наголошувалося на необхідності посилення боротьби з кримінальними елементами, охорони майна і худоби поміщицьких господарств, організації заготівлі хліба. Матеріали фонду Р – 1152 „Липовецький повітревком” частково висвітлюють суспільно-політичні події у повіті в липні – грудні 1920 року. Вивчено зміст наказів повітревкому про реорганізацію місцевої влади, мобілізацію населення повіту до Червоної армії. Ряд документів фонду розкривають політику більшовиків у сфері земельних відносин та освіти. У фонді Р – 2478 цього ж архіву зберігаються документи, які сприяють вивченню одного із напрямів діяльності більшовицької влади щодо зміцнення своїх позицій на селі – визначення штатів повітових, волосних та сільських рад, які регламентувалися більшовицькою партією.

Розширенню джерелознавчої бази дослідження сприяли матеріали, які зберігаються у фондах Уманського краєзнавчого музею. Зокрема, проаналізовані накази Уманського повітового старости Михайлова, які дають можливість прослідкувати процес реалізації політики гетьмана П.Скоропадського на рівні повітів та волостей. Накази та розпорядження повітового старости свідчать про те, що Гетьманат стояв на позиції збереження приватної власності, захищав права і майно землевласників, рішуче

придушував виступи селян, що боролися за земельні наділи. Окремі документи краєзнавчого музею підтверджують обґрунтоване сучасною історіографією твердження, що німецька військова адміністрація, перебуваючи зі своїми окупаційними військами на Україні, вивозила до Німеччини хліб, цукор, крупу, м'ясо тощо. Частина документів засвідчує розміри цих реквізицій та час вивозу продукції з Уманщини. В документі під назвою „Донесення Уманського старости Київському губернатору” повідомляється про селянські хвилювання у повіті.

У роботі проаналізовано журнали Уманської повітової народної ради за 1917 і 1918 роки. Ці документи зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Окремі з них виявлено у фонді Київського обласного державного архіву (ф. Р – 2797). Вони дають підстави встановити основні напрямки діяльності повітової народної ради, з'ясувати порядок засідань, тематику доповідей управи та її рішення. В журналах фіксувалися дані про склад учасників засідання, прізвища осіб, які були основними доповідачами. Суттєву цінність для дослідження представляють довідки та аналітичні матеріали, що подаються до протоколів засідань повітової народної ради.

Найбільшу увагу в діяльності земства становило культурне будівництво. Предметом обговорення і відповідного рішення були питання перетворення народних шкіл із однокласних у двокласні. За рішенням земств (народних рад) у революційні роки відкривалися ремісничі філії при народних школах у ряді сіл повіту. Земства опікувалися організацією та фінансуванням курсів для вчителів народних шкіл Уманщини. Уманське земство виробило програму освітніх перетворень, складність якої полягала, по-перше, у тому, що для її реалізації необхідні були значні кошти, яких у повітового земства бракувало, і, по-друге, на виконання її основних пунктів відводилося мало часу. Предметом турботи земства була заробітна плата учителів, пенсії для інвалідів війни, а також сімей службовців земства, призваних до війська. У фондах Уманського краєзнавчого музею проаналізовано протоколи зборів Селянської спілки

Уманщини (за вересень 1917 року), а також окремі документи Уманської кооперативної спілки.

Дисертанткою вивчено ряд документів, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського. У відділі стародруків та рідкісних видань Інституту виявлено телеграму Генерального секретаріату до Уманської народної ради з повідомленням про підготовку з'їзду начальників міліції та організаторів Вільного козацтва. Генеральний Секретаріат внутрішніх справ інформував місцеву владу про порядок роботи з'їзду Вільного козацтва, висловлював рекомендації щодо обрання делегатів на з'їзд тощо. У вищевказаному відділі зберігаються копії звернень Уманської продовольчої управи до селян і землевласників із закликом посилити продовольчу допомогу російській армії. Такі звернення управи проводилися у червні та першій половині листопада 1917 року. Підтримуючи Тимчасовий уряд, Уманська продовольча управа попереджала, що, якщо селяни і землевласники не дадуть хліба, то армія не перемає ворога, і „ми всі попадемо в рабство до німців”.

В числі джерел, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки НАНУ проаналізовано постанову Ради робітничо-селянської оборони від 17 липня 1919 року за підписом Г. Раковського „Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів в селах”. Постанова була відправлена для виконання і в повітові ревкоми Київщини. Більшовицьке керівництво в особі Ради оборони зобов'язувало ревкоми та військових комісарів застосовувати жорстокі репресивні дії проти тих сил, які виступали проти радянської влади. В окремих документах, направлених з Києва більшовицьким керівникам повітів і волостей звучали вимоги посилити діяльність з вилучення хліба та сировини у селах Київщини і відправки реквізованого до районів Росії.

Другу групу джерел складають збірники матеріалів і документів з історії України та її регіонів. Для збірників, що видавалися у радянську добу характерна очевидна однобічність в доборі та розміщенні матеріалів. В них домінують матеріали, які мали підтвердити комуністичну доктрину „про

тріумфальну ходу радянської влади”. У 1941 році вийшло кілька томів збірника „Документы по истории гражданской войны в СССР” [2.100]. Матеріали тематично підібрані та розміщені таким чином, щоб показати підтримку окремими верствами суспільства радянської влади. Тому в збірнику відсутні матеріали і документи, які свідчать про супротив трудящих радянській владі, політиці більшовиків. У збірнику вміщені документи, які свідчать про боротьбу селянства Київщини проти гетьманського режиму 1918 р. та німецьких військових окупаційних властей.

У дисертації використано документи збірника „Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918)” [2.94]. Співставлення вміщених матеріалів і документів з архівними джерелами свідчить, що вони у названому збірнику підібрані тенденційно. Тут переважають документи, які давали підстави стверджувати про прагнення селян до розподілу поміщицького майна і організацію комун, що є свідченням вкрай недостатньої уваги Центральної Ради до вирішення земельного питання, яке було актуальним для українського села.

У 1957 році російською мовою вийшов трьохтомний збірник документів і матеріалів, присвячених подіям в Україні з лютого 1917 до квітня 1918 року, зокрема боротьбі за встановлення та зміцнення радянської влади на Україні [2.95]. При його підготовці автори відібрали з архівів ті документи і матеріали, які мали підтвердити комуністичну концепцію об’єктивного підґрунття виникнення радянської влади та її поширення в губерніях, повітах, містах і селах України.

Прокомуністичну спрямованість має збірник під назвою „Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)” [2.106]. Наявні документи і матеріали свідчать, що більшовики переносили і упродовжували в населених пунктах України такі структури влади, які вже існували в більшовицькій Росії. Це свідчить про те, що метою більшовиків була уніфікація державного будівництва в Україні і в Росії.

Аналіз журналу „Український історик” показав, що на його сторінках друкувалися окремі документи з історії Київщини років українських визвольних змагань. Розповідаючи про роботу Українського національного конгресу, що проходив 6 – 8 квітня 1917 року в Києві, журнал вмістив документ – Привітання Конгресу від воїнів-українців Уманського гарнізону та селян Гусаківської волості Звенигородського повіту [3.150, с. 183]. Часопис помістив також вітання Українській Центральній Раді, надіслане у травні 1917 р. Уманським повітовим селянським з’їздом [3.151, с. 121]. На сторінках журналу вміщувалися матеріали, які в свій час друкувалися у „Вістях Української Центральної Ради”. Друковані матеріали дають можливість глибше дослідити окремі події з історії південної Київщини.

У часи незалежної України створено умови для вивчення та надання гласності документам, які зберігаються в архівах і до цього часу не друкувалися. Виділяється тематичний збірник документів і матеріалів „Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року) [2.111]. Видруковані документи свідчать, що представники політичних партій та товариств, що діяли у повітах та волостях Київщини брали участь у з’їздах, конгресах, нарадах, що мали загальноукраїнське значення. Вміщені матеріали дають можливість прослідкувати ставлення громадськості повіту до політики Української Центральної Ради та Генерального секретаріату. Документальні матеріали свідчать про те, що військові частини, що перебували в окремих повітах підтримували рух за українізацію війська. Вміщені у збірнику резолюції повітових та волосних селянських з’їздів Київщини свідчать, що селянство вимагало від центральної влади проведення земельної реформи та наділення землею малоземельних і безземельних селян. Документи і матеріали збірника суттєво розширюють і поглиблюють знання про суспільно-політичні процеси та національно-демократичні перетворення на Київщині в добу Центральної Ради.

Важливі громадсько-політичні події, пов’язані з національно-демократичними перетвореннями, що відбувалися на Київщині знайшли

відображення у збірниках, у яких вміщено документи і матеріали доби Центральної Ради та Директорії [2.98 – 99]. Вони дають можливість з'ясувати державотворчу діяльність УЦР, встановити еволюцію поглядів від вимоги автономної України до її самостійності. Цьому сприяють вміщені у збірнику тексти всіх чотирьох Універсалів; настрої різних верств населення відображено в резолюціях з'їздів селян, робітників, військових, учителів тощо. Наявні документи дають можливість з'ясувати зміст політики українських політичних партій. У контексті нашого дослідження важливе значення мають документи і матеріали, які відтворюють організацію органів влади в губерніях, повітах та волостях. Пізнавальне значення мають матеріали, пов'язані з участю населення у виборах до Всеросійських та Українських установчих зборів.

В умовах політичного протистояння, що мало місце в 1917 – 1920 рр. в окремих містах України, відбувалося таке негативне явище, як єврейські погроми. Їх розмах та трагічні наслідки знайшли часткове відображення у збірнику „Документи трагічної історії України (1917 – 1927)” [2.101]. У ньому наводяться фактичні дані про єврейські погроми, які мали місце у серпні-вересні 1919 року. Більшість документів побудовано на свідченнях окремих офіційних осіб. Наводяться дані про місце та час погромів, число загиблих. Як свідчать документи, єврейські погроми охопили Умань, Тальне, Дубову, Христинівку, містечка Сквирського повіту. Однак, із матеріалів названого збірника неможливо з'ясувати причину погромів та сили, які їх здійснювали, або ж були причетні до цих трагічних подій. У названому збірнику вміщено „Зведення відділу пропаганди особливої наради при Головнокомандуючому Збройними Силами півдня Росії”. З документу випливає, що частина червоноармійців залишала свої підрозділи і переходила на бік повсталих селян, а радянська влада арештовувала інтелігенцію і відправляла її в табори на Північ.

При підготовці дисертації використано спогади людей, які були свідками та безпосередніми учасниками подій, що проходили в багатьох повітах Київщини в 1917 – 1920 рр.. Дисертантка звернулася до спогадів, які

опубліковані у брошурі „До історії більшовицьких організацій на Черкащині” [6.244]. Частина опублікованих спогадів уже друкувалися в газетах 20-х років. Це, зокрема, спогади А. Рибака, І. Кулика. Час написання споминів С.Партігули, Я. Семенова, С. Шнайдермана, С. Чукаєва, Т. Поперечного не вдалося встановити. Багато спогадів учасників революційних подій 1917 – 1920 рр. носять суб’єктивний характер, не завжди вірно відтворюють реальні події. Особливість вищезгаданої брошури у тому, що в ній вміщено спогади тільки тих людей, які захищали політику і практику більшовиків. Вони свідчать, що головне завдання більшовики вбачали у тому, щоб захопити владу на місцях. Для цього проводилася не тільки агітаційна робота, а й організовувалися бойові загони, повстанські комітети. Більшовики серед іншого закликали населення зберігати зброю, принесену фронтовиками в села, не віддавати її владним структурам, а використовувати її для боротьби проти гетьманської влади, німецьких та австрійських військ та проти республіканських військ Директорії. Спогади дають підстави стверджувати, що керівні посади у більшовицьких і радянських структурах влади в південних повітах Київщині займали люди немісцевого походження, а прислані та прибулі з інших міст та регіонів. О.Піонтковський – політичний емігрант, прибув на Уманщину і очолив організацію більшовиків. О. Шишков направлений з Москви на посаду голови Уманської надзвичайної комісії. За дорученням Київського губкому більшовиків, до Умані був направлений С. Чукаєв для проведення агітаційної роботи серед військових частин. Колишній прапорщик царської армії більшовик Черноглазов очолив загін уманських робітників і на початку 1919 р. виступив проти військових сил армії УНР.

До споминів доцільно підходити критично, адже вони писалися значно пізніше від тих подій, які вже відбулися і не завжди залишалися в пам’яті. Так, у спогадах Є. Когана (записаних у 1957 р.) стверджується, що перший раз більшовицькі війська з’явилися в Умані 2 лютого 1918 року [2.96, с.157]. Тоді, як інші джерела вказують, що 15 лютого 1918 р. [4.197, с. 100]. Автор стверджує, що Центральна Рада розпочала збройний виступ проти радянської

влади, однак, таке твердження суперечить вітчизняній історіографії, яка встановила, що збройний виступ проти УНР розпочав Раднарком Росії. Не відповідає дійсності і твердження Є. Когана про „контрреволюційні дії режиму Центральної Ради”.

Учасник революційних подій на Звенигородщині С. Кушаківський свої спомини побудував з метою показати роль Звенигородської більшовицької організації. Багато фактів і подій подає упереджено, приписує Центральній Раді політику, яка документально не підтверджена. Зокрема, автор стверджує, що члени Центральної Ради розпалювали „вогнище націоналізму”, організовували куркульство у „вільне козацтво” [2.96, с. 337]. Джерела не підтверджують ті місця споминів, де йдеться про обрання Б. Каца головою революційного комітету Звенигородського повіту. Адже у „Віснику революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині” вказано, що „кучка невідомих людей на чолі з Барухом Кацом 5 лютого 1918 року оголосила себе владою на Звенигородщині, нав’язавши „свою волю в усьому повіті” [3.117, №1, с. 2]. У споминах П. Дорфон (Рубальської) стверджується, що у кінці лютого 1919 р. загін Кулика відновив радянську владу на Уманщині [1.90, арк. 27]. Однак, об’єктивні джерела свідчать, що радянська влада на Уманщині вдруге була проголошена 11 березня 1919 року [4.197, с.105]. В спогадах Д. Колотової-Буковської, записи якої зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї, стверджується, що німці „під натиском частин Червоної армії і партизанів у грудні 1918 р. були вигнані із меж України” [1.93, с. 23]. Між тим, офіційні документи свідчать, що німецькі військові підрозділи залишили Україну в листопаді 1918 р. у зв’язку із революцією в Німеччині.

Більш об’єктивно відтворили події на Київщині учасники подій, які свої спогади будували на принципі об’єктивності та наукової інформації. Серед них виділяються спомини Надії Віталіївни Суровцевої. Її батько – Віталій Суровцев був українським громадсько-політичним діячем в Умані. Мати – Ганна Іванівна все свідоме життя успішно вчителювала і у свій час була людиною достатньо відомою. Надія Суровцева навчання розпочала у Фундуклеївській гімназії в

Умані у 1912 році. Потім навчалася на Вищих бестужевських жіночих курсах у Петербурзі, що тоді прирівнювалися до університетської освіти. Там вона вивчала історію на історико-філологічному факультеті, зокрема, у відомої жінки-науковця О. Єфименко, що мала докторський ступінь. Із осені 1917 р. Н. Суровцева продовжує навчання у Київському університеті на історичному та юридичному факультетах. Українська революція кинула її у вир громадсько-політичної діяльності. Вона відправляється на Уманщину, де їздить по селах, виступає із промовами, роз'яснює суть подій, які відбувалися. Повернувшись до Києва, працює при Центральній Раді, спочатку у секретаріаті внутрішніх справ, з часом – завідуючою загальним відділом секретаріату міністерства закордонних справ. Вільне володіння двома мовами – французькою і німецькою – допомагало Н.Суровцевій усно і письмово розповідати представникам світової громадськості про події в Україні, про її прагнення до самостійності. У часи Гетьманату Надія Суровцева – начальник дипломатичного відділу Міністерства закордонних справ. Після приходу до влади Директорії Надію Віталіївну призначили секретарем Інформаційного бюро дипломатичної місії на Паризькій мирній конференції. За радянських часів Н. Суровцева була безвинно репресована і зазнала двадцять років невольного життя. Ця мужня жінка і в роки заслання знаходила можливість писати свої спогади. Доля її рукописів склалася дуже трагічно, репресивна влада їх нищила, вилучала при обшуках, але вони все ж таки частково дійшли до нас [6.245].

У своїх спогадах Н. Суровцева згадує про початок революції, її лідерів, зокрема, про Михайла Грушевського і його оточення, про повстання арсенальців. Революційні події на Уманщині подані через призму безпосередньої учасниці. Вона постійно підтримувала зв'язки з інтелігенцією Умані, неодноразово відвідувала повіти Київщини. У мемуарах Н. Суровцевої подається фактичний матеріал про настрої уманського селянства, що були переплетінням національних і соціальних почуттів, в яких бажання одержати землю займало першорядне значення; вона пише про українізацію російської армії, що перебувала на Уманщині у революційний період; про розбудову

місцевих органів управління нової влади на національно-демократичних засадах; про боротьбу різних політичних сил за вплив на маси; про культурно-освітню роботу в повіті під час революції.

Володимир Кедровський, який у революційні часи перебував на посаді товариша генерального секретаря військових справ, у своїх мемуарах відзначає вплив військових частин, що розташовувалися у південних повітах Київщини і склалися переважно з українського селянства, на розвиток українського визвольного руху [6.247]. Мемуарист згадує про 14 запасний полк в Умані, солдати-українці якого розігнали маніфестацію ліво-радикальної частини залоги більшовиків та анархістів, а їхні червоні та чорні прапори розірвали на шматки. Причиною такої реакції солдатів-українців було те, що у місцевій Раді крайні ліві завжди виступали проти національних вимог українців. Незважаючи на певний суб'єктивізм у висвітленні минулих подій, спогади В.Кедровського збагачують джерельну базу дослідження, дають можливість з'ясувати перебіг подій української революції у населених пунктах України.

Генерал-хорунжий Армії УНР М. Капустянський залишив дослідникам, як він визначив, короткий воєнно-історичний огляд, у якому розповідається про похід української армії у 1919 році на Київ та Одесу [6.246]. Йдеться про виконання наказу штабу Головного отамана від 12 червня 1919 р. про звільнення Правобережної України від більшовицьких військ. Ставилося завдання звільнити українські землі швидше, ніж мала там появитися Добровольча армія А. Денікіна. Автор спогадів розповідає про просування Київської групи на Христинівку та Умань. Пізнавальне значення мають факти про підтримку партизанськими загонами українських військових підрозділів. Наслідком такої допомоги стало звільнення 17 – 19 серпня 1919 р. від денікінців Христинівки та Умані. Заслуговує на увагу та спеціальне вивчення твердження М. Капустянського про те, що військові частини Добровольчої армії, які перебували на Цвітківсько – Христинівському напрямі не ставилися вороже до української Армії УНР. А 26 серпня 1919 р. на Христинівському

напрямку денікінська Терсько-Кубанська пластунська дивізія дотримувалася нейтралітету щодо військового підрозділу Ю. Тютюнника.

Третю групу джерел складає періодична преса 1917 – 1920 рр. (часописи, газети, журнали, відомчі видання). Періодика містить багатий фактичний матеріал, який відсутній в інших джерелах, подає широку інформацію про історичні події, що мали місце на півдні Київщини. Разом із тим, слід відмітити, що підбір матеріалу та його зміст у газетах залежав від політичної спрямованості працівників тогочасної періодики та тих структур, які фінансували видання періодичної преси.

Преса дає можливість прослідкувати сприйняття політики центральної влади різними верствами населення та політичними силами південної Київщини. Більшість видань в роки тоталітарної влади зберігалася у спецфондах і була недоступна широкому загалу дослідників. У зв'язку із цим слід відмітити, що до лютого 1917 року періодичні видання на Київщині були вкрай обмежені і до того ж російськомовні, україномовних налічувалося одиниці й друкувалися нерегулярно. За Центральної Ради українська преса стає досить різноманітною за змістом і напрямком своєї діяльності. За даними дослідника Г. Рудого, у добу Центральної Ради, Гетьманату, Директорії політичні партії та організації випускали 767 видань. Свої часописи заснували кооперативні організації, селянські спілки, церковні громади, громадські організації. Найбільше таких видань розповсюджувалося у Київській (209), Харківській (104), Подільській (91), Херсонській (89) губерніях [4.206, с. 95]. Зростання кількості газет, строкатість їхньої спрямованості незаперечно засвідчує про утвердження в Україні демократичних порядків. Слід визнати, що упродовж розвитку революції число видань змінювалося через вплив багатьох чинників. В основу класифікації преси покладено три головні ознаки: масштаб розповсюдження, профіль і орієнтацію друкованого органу. Періодичні видання були як губернські так і повітові. За профілем – партійних структур, губернських і повітових рад, кооперативних і селянських спілок, „Просвіт” тощо. За орієнтацією – національно-державні і антиукраїнські. У добу

Центральної Ради в південних повітах Київщини стали виходити газети українською та російською мовами, зокрема „Вільна Україна”, „Свободный голос”, „Уманское слово” (Умань), „Селянська думка” (Тараща), „Народне слово” (Біла Церква), „Народна думка” (Звенигородка), „Спілка” (Сквира), „Липовецькі вісті” (Липовець) та інші. Газета „Уманское слово” була щоденною суспільно-політичною і літературною газетою, видавалася російською мовою за рахунок видавничого товариства. Часопис подавав інформацію про найважливіші події за кордоном, багато уваги приділяв висвітленню політичного життя у Росії. У кожному номері газети вміщувалася інформація про події в Україні, передусім друкувалися рішення вищих органів влади. В газеті існувала рубрика „На Уманщині”, в якій подавалася інформація про засідання та рішення Уманської повітової думи, уманського земства. Друкувалися накази та розпорядження повітових комісарів Центральної Ради в Умані Бурковського, А. Костенка, В. Суровцева, вміщувалися тексти наказів та розпоряджень уманського старости Михайлова, який представляв владу Гетьманату на Уманщині. Газета друкувала накази та розпорядження німецьких окупаційних військ, зміст і спрямованість яких свідчить про втручання німецької військової адміністрації у внутрішнє життя населення повітів. Матеріали газети дають можливість частково з’ясувати діяльність комісара в Умані, призначеного Директорією.

В добу Центральної Ради в Умані стала виходити газета „Вільна Україна”. Газета стала видаватися завдяки рішенням повітової народної ради від 14 лютого 1918 р. Цей часопис виділяється серед інших тим, що на його шпальтах у популярній формі роз’яснювалися поняття „автономія”, „федерація”, „федеративний устрій”, у загальних рисах окреслювався майбутній устрій Росії з обґрунтуванням повноважень центральних і місцевих органів влади. На сторінках газети друкувалися матеріали, присвячені розвитку освіти, кооперативного руху. Значне місце на шпальтах газети відводилося інформації про селянські з’їзди на Уманщині, подавався матеріал про вибори до Всеросійських та Українських установчих зборів, відображався процес

організації та діяльності „Просвіти”. Аналіз вміщених матеріалів дає підстави стверджувати, що газета „Вільна Україна” виражала позицію українських соціал-революціонерів та Селянської спілки. Газета спочатку відстоювала ідею автономності України у складі демократичної Росії, але зі зміною ситуації стала на захист державного суверенітету України.

У Державному архіві Вінницької області зберігаються комплекти газети „Липовецькі вісті”, яка видавалася Липовецьким повітовим земством з 30 жовтня по 28 грудня 1917 року. Вивчення газетних матеріалів дало можливість з’ясувати окремі питання, пов’язані із виборами в повіті до Всеросійських установчих зборів, Українських установчих зборів, Липовецької волосної земської управи. Газета інформувала про рішення Липовецького повітового земельного комітету, про ставлення повітової вчительської спілки до Центральної Ради. Матеріали газети свідчать, що в повіті розвивався вільнокозачий рух. Пізнавальне значення має інформація про розвиток шкільної освіти у повіті в добу Центральної Ради. У цьому ж архіві зберігаються комплекти газети „Український козак” за червень – вересень 1919 року, яка видавалася Міністерством преси УНР. На її сторінках серед іншого подавалася інформація про селянські повстання проти більшовицької влади та Добровольчої армії А. Денікіна, що мали місце на Христинівщині, Уманщині, Звенигородщині. Окремі фактичні матеріали, що стосуються теми дисертації почерпнуто із газети „Новини”, яка видавалася Міністерством преси УНР у лютому – жовтні 1919 року.

У роботі проаналізовано матеріали газети „Союз”, яка виходила в Умані і друкувала статті, інформації, замітки про події у повіті. „Союз” – єдина газета, що у роки Гетьманату виходила українською мовою. Газета видавалася Уманською кооперативною спілкою, вважалася її органом і виходила двічі на тиждень. Вміщені в газеті матеріали присвячувалися, в основному, висвітленню кооперативного руху, банківській сфері, торгівлі. Поряд з цим, висвітлювалися процеси культурно-освітньої роботи у населених пунктах повіту. Газета „Союз” користувалася попитом у читачів, які проявляли інтерес до кооперативного

руху. Тираж газети у червні 1918 року становив 1200 примірників. Газета „Союз” періодично вміщувала матеріали про репресивні дії влади та німецьких військ проти селян, наводила факти підпалів каральними загонами селянських будівель, стягнення контрибуцій, примусової конфіскації худоби тощо. Інформація газетних публікацій свідчить про те, що аграрна політика гетьмана Скоропадського в очах українського селянства пов'язувалася не із поміркованими реформами, а із насильством карних експедицій над селянами, які часто завершувалися їх арештами і навіть розстрілами.

Протягом 1917 – 1918 років у Києві видавалася газета ЦК Української Селянської спілки „Народна воля”, а із 1919 р., у добу Директорії, виходила як друкований орган ЦК Всеукраїнської Ради селянських депутатів. На шпальтах часопису знаходимо багатий фактичний матеріал про роль місцевого самоврядування в українському державотворенні, ставлення селян південних повітів Київщини до політики Центральної Ради у сфері земельних відносин, про формування на місцях „Просвіт”, їх діяльність щодо підвищення культурно-освітнього рівня населення. На увагу заслуговує інформація газети „Нова Рада” про вільнокозачий рух на півдні Київщини у 1917 – 1918 рр. Публікації відтворюють діяльність Вільного козацтва у Липовецькому, Таращанському повітах. Газета подавала матеріали про українізацію освітньої галузі, діяльність культурно-освітніх організацій у південних повітах Київської губернії.

Із 24 листопада 1918 р. почала виходити газета „Воля”. Це перша республіканська газета часів УНР. Вона інформувала про встановлення у містах і селах Київщини влади Директорії, публікувала її розпорядження та декрети. Із приходом на Уманщину більшовицьких військ в березні 1919 р. випуск часопису було припинено.

При підготовці дисертації використано матеріали газети „Червона зоря”. Газета виходила в Умані із липня 1919 року як орган інформаційно-інструкторського відділу повітвійському. Матеріали газети відображають боротьбу за встановлення радянської влади у повіті, діяльність виконкому

Уманщини, розповідають про організацію комбідів та комнезамів. Газета наводить факти, пов'язані із селянськими повстаннями на Уманщині. Однак, газета, яка підтримувала і пропагувала політику більшовиків, не зверталася до причин селянського руху. Повстання селян проти радянської влади газета кваліфікувала як „бандитські виступи”.

У період правління Гетьманату в Умані стало виходити щотижневий видання журнального типу „Громадське життя”. Перший номер журналу з'явився 28 серпня 1918 року. Часопис підтримував традиції, започатковані газетою „Союз”, і характеризувався демократичним спрямуванням. Видання орієнтувалося на інтереси кооператорів, селян, підприємців, службовців, сільської та міської інтелігенції. На сторінках тижневика дослідниця знайшла цінний фактологічний матеріал про стан шкільної, позашкільної освіти на Уманщині доби Директорії УНР.

У березні 1919 року на півдні Київщини було встановлено радянську владу, яка виявилася тимчасовою. Вся періодика була монополізована в одних руках – у більшовицьких структурах, які використовували пресу як ідеологічний засіб, важіль впливу на суспільне життя. Більшовицька влада призупинила випуск місцевих газет „Уманское слово” і „Свободный голос”. Заборонивши їх випуск, більшовицький ревком пояснював свої дії тим, що названі газети „стоящие ниже мелкобуржуазного филистерства и приспособляющиеся ко всяким режимам, которые знала Умань”. З утвердженням радянського режиму на Україні така доля спіткала і місцеві видання небільшовицького напрямку – газети „Союз”, „Громадське життя”. До початку політики українізації альтернативна преса на Уманщині більшовиками була заборонена і ліквідована.

Певне уявлення про суть політики радянської влади на Київщині у 1919-1920 роках дають матеріали друкованих органів Уманського, Звенигородського, Сквирського і Таращанського ревкомів, які мали однакову назву – „Вісті”. Подана на їх сторінках інформація відображає боротьбу більшовиків за утвердження радянської влади у вищезазначених повітах.

Надмірна заідеологізованість заголовків і змісту матеріалу разом із тим містить інформацію про важке соціальне та матеріальне становище населення, економічну кризу краю, про непопулярність в народі політики „воєнного комунізму” з властивим йому примусом та експропріацією приватного майна. Із другим приходом більшовиків стала видаватися газета „Известия” – орган виконавчого комітету Ради робітничих і селянських депутатів Уманщини. Із матеріалів, вміщених у газеті, відомо, що у південних повітах Київщини навесні та влітку 1919 року мав місце голод, а влада запроваджувала так званий класовий пайок. Газета подавала обмежену інформацію про виступи селянства проти радянської влади, які характеризувалися як „бандитські” і „контрреволюційні”. 29 червня 1919 р. вийшов перший номер газети „Боротьбист”. Його видала Уманська районна організація партії лівих соціал-революціонерів (боротьбистів). Матеріали цієї газети теж використані у дисертації.

Центральний комітет Компартії (більшовиків) України у 1919 році мав свій друкований орган „Більшовик”. У ньому вміщені матеріали про створення на Київщині „Пролеткульту”, про організацію Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. На сторінках видання подавалася інформація про організацію комун у селах Київщини.

На основі аналізу історіографії означеної теми дає підстави для висновку, про те, що проблема регіонального дослідження характеру революційних подій, їх вплив на розгортання суспільно-політичної активності населення, національно-демократичні перетворення у південних повітах Київщини до цього часу розкрита далеко неповно і потребує поглибленої розробки. Разом з тим, є підстави стверджувати, що наявна джерельна база дозволяє ставити та вирішувати завдання щодо вивчення та висвітлення участі населення південних повітів Київщини у національно-демократичних перетвореннях, у боротьбі за вирішення селянського питання та розвиток народної освіти.

РОЗДІЛ 2

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ КИЇВЩИНИ В РОЗГОРТАННІ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В ЧАСИ РЕВОЛЮЦІЇ

Лютнева революція 1917 року в Росії призвела до кардинальних змін у політичній системі країни. Імперські державні інститути впали без помітного опору, довівши повну нездатність виконувати владні функції. Тимчасовий уряд, який із падінням самодержавства прийшов до влади в Росії, взяв курс на демократизацію суспільства. Обвал імперської влади призвів до життя сили, які, здавалосьь, перебували в ембріональному стані. Суспільно-політична ситуація, яка виникла в Україні після повалення самодержавства, відкривала можливості для національно-демократичних перетворень життя. Але реалізація цих умов українською спільнотою була можлива лише за наявності свободи державної.

Про події в Петрограді і ліквідацію в Росії самодержавства громадськість Київщини дізналася завдяки періодичній пресі. 4 березня 1917 року газета „Киевская мысль”, яка поширювалася в містах і селах губернії, повідомила своїх читачів, що в Києві „відбулося багатолюдне зібрання представників українських місцевих та деяких провінційних організацій та груп”. На зібранні були зачитані телеграми та особисті повідомлення, які стосувалися революційних подій в Росії. Завдяки цьому стало відомо про утворення у Петрограді Тимчасового уряду, який заявив про свої демократичні наміри, а учасники зібрання вітали цей уряд і „ухвалили надавати йому всіляке сприяння”. „На завершення, – повідомляла газета, – було ухвалено випустити від імені об’єднаних українських організацій до широких мас міського та сільського населення відозви про необхідність підтримки повного порядку та спокою і сприяння можливого послабленню продовольчого питання” [3.126, №63, с. 1].

У свою чергу, в містах та селах Київщини стали обговорюватися події, пов'язані з ліквідацією самодержавства та суспільно-політичним становищем в Україні. В Умані на початку березня 1917 р. у міському театрі відбувся масовий мітинг, на якому виступили люди з різними ідейними поглядами. Посланець більшовиків І. Кулик пропагував ідеї російської соціал-демократії, закликав до силових методів у вирішенні суспільних проблем, а член товариства тупівців Реврюк присвятив свій виступ намірам нової влади демократизувати суспільство. Саме його виступ прихильно приймали слухачі. У ці ж березневі дні селяни Гусакове Звенигородського повіту зібралися біля управи на сходку. Молодший брат вже тоді відомого етнографа Никодим Смоктій оголосив про падіння російського самодержавства і пристрасно закликав селян встати за волю України та гуртуватися у Вільне козацтво. Після кількох виступів селян, які також висловилися за волю України, на будинку управи було вивішено синьо-жовтий прапор. Селяни села Топилки цього ж повіту направили телеграму Київській раді робітничих депутатів, в якій вимагали усунути від влади поміщиків і поліцейських чинів, а їх місце мали б зайняти люди, які користуються народним довір'ям. „Без народного довір'я, – говорилося у телеграмі, – ніякі службові особи і установи не можуть існувати” [2.94, с. 43 – 44].

Важливий вплив на розгортання суспільно-політичної активності населення Київщини мало звернення Центральної Ради 9 березня 1917 року „До українського народу”. У зверненні повідомлялося про повалення самодержавства, виникнення в Петрограді Тимчасового уряду та створення Української Центральної Ради. Центральна Рада зверталася до народу із закликом „ рішуче домагатися від нового уряду прав, які тобі належать і які ти повинен мати”. Звернення містило перелік конкретних вимог українського руху: запровадження української мови у навчальних закладах усіх рівнів, а також у судах, урядових інституціях, церквах, земствах, інших неурядових закладах. Громадяни закликалися гуртуватися в культурно-просвітницькі товариства, політичні та економічні спілки, формувати Український

національний фонд та „ вибрати своїх людей на всі місця”. Центральна Рада заявила про свій політичний намір – добитися автономії для України [2.110, т. 1, с. 143].

Перші кроки у пробудженні національної свідомості українців пов’язані з гаслом „Вільна Україна”. З поваленням самодержавства це гасло відіграло роль політичного об’єднуючого чинника, навколо якого згуртовувалися українці, їх політичні сили та громадські об’єднання, незалежно від їх світоглядних позицій. Воно мало за своїм змістом багато варіантів в умовах розгортання національно-визвольної революції і вже в березні 1917 р. стало домінувати у виступах та заявах представників громадськості, політичних сил, відображалось на прапорах і транспарантах під час мітингів і демонстрацій. Гасло „Вільна Україна”, його підтримка свідчили про прагнення найширших верств суспільства провести національно-демократичні перетворення. Учасники акцій вимагали створення української школи, преси, відродження української мови, припинення війни. Союз українських автономістів-федералістів став видавати газету „Вільна Україна”, яка поширювалася у повітах Київщини і розповідала про демократичні зміни в політичному житті країни. Цьому сприяла робота активістів „Союзу”, яку вони проводили під гаслом „Передай нашу газету з рук в руки, з хати до хати”. У селі Паланочка Уманського повіту відбулася маніфестація, присвячена жертвам російської революції. Учасники маніфестації зібрали хліб і крашанки для армії та гроші до національного фонду. Серед маніфестантів майоріли національні прапори з написом „Хай живе Вільна Україна” [3.115, №2, с. 1]. На першому з’їзді кооператорів Уманщини виступи більшості ораторів завершувалися словами „Слава Вільній Україні” [1.88, с. 2]. На початку березня у Звенигородці відбулася демонстрація за участі місцевої інтелігенції, службовців і селян із сіл Вільшана, Кирилівка (батьківщина Т. Шевченка), Вільхivecь, Катеринопіль. Учасники демонстрації співали „Зречемося старого ми світу”. Деякі демонстранти несли червоні прапори, портрети поета-революціонера Т.Шевченка. Група демонстрантів у будинку земської управи і міської думи

зривали зі стін портрети Миколи II, при цьому лунали заклики „Геть вампірів, що смоктали кров народу”, „Геть війну!” [2.96, с. 334].

Учасники демонстрацій та зборів у своїх промовах вітали Центральну Раду і висловлювали надію, що вона передасть землю малоземельним і безземельним селянам та буде поглиблювати демократичні процеси в Україні. Активний учасник Української революції М. Ковалевський відзначав, що гасло „Вільна Україна” об’єднувало різні в соціальному плані українські сили, а „ще більше, в ньому містились сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що „Вільна Україна” поставить його на рівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини – „чоловіка вулиці” – як це говорять тепер, яка становила переважну масу українського народу” [4.185, с. 278].

Вже у першій половині березня 1917 р. на Київщині стали виникати громадські ради та комітети, які підтримували Тимчасовий уряд і претендували на виконання владних функцій у повітах та волостях. Ці структури претендували на представницькі органи влади, а провідне місце в їх діяльності належало представникам партії кадетів, яка в перші місяці революції в українських містах користувалася політичним впливом. Партія виступала за республіканську форму правління, називала себе партією народної свободи, закликала до припинення класової боротьби. За прикладом громадськості Києва, в Умані створюється Комітет об’єднаних громадських організацій, до його складу входило 13 членів і 3 кандидати. Особливість Комітету в тому, що до його складу увійшли представники торгово-промислової буржуазії, землевласники, чиновники адміністративних та владних структур: урядовий комісар повіту барон Ю. Меєндорф, начальник військового гарнізону міста, голова повітової земської управи. За національною приналежністю в складі Комітету були українці, росіяни, євреї і поляки. Однак, у його складі був лише один робітник, всі ж інші – інтелігенти та службовці (юристи, вчителі, агроном, равін). Головою виконавчого комітету об’єднаних громадських організацій

обрано А. Філдковського. Комітет заявив, що в силу обставин він бере на себе всю повноту адміністративно-політичної влади в Уманському повіті, і визнав, що він підтримує політику Тимчасового уряду і буде сприяти її проведенню у повіті [1.83, с. 2 – 3].

Першочерговим завданням Комітет об'єднаних громадських організацій вважав за необхідне забезпечити належний порядок та спокій населення. У разі потреби, заявляв він, мають бути використані і збройні сили. За підтримки Комітету 12 березня в Умані відбулася маніфестація жителів міста і парад військового підрозділу, що перебував у місті. Серед маніфестантів майоріли синьо-жовті українські прапори та прапори національних меншин. Маніфестанти несли плакати, які закликали до боротьби за вільний розвиток України, упровадження демократичних засад громадського та суспільного життя. Оркестр виконував „Марсельєзу”. В маніфестації взяли участь робітники заводу „Труд”, школярі, демократична інтелігенція, представники громадських організацій, що розпочали легально діяти у повіті.

Майже одночасно з появою Комітетів та Рад об'єднаних громадських організацій у повіті та волості Київщини Тимчасовий уряд направив своїх представників – комісарів та їх помічників. Вони наділялися владними повноваженнями – мали виконувати рішення центральної влади, що перебувала на тому етапі в Петрограді. Вже 4 березня Тимчасовий уряд видав постанову, згідно з якою губернатори та віце-губернатори усувалися від посад, а їх обов'язки покладалися на голів губернських земських управ – губернських комісарів. Обов'язки повітових справників цією ж постановою покладались на повітових комісарів – голів повітових земських управ. Слід відзначити, що голови земських управ обиралися ще до революції, а в Київській губернії вони за своїм соціальним станом в основному належали до поміщиків. Більшість новопризначених комісарів належали до партії октябристів, або ж кадетів, і діяли відповідно до своїх партійних програм. Вони у значній частині населених пунктів зберігали на місцях старий державний апарат, і намагалися не допустити розширення українського національно-визвольного руху. В

листопаді – грудні 1917 р. в Україні комісари Тимчасового уряду були замінені комісарами Української Народної Республіки.

Громадсько-політичне життя в південних повітах Київщини суттєво поживалося і набуло більш цілеспрямованого характеру у зв'язку з відновленням діяльності українських політичних партій та створенням ними своїх осередків у повітах та волостях. Відроджені партійні структури, оцінивши суспільно-політичне життя, визначали свою роль у вирішенні нагальних суспільно-політичних завдань. Поряд з розробкою та прийняттям власних програм, розпочалася робота по створенню місцевих партійних осередків та груп. У вирішенні цього завдання важливе значення мали партійні з'їзди, конференції та наради, у роботі яких брали участь представники з повітів та волостей. На легальний з'їзд ТУП, який проходив у Києві 25 – 26 березня 1917 року прибули делегати від 33 місцевих громад. Серед учасників з'їзду були представники Києва, Одеси, Катеринослава, Вінниці, Кам'янець-Подільського, Умані та інших міст. На з'їзді принята нова назва організації – Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ), що на думку делегатів більш точно відповідала поставленим партією завданням. Учасники з'їзду вирішували ключове питання – про державний статус України. Делегати зійшлися на тому, що „необхідно всіма силами і засобами утворювати автономію України”. З'їзд висловився за створення комісії, яка б підготувала проект автономії України у складі федеративної Росії. Дискусія розгорілася навколо можливих шляхів досягнення автономії. В ході обговорення перемогла думка, що Україна має отримати автономію легітимним шляхом, із санкції Всеросійських установчих зборів. З'їзд висловився за організацію виборних партійних комітетів на місцях та об'єднання широких народних мас для вирішення соціальних, економічних, політичних та культурних завдань [2.111, с. 86].

Під впливом рішень СУАФ виникають та організаційно оформляються осередки соціалістів-федералістів переважно у повітових містах. Порівняно з іншими містами відносно швидко оформилася Уманська філія СУАФ. Вже 5 квітня 1917 року відбулися збори уманської громади, які звернулися до

населення повіту підписатися на демократичну пресу. Отримавши матеріальну підтримку від кооператорів, партійний осередок став випускати газету „Вільна Україна”. З метою розширення пропаганди програмних вимог партії, доведення їх до широких верств населення у кооперативному журналі „Комашня” було видруковано 10 тис. листків. На сторінках часопису оцінювалася суспільно-політична обстановка в країні та висловлювалися рекомендації громадянам стосовно того, чого їм слід добиватися в умовах революції. Партійці, соціалісти-федералісти, закликали населення взяти участь у виборах до Установчих зборів, рекомендували обирати до них „таких людей, які б стояли за права свого народу, за здобуту нову волю, за демократичну федеративну республіку Росію з автономією України”. Газета „Вільна Україна” на своїх сторінках друкувала статті, які в популярній формі роз’яснювали суть термінів „автономія”, „федерація”, „федеративний устрій”. На сторінках газети порушувалися питання про функції центральної і місцевої влади при умові створення федеративної держави [3.115, №3, с.10]. Для роз’яснення суті федеративного устрою Росії члени Уманської організації автономістів-федералістів використовували місцеві „Просвіти”, громадські та культурні організації.

Суттєвий поштовх у створенні в південних повітах Київщини партійних осередків українських соціал-демократів відіграла загальнопартійна конференція УСДРП, яка відбулася в Києві 3 – 5 квітня 1917 року. В прийнятій резолюції конференція висловилася за поширення впливу партії серед населення, що передбачало організацію партійних осередків в містах і селах. Конференція підтримала принцип федеративного устрою побудови демократичної республіки. Одночасно було заявлено, що Українські установчі збори мали б висловити волю всього населення України, а тому слід готуватися до їх виборів. А санкціонувати автономію України, за переконанням соціал-демократів, мали б Всеросійські установчі збори. Виходячи з цього, конференція визначила: „дозволити товаришам по партії підтримувати принцип федеративного устрою Російської демократичної республіки”.

Багато зусиль до створення організацій УСДРП доклали члени цієї партії. „Робітнича газета” повідомляла, що в перші дні революції на Київщині активну участь у формуванні місцевих партійних осередків брав член ЦК М.Авдієнко, який об’їздив повіти та волості Київщини, виступав на зборах, робітничих мітингах та маніфестаціях. Він зустрічався з інтелігенцією, пропагував ідеї партії, розповідав про її завдання, а наслідком його діяльності стала поява в ряді міст партійного осередку українських соціал-демократів [3.142, №125, с. 4]. Як установила сучасна дослідниця О. Любовець, вже до середини 1917 року практично на всій території Київської губернії були засновані осередки цієї партії – діяло 9 партійних комітетів. Українські соціал-демократи проводили свою діяльність переважно у містах, а також в окремих містечках та селах, де були підприємства дрібної і харчової промисловості, насамперед, цукрової [4.190, с. 21 – 22].

З початком травня 1917 р. у повітах Київщини стала поширюватися „Робітнича газета” – орган ЦК УСДРП, з липня – щотижнева газета „Воля”. Друкувалися пропагандистські листівки, відозви та брошури. Зокрема, окремою брошурою поширювалася резолюція квітневої партійної конференції УСДРП.

У формування Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та визначення перспектив діяльності вагомий внесок зробили члени Київської організації. Це проявилось передусім у тому, що на першому установчому з’їзді УПСР, що проходив у Києві 4 – 5 квітня 1917 року, обговорювався проект програми партії, підготовлений членами київської організації з активною участю М. Ковалевського. Учасники з’їзду прийняли запропонований проект за основу і після прийняття поправок затвердили програму УПСР. У державному будівництві передбачалося втілення в життя широкої національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національним меншинам; найдоцільнішою формою державного устрою вважалася федеративно-демократична республіка. На основі рішень з’їзду з 18 квітня став виходити тижневик „Боротьба” за редакцією партійної колегії. В першому

номері була вміщена стаття „Чого добивається Українська партія соціалістів-революціонерів?” за підписом Центрального Комітету. У наступному номері газета вмістила заклик „ По всіх містах і селах гуртуються люди в партію українських соціалістів-революціонерів” [3.113, №2, с. 6].

Після установчого з'їзду в повітах Київщини відносно стрімко почали зростати партійні осередки українських есерів. Сприяло цьому висунення з'їздом привабливих на той час гасел національного визволення і безвикупної передачі земель великих власників для її зрівняльного поділу між селянами. Вже до середини 1917 року практично на всій території Київської губернії були засновані партійні осередки, насамперед, у містах і містечках. Паралельно закладалися партійні організації у селах. Відбулося оформлення організації українських есерів в Умані. Обраний на зборах Уманський комітет розпочав діяльність не тільки в місті, а й в містечках і селах повіту. В результаті його зусиль виникли організації у Ботвинівці, Кузьминій Греблі, Шукайводах, Тальному, Майданецькому, Христинівці [4.158, с. 49]. Восени 1917 року партійні групи були закладені в усіх повітах Київщини (всього 40), а найбільше їх припадало на Черкаський та Уманський. У кінці жовтня в місті Липовець відбулося організаційне оформлення осередку українських соціалістів-революціонерів [3.128, №87, с. 2]. В листопаді 1917 р. в м. Таращі закладено основи для створення та діяльності організації Української партії соціалістів-революціонерів. Тимчасовим головою парторганізації обрано П. Логвиненка, а секретарем – М. Захаржевського. Новообраний партійний комітет звернувся через газету „Селянська думка” із закликом „ до всіх, хто вирішив здобути землю і волю, поповнювати ряди партійної організації” [3.145, ч. 2, с. 2].

Українські есери кількісно зростали завдяки своїй аграрній програмі та організації селянських спілок. На Київській губернській партійній конференції УПСР 6 – 8 жовтня 1917 р. відзначалося, що „до партійних організацій українських есерів вступають переважно молоді селяни” [3.113, №2, с. 6]. За даними Ю. Гамрецького, влітку 1917 року ця партія нараховувала понад 1 млн. членів: з них майже 80% становили селяни, 10% – інтелігенція [4.167, с. 23].

Есери свою роз'яснювальну та організаторську роботу серед селянства в основному проводили через сітку просвітницьких товариств та селянські спілки. Активно використовувалися також кооперативні організації, що мали чималий досвід у співпраці з українським селом і зосереджувались на товарообміні.

Місцеві партійні осередки Київщини – українських есерів, соціал-демократів та соціалістів-федералістів використовували загалом однакові засоби впливу на населення. Головна увага зосереджувалася, насамперед, на агітації. З метою пропагування та поширення партійних ідей при повітових комітетах створювалися комісії – пропагандистські, агітаційні, мітингові, видавничі, музично-артистичні. Силами цих комісій на місцях засновувалися клуби, громади, академічні школи. Великого значення у революційний період доби Центральної Ради мали музично-артистичні та артистично-концертні комісії. У їх завдання входило влаштування концертів, концертів-мітингів, публічних лекцій, вечорів. Ці комісії тісно співпрацювали з різними громадськими клубами, місцевими організаціями „Просвіт”, „Громад” та іншими культурно-просвітними організаціями. Крім агітаційно-пропагандистської і культурної спрямованості організовані заходи мали й таке призначення, як збір коштів на видавничу діяльність партій. Завдяки усній та друкованій агітації, соціалістичним партіям вдалося популяризувати свої партійні програми і залучати на свій бік різні верстви суспільства, особливо селянство.

Особливо помітний вплив мали українські есери на підготовку та проведення селянських з'їздів, на діяльність сільських рад та селянських спілок. Селянські з'їзди в добу Центральної Ради виступали своєрідним барометром, який показував настрої селянства, їх вимоги до нової влади. Вони стали проводитися з квітня 1917 року і в добу Центральної Ради проходили досить регулярно на рівні губернії, повітів та волостей.

Особливість селянських з'їздів у тому, що їх учасники не тільки висловлювалися щодо вирішення соціально-економічних питань, особливо

земельного, яке було найбільш болючим для широких верств селянських мас, а й вносили пропозиції відносно державного статусу України, організації державної влади на місцях. У роботі губернських з'їздів брали участь делегати від селянських спілок, що діяли у волостях та селах. Вони мали можливість висловити думки своїх односельчан, вислухати позицію політичних партій, урядовців і, повернувшись додому, популяризували рішення з'їздів серед селянства. Делегати від селянства Уманського повіту А. Гребовецький, Д.Ходзінський, Н. Ріщик, І. Мазуренко та інші (18 делегатів) взяли участь у роботі Київського губернського селянського з'їзду, що проходив 17 – 18 червня 1917 року. Поряд з делегатами інших повітів, уманчани схвально підтримали Перший універсал Центральної Ради, який на з'їзді оголосив М. Грушевський. Учасники губернського з'їзду, стоячи, з великою увагою слухали зміст Універсалу. Обговорення цього документу сприяло усвідомленню учасниками з'їзду суті автономії України, значення викладених в Універсалі положень для українського державотворення.

Слідом за Київським губернським селянським з'їздом проходили селянські з'їзди на рівні повітів та волостей. На кожному з них обговорювалися питання, які найбільше хвилювали селянство. Чисельний склад з'їздів, активність їх учасників свідчать про зростання громадсько-політичної активності селянських мас. На з'їзд Уманського повіту, що відбувся 29 червня 1917 року прибуло біля 400 представників. Учасники з'їзду прийняли рішення усіма засобами підтримувати Українську Центральну Раду, висловилися за те, щоб зносили з Тимчасовим урядом вести тільки через Українську Центральну Раду так само, як закони центрального російського уряду мусять втілюватися в життя тільки за згодою УЦР. Прийнято рішення активно втілювати в життя положення I Універсалу Центральної Ради. Як один із напрямів вирішення цього завдання, з'їзд доручив повітовій раді негайно розіслати всім сільським радам Універсал Центральної Ради для оголошення його в церквах та громадських місцях. Наказано всім сільським та волосним радам вивісити текст Універсалу в сільських та волосних управах. З'їзд висловився за те, аби

повітова рада подбала, щоб урядові та громадські інституції проводили в життя положення Універсалу та постанови Центральної Ради. Уманській Повітовій Раді та Раді Селянської спілки доручено слідкувати за тим, щоб всі урядові, громадські та земські інституції були демократизовані і українізовані. Як важливий крок на шляху українізації прозвучала вимога перевести діловодство наявних інституцій та організації на українську мову. Рада Селянської спілки Уманщини привітала перший уряд автономної України і висловила побажання аби „Генеральний Секретаріат, зміцнюючи здобутки українського народу, об'єднав круг себе всю етнографічну Україну” [Додаток В]. Збори Косенівської селянської спілки за участі понад 300 чоловік у прийнятій постанові вказували, що селянська спілка визнає Українську Центральну Раду тимчасовим урядом України, виконуватиме всі її та Генерального секретаріату постанови і розпорядження. Разом з тим, збори висловилися за те, щоб домагатися від Тимчасового уряду негайного затвердження Генеральних секретарів із військових, продовольчих справ, доріг, пошт і телеграфу. З резолюції зборів випливає, що збори Селянської спілки висловилися за ліквідацію приватної власності, а земля мала бути передана земельним комітетам.

Серйозною перевіркою національної самосвідомості населення, його громадсько-політичної активності стали вибори до органів місцевого самоврядування. За умов становлення реальної державної влади Центральної Ради українцям було вкрай необхідно зайняти міцні позиції на місцях. Цим вони могли забезпечити підтримку заходів української влади, направлених на утвердження національної державності. У свою чергу Центральна Рада надавала великої уваги виборам і з приводу їх проведення видала „Циркуляр”, яким приписувала усім урядовцям вжити заходів, направлених на те, щоб вибори пройшли на належному рівні. Водночас Центральна Рада прийняла відозву до населення у цій справі, зазначивши, що майбутні вибори до земств є якісно новим етапом у справі становлення нового ладу в країні. Враховуючи той факт, що зі знищенням самодержавства мали загинути старі порядки, новообрані установи повинні були стати справді народним представництвом.

Тому Центральна Рада „закликає увесь народ жваво і дружно стати до виборів у ці народні установи та, вибираючи кращих людей, треба пам'ятати, що тим самим ми затверджуємо всю ту волю та права, здобуті народом через революцію” [2.110, т. 1, с. 183 – 184].

Вибори в Україні до міських земств в умовах розгортання революції мали свої особливості. Це були перші вибори, які наближалися до демократичних стандартів. Згідно закону вони проводилися на засадах загального прямого, рівного виборчого права при таємному голосуванні та проходили за пропорційною системою, за списками, складеними партійними комітетами. У їх процесі партії, або партійні блоки, оприлюднювали свої листи, і виборцям залишалося тільки визначитися на користь того чи іншого списку. Міські вибори стали першою серйозною перевіркою українського руху на здатність конкурувати з російськими партіями. Українські партії отримали можливість виступати з власними програмами і перевіряти свої сили напередодні виборів до Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів. В ході виборів утворювалися виборчі блоки. В ряді повітових містах створювалися позапартійні списки. В Умані був складений список української соціалістичної демократичної громади. За повідомленням інструктора Центральної Ради, „українські партії з другими не входили в блок, позаяк неукраїнські соціалісти вороже ставилися до українського руху. Український список містить в собі представників соціалістичних і демократичних партій”. На місцях створювалися комісії з виборів, друкувалися агітаційні листівки і газети, влаштовувалися мітинги-концерти, збиралися пожертви прихильниками окремих партій на підтримку виборчої кампанії. За даними В. Бойка, в Умані за український список проголосували 2464 виборців (17,7%). У Звенигородці діяв список громадян української групи, за цей список проголосувало 1607 виборців, що становило 43%. В цілому по Україні за українських соціалістів проголосувало 98330 виборців (8,1%). Більшість з цих голосів – 63% належало спискам українського соціалістичного блоку [4.160, с. 30 – 33]. Слід визнати, що єдиної блокової тактики українські партії напередодні муніципальних

виборів не виробили. Разом з тим, вибори показали, що значна частина міського населення підтримує українські домагання.

19 грудня 1917 року Генеральний секретаріат прийняв спеціальне рішення про офіційні назви старих земських інституцій. З цього часу „губернське земське зібрання” мало іменуватися „губернською народною управою”, „повітове земське зібрання” – „повітовою народною радою”, „повітова земська управа” – „повітовою народною управою”, „волосне зібрання” – „волосною народною”. Між тим, міські, селищні, волосні, повітові, губернські ради і управи в офіційних документах УЦР, Генерального секретаріату іменувалися „народними”, і „земськими” і „народними (земськими)”.

Революційні перетворення зачепили інтереси панівних верств суспільства, і вони стали гуртуватися та зміцнювати свої організації. З метою захисту власних соціальних інтересів та приватної власності поміщики об'єднувалися в „Союз земельних власників”, промисловці сформували „Торгово-промислову раду”. Виник „Союз домовласників”, „Союз службовців”, „Український політичний клуб”. Помірну активність проявляв Уманський „Союз землевласників”, який об'єднував поміщиків, орендаторів, заможних селян. Агітатори „Союзу” їздили по селах, розповсюджували листівки із закликом відстоювати права приватних власників на землю. Політичні доктрини соціалістичних партій, їх заяви про скасування приватної власності, про необхідність розподілу землі насторожували заможних селян і це змушувало їх підтримувати „Союз землевласників”. Тому ця організація виступала як серйозна протипага українським есерам, які робили ставку на селянство. На чолі повітових осередків „Союзу” стояли поміщики. Так, зокрема, у Сквирському повіті місцеву організацію очолювали Павлович і Хоєцький, які володіли понад 1000 десятинами землі [4.190, с. 35]. Союзи промисловців і поміщиків політично були близькими до Тимчасового уряду. В свою чергу уряд опирався на ці соціальні сили, а також на членів губернських, міських, повітових управ, активістів місцевих організацій земського союзу,

союзу міст, військово-промислових та біржових комітетів. Тимчасовий уряд, вважаючи себе правонаступником царського уряду, прагнув зберегти контроль над усіма територіями колишньої імперії і безперечно над Україною.

Демократизація суспільного життя сприяла активізації робітничого руху. Робітники створювали свої організації та визначали соціально-економічні завдання. 14 березня 1917 року в приміщенні місцевого театру відбулися перші збори робітників міста Умані. На зборах було зроблено крок до створення „Союзу робітників міста”, який фактично перетворився в Раду робітничих депутатів [1.68, арк. 23]. Вже 25 – 26 березня відбулося офіційне засідання Ради робітничих депутатів. Вона розмістилася у тісному приміщенні колишнього будинку власника Дитловича. На зборах заслухано доповідь про програму діяльності Ради робітничих депутатів. Програма враховувала особливості суспільно-політичного становища, яке вимагало, як зазначалося в рішеннях, „єдності в організації робітників”. Було вирішено, що до складу Ради поряд із робітниками, в порядку винятку, можуть входити і представники інших соціальних верств. Учасники зборів прийняли застереження, що депутати можуть бути виключені із Ради за кримінальними та політичними мотивами. У складі Ради на першому етапі серед її членів переважали прихильники меншовиків і есерів. Одночасно в місті виникла гарнізонна Рада солдатських депутатів. На основі оцінки сучасної ситуації вони об'єдналися, і вже 28 березня відбулося спільне засідання Ради робітничих і Ради солдатських депутатів [4.197, с. 96].

На відміну від народних Рад, які діяли на основі тогочасного законодавства і зосереджувалися на вирішенні соціально-економічних проблем життєдіяльності населення, Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів утворювалися поза будь-яких нормативних актів, як прояв самобутності народної творчості, на чолі яких стояли певні політичні сили. Ради намагалися вирішувати політичні, державотворчі завдання, займалися формуванням міліції, організацією робітничих загонів тощо. Уманська Рада робітників заявила про чистку поліцейської канцелярії від осіб, які ревниво і

корисливо захищали старі порядки. Було прийнято рішення про негайне звільнення з роботи усіх колишніх агентів поліції, які слугували царському режиму, виплативши їм визначену компенсацію. Суттєвим напрямком діяльності Ради робітничих і солдатських депутатів стала вимога встановити на промислових підприємствах 8-годинний робочий день. З цього питання вона підтримувала рішення робітничих зборів, що приймалися на підприємствах міста. На засіданні виконавчого комітету Уманської Ради робітничих депутатів було вирішено організувати революційний суд для боротьби зі спекуляцією, підпільним винокурінням і продажем спирту [3.155, №2460, с. 4]. У перші роки революції виникли Ради робітничих і солдатських депутатів у Монастирищі, в Тальному. В березні 1917 року робітники і солдати Сквири створили Раду робітничих і Раду солдатських депутатів, на початку 1918 р. утворилася Рада селянських депутатів Сквирського повіту, у квітні 1917 р. у Тараші виникла Рада робітничих депутатів [4.180, с. 569, 622].

Однак, на шляху дієвого функціонування місцевої адміністрації й місцевих органів влади в добу Центральної Ради існували суттєві перепони. Головне полягало у невизначеності самої системи інституцій, які мали закласти фундамент місцевої влади в умовах демократичних зрушень. Земства формально були перетворені у народні ради, хоча їх правова база залишалася періоду правління самодержавства. Саме тому, народні ради (земства) недостатньо враховували розвиток революційних перетворень і їх діяльність виявилася малоефективною. Ради робітничих і селянських депутатів утворилися поза правовим полем як громадські органи і представляли інтереси революційної демократії та діючих політичних сил. III Універсалом Центральна Рада зобов'язувала уряд віднести до місцевих органів влади Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, „вибраних з місцевих людей”. Така пропозиція не була конкретно вписана в існуючу структуру місцевих органів влади, не мала чітко визначених функціональних обов'язків, без механізму взаємодії й точного розмежування сфер впливу. До того ж органи місцевого самоврядування і місцева адміністрація не мали ресурсів для

здійснення своїх повноважень, а це суттєво обмежувало їх реальний вплив на місцеве життя. За Центральної Ради почалася розробка закону про створення нових органів влади на місцях, однак до цього проекту, за свідченням П.Христюка, „було тільки приступлено” [4.231, Т. 1, с. 120]. Законодавча невизначеність владних функцій наявних структур була причиною непорозумінь не тільки у відносинах цих органів між собою, а й у посиленні безвладдя на місцях.

З розвитком революції активізувався рух кооператорів: організовувалися спілки, проводилися їх з'їзди, на яких висловлювалися суттєві пропозиції щодо поглиблення національно-демократичних перетворень. Слідом за Українським кооперативним з'їздом, що проходив у Києві 14 – 15 березня 1917 року, відбулися з'їзди у повітах та волостях Київщини. Особливість з'їздів полягала в тому, що їх учасники обговорювали не тільки проблеми кооперативного руху, але й висловлювали пропозиції щодо організації місцевої влади у повітах, волостях, містах і селах. В умовах відсутності Конституції і нестабільності центральної та місцевої влади внесені пропозиції набували особливо актуального звучання. Учасники першого з'їзду представників кооперативів Уманського повіту, який проходив 20 березня, велику увагу приділили організації самоврядування у селах. На з'їзді розгорілася дискусія щодо ролі зборів жителів села, сільської ради, обрання та функції сільського старости, його прав і обов'язків та ролі міліції у житті громади, також прозвучало твердження, що місцеву владу може забезпечити лише організоване селянство при допомозі кооператорів. З'їзд заявив, що тільки воля народна може бути законом, а влада знизу до верху має обиратися самим народом. У селах пропонувалося обирати сільські комітети, до яких мала перейти вся влада. Всі справи, якими відали до того часу урядники, старости і старшини, передбачалося передати до рук волосних рад і сільських комітетів. У кожному повіті мала утворюватися повітова Рада із представників від волосних і міських комітетів пропорційно кількості населення. Волосні і повітові Ради мали вибирати комітети, які покликані виконувати постанови Рад. Пропонувалося,

щоб повітові Ради вибирали повітових комісарів, члени повітових Рад мали входити гласними у повітові земські зібрання, і після цього мали проходити нові вибори земської управи. Вносилася пропозиція, щоб поліція (стражники, урядники, пристави та інші) мала бути ліквідована і замінена народною міліцією, яка буде в управлінні сільських, волосних, повітових комітетів. Передбачалося скасувати посади мирових посередників і земських начальників. Вироблені на з'їзді основні положення щодо організації самоврядування на селі були видрукувані у формі листівок для розповсюдження серед населення повіту.

В умовах формування центральних органів влади та нестабільності місцевих органів суттєві функції забезпечення громадського порядку в містах та селах в добу Центральної Ради взяло на себе Вільне козацтво [4.191, с. 21]. Традиції минулого, інстинкт самозахисту української землі і воля до боротьби за людські права сприяли відродженню вільнокозачого руху. В кінці березня 1918 року в середовищі нащадків козаків з'явилися ініціатори та організатори відновлення вільнокозачого руху. Серед них виділявся Семен Гризло, який походив із селянської сім'ї, що проживала в містечку Кальниболото на Звенигородщині. Сучасники характеризують його як „дуже толкового, розумного чоловіка”. Перед початком Першої світової війни він працював волосним писарем, ймовірно, працював і учителем початкової школи. В квітні 1917 року його зусиллями відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва, на якому С.Гризла обирають кошовим отаманом [4.186, с. 172]. На з'їзді було заявлено, що Вільне козацтво організовується для оборони вольностей українського народу та охорони його ладу. Визначалися умови його формування: до Вільного козацтва мали вступати громадяни не молодші віком 18 років. До організації не приймалися особи, які були вороже налаштовані до України, покарані судом за кримінальні злочини. На Звенигородському з'їзді було визнано, що Вільне козацтво має стати крайовою військовою організацією. Саме з цією метою в липні 1917 року штаб Звенигородського Коша розповсюдив відозву, в якій пропонувалося, щоб „в раду повітової старшини

увійшли представники від спілок, „Просвіти”, робітників, солдатів і інших організацій”. Окремі отамани висловлювали пропозиції, щоб Вільне козацтво переобрало на себе всі функції місцевих правоохоронних органів [4.191, с. 23].

Нащадки козацтва стали самовиявлятися і в інших повітах Київщини, знаходити підтримку передусім у середовищі селянства. Селянський з'їзд Уманщини 29 червня 1917 року з приводу вільнокозачого руху зазначив, що найкращим засобом охороняти себе від грабіжництва, розбою та інших злочинних небезпек, які загрожують мирному ладу та здобутій волі, є заснування Вільного козацтва. З'їзд обрав Комісію з 18 осіб на чолі з комісаром Блаватним для найшвидшої організації козацтва у повіті [3.130, №131, с. 3]. На Таращанському повітовому з'їзді представників селянських спілок 27 серпня 1917 року його учасники серед інших питань обговорили шляхи формування Вільного козацтва. Учасники з'їзду доручили Комітету селянської спілки докладніше вивчити досвід організації Вільного козацтва в регіоні і при згоді Центральної Ради приступити до його організації [3.130, №.126, с.2]. 22 жовтня 1917 року на черговому селянському з'їзді цього ж повіту відзначалося, що Вільне козацтво забезпечує життя і спокій громадян України, зосереджує свої зусилля на тому, щоб „знищити, зліквідувати всі анархічні, розбишацькі, грабіжницькі явища, які починають все більше й більше ширитися...” [3.145, ч. 12, с. 3]. Перший загін Вільного козацтва у Таращі був сформований в січні 1918 р. На початку жовтня 1917 року в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, на якому були присутні 200 представників від 60-тисячної армії козаків Київщини, Кубані, Чернігівщини, Катеринославщини, Полтавщини і Херсонщини. З метою організаційного становлення вільнокозачого руху на форумі було обрано Генеральну Раду Вільного козацтва (12 осіб) на чолі з П. Скоропадським. Місцем перебування Генеральної ради було визначено Білу Церкву на Київщині, куди 10 листопада 1917 року переїхав наказний отаман Вільного козацтва Іван Полтавець-Остриця з генеральною старшиною [4.187, с. 88]. В другій половині жовтня 1917 р. відбувся з'їзд комісарів України, який проходив у Києві. На порядку денному

стояло питання щодо Вільного козацтва. Частина комісарів з Лівобережної України висловилися проти формування Вільного козацтва, „яке може стати знаряддям в руках небезпечних для революції людей”, на що комісари Правобережжя заявили: „вільне козацтво треба ширити і воно зможе захистити народ од грабіжників”. Позицію комісарів Правобережжя підтримав секретар Київського губернського комісаріату Шульгін, при цьому наголосивши: „вільне козацтво доказало державну мудрість селянства. Козацтво спасало не раз населення од погромів”. Після дебатів з’їзд комісарів прийняв резолюцію, у якій зазначалося, що немає потреби організовувати в країні Вільне козацтво, „що ж торкається тих кадрів „вільного козацтва”, які стихійно повстали на місцях,... треба одібрати зброю і передати її українським військовим частинам”. За таку резолюцію з’їзду підписалося 25 комісарів, проти – 20, утрималось – 5 осіб [3.145, №126, с. 2].

Незважаючи на таку позицію частини комісарів, населення Київщини активно підтримало вільнокозачий рух, і він поширювався в Україні. Цьому сприяли з’їзди прихильників козацтва, які проводилися у повітах та волостях регіонів. Вже у серпні 1917 р. на Київському губернському з’їзді відзначалося, що „не в одній Звенигородщині засновано Вільне козацтво. Пустило воно свої корінці і в Білій Церкві, і в Умані, і в Каневі, і в Острозі, і в Ніжині”. Підтримала рух по створенню Вільного козацтва Косенівська Селянська спілка (Уманщина). Загальні збори спілки 10 вересня 1917 року висловилися за те, щоб всі чоловіки та хлопці, вільні від військової служби влилися у Вільне козацтво. У кінці листопада 1917 р. Липовецька міська дума на своєму засіданні прийняла постанову про асигнування повітовому Вільному козацтву 500 карбованців [3.130, №94, с. 2]. 10 грудня 1917 року жителі села Ползове Липовецького повіту вирішили заснувати Вільне козацтво, з метою „припинення усяких проявів анархії і охорони від злочинців рідної місцевості”. До Вільного козацтва записалося 56 чоловіків, а сотником із чотирьох претендентів було обрано Якіма Коломійця [3.128, №87, с. 4]. Газета „Народна воля” у ці ж дні, посилаючись на офіційні джерела, повідомляла, що „в

Уманському повіті уже організувалось 1700 вільних козаків, у Васильківському – 1500 душ” [3.130, №99, с. 2].

30 грудня 1917 року відбувся з’їзд представників Вільного козацтва Сквирського повіту. Про значення з’їзду свідчить той факт, що в його роботі взяли участь начальник міліції повіту, голова земського комітету, члени Комітету Ради селянських депутатів. Учасники з’їзду схвалили Статут Вільного козацтва України, прийнятий Генеральним секретаріатом, обрали „Повітову полкову Раду” на чолі з полковником І. Ціруком та п’ятьма членами Ради [3.147, №1, с. 3]. Основні зусилля Вільне козацтво, як писала газета „Селянська думка”, зосереджувало на тому, щоб „не дати Матір Україну нікому на поругання” [3.145, ч. 2, с. 2]. Воно підтримувало Центральну Раду, в багатьох випадках виконувало функції міліції, погрожувало судовим покаранням усім, тим, хто порушував громадські порядки [3.124, №50, с. 3]. Вільне козацтво чинило активний опір більшовицьким збройним силам, які у грудні 1917 р. прийшли з півночі з метою ліквідувати УНР і захопити українські землі. Враховуючи його заслуги, соціалісти-самостійники 17 грудня 1917 року на своєму об’єднавчому з’їзді заявили про визнання вільнокозачого руху справою національно-державною і тому рух мав би утримуватися за державний кошт [4.190, с. 93]. Така оцінка базувалася винятково на його заслугах. Вільне козацтво у лютому 1918 р. не допустило більшовицьку армію до м. Тального, оточивши червоноармійські загони [4.195, с. 44]. Об’єднаний загін вільних козаків Звенигородщини, Черкащини та Луганщини вибив більшовицькі війська зі станції Бобринської. Загальна кількість козаків, що брали участь у цій сутичці становила понад 8 тис. чоловік [6.248, с. 98]. Вільне козацтво відіграло вирішальну роль у попередженні збройного зіткнення, що назрівало в лютому 1918 р. у місті Ракитному та його околицях. Як свідчать джерела, в місті поширювалися слухи про те, що в Україну прибули не німці й австроугорці, а „буржуазні маси, поміщики й капіталісти, одягнені в німецький одяг”. А мета прибулих полягає у тому, щоб „поработити бідний народ і знищити його революційні здобутки”. Біля 500 чоловік виступили з протестом, звинувачуючи

владу у потуранні таким діям. Основну масу протестуючих становили селяни. Вільне козацтво виступило на захист владних структур. Між містом Ракитним і селами Синява і Острів збиралися незадоволені, готуючись до збройного виступу. В цих умовах представники Вільного козацтва стали роз'яснювати селянам, що тих обманюють, що це провокаційні чутки. І тоді селяни стали передавати зброю козакам, відмовившись від своїх намірів [3.117, №6, с. 2]. Після повернення Центральної Ради до Києва постало питання про долю вільнокозачих формувань. Воно виникло перед українськими лідерами у значній мірі під впливом німецької військової адміністрації, яка роззброювала цивільне населення, вилучала у нього наявну зброю [1.52, арк. 101]. Окупаційна адміністрація боялася такої сили, яку представляв вільнокозачий рух. Саме тому, 5 квітня 1918 року з'явився наказ військового міністра УНР про розпуск вільнокозачих загонів [1.2, арк. 83].

Представники різних верств населення Київщини уважно слідкували за діяльністю Центральної Ради, за рішеннями Всеукраїнських та губернських з'їздів. Газети, що виходили у повітах – „Вільна Україна”, „Нова Рада” у квітні-травні 1917 року на своїх сторінках розповіли про роботу Українського Національного Конгресу, що проходив у Києві 6 – 9 квітня. Газета „Вільна Україна”, відображаючи позицію соціалістів-федералістів, на своїх сторінках порушувала питання національно-державного будівництва [3.115, №3, с.10; №5, с. 7; №6, с. 6; №8, с.6]. Упродовж квітня – червня 1917 р. читачі газети „Нова Рада” були ознайомлені з матеріалами, в яких йшлося про заснування українізованих полків та створення Рад у війську.

Прагнення до створення національних збройних сил висловили військові Уманської залози, де розташовувався 14-й запасний піхотний полк. В умовах поглиблення українського національного руху, 23 квітня 1917 року відбулася масова панахида українців за Б. Грінченком, після якої в приміщенні комерційної школи відбулося зібрання на його пам'ять з участю близько 200 воїнів та представників громадськості. На ньому йшлося про створення українських військових частин. Наприкінці квітня була створена Українська

військова рада Умані, яка й здійснювала керівництво рухом військових. З її ініціативи 9 травня в будинку міського театру відбувся перший військовий мітинг. Понад 1000 військових підтримали постанову першого Всеукраїнського військового з'їзду, прийняли привітання Центральній Раді і визнали „за потрібне негайно проводити справу організації українського війська серед Уманського гарнізону”. Пропозицію військових підтримав з'їзд Уманської селянської спілки, який відбувся 11 травня.

Проти українізації військових частин рішуче виступив виконком Ради робітничих і солдатських депутатів, заявивши, що такі дії послаблюють єдність революційної армії. Проте розмах руху, наміри були цілеспрямовані. 11 червня 1917 року в присутності 4000 солдатів місцевого гарнізону відбувся черговий мітинг. Його учасники ухвалили резолюцію, яка передбачала назвати 14 піхотний запасний полк, що базувався в Умані, полком імені козацького сотника Івана Гонти [Додаток Б]. Виходячи з цього, було вирішено повідомити про це військового міністра УЦР й разом з тим просити його затвердити таке рішення. А вже 15 червня воякам українського полку імені Івана Гонти було зачитано текст I Універсалу, вони схвально зустріли рішення Центральної Ради про проголошення автономії України. Після цього в урочистій обстановці український полк присягнув на вірність Центральній Раді [3.134, №191, с. 2]. В ході роботи другого Київського губернського селянського з'їзду його делегатам стало відомо, що в Умані сформовано український полк імені Івана Гонти. Вітали голосним „Слава!” таке повідомлення [3.115, №12, с.11].

Центральна Рада погодилася з рішенням Тимчасового уряду про вибори до Всеросійських установчих зборів, після жвавих дебатів та погодження позицій у вересні 1917 р. у повітах Київської губернії утворився блок українських есерів і українських соціал-демократів, до блоку приєдналася Селянська спілка. Есери виставили 18 кандидатів, 16 кандидатів висувалися від Селянської спілки, Ради селянських депутатів Київської губернії [3.113, №11, с. 14]. Саме ці політичні та громадські сили створили список №1. Серед висунутих кандидатів були відомі діячі партії українських есерів – О. Севрюк,

М. Чечель та інші. Програма кандидатів списку №1 полягала в тому, щоб забезпечити „повне необмежене самооприділення народу українського а також всіх націй і народів Росії, вся земля тим, хто її обробляє” [2.110, т. 1, с. 83]. Кандидати списку №1 знаходили підтримку переважно в сільській місцевості, за них агітувала місцева преса. Газета „Липовецькі вісті” з першої сторінки зверталася до трудящого люду з закликом „На виборах до Всеросійських установчих зборів 12 листопада голосуйте за список №1, в якому йдуть кандидати української Селянської спілки, українських есерів і українських соціал-демократів” [3.128, №87, с. 1].

З’їзд партійної організації УПСР Київщини (6 – 7 жовтня 1917 року) визнав за необхідне, щоб партія взяла участь у виборах до Всеросійських установчих зборів, і водночас запропонував, щоб обрані депутати з’їхалися до Києва і створили „Державну Українську Раду”, яка б замінила Центральну Раду, взяла владу в свої руки та провела вибори до суверенних Українських установчих зборів. Ще радикальніше до справи скликання Установчих зборів поставилися делегати Національного з’їзду Київщини, заборонивши своєю постановою депутатам, обраним до Всеросійських установчих зборів, брати участь в його роботі до скликання Українських установчих зборів [4.189, с. 91]. В процесі підготовки до виборів Всеросійських установчих зборів, селянські з’їзди, народні ради (земства), партійні організації висловлювали пропозиції щодо майбутньої роботи російського парламенту. В жовтні 1917 р. Київська губерньська рада ухвалила список кандидатів до Установчих зборів та висловила до них вимоги [3.145, ч. 11, с. 2]. Вони стосувалися зовнішньої і внутрішньої політики, яку мали визначити Всеросійські установчі збори. Ці вимоги відображали програмові засади українських політичних партій, зокрема УПСР та УСДРП. В наказі висувалася вимога, щоб депутати Всеросійських установчих зборів добивалися найшвидшого закінчення війни, підписання миру без анексій і контрибуцій на основі самовизначення всіх народів, оголошення таємних договорів. Також висловлювалася позиція щодо вирішення земельної проблеми, яка полягала в тому, щоб скасувати приватну власність на землю, вся

земля з лісами, водами і надрами мала передаватися без викупу в земельні фонди. Право встановлювати порядок користування землею належатиме земельним комітетам.

Як стверджує дослідник О. Мельник, у виборах до Всеросійських установчих зборів в Україні взяли участь 55,3% виборців, із них 64% віддали свої голоси за українські соціалістичні партії. Особливо помітну підтримку список №1 мав у південних і західних повітах Київщини: Черкаському, Чигиринському, Уманському і Бердичівському. За кандидатів від українських есерів у цих повітах проголосувало до 58,2% виборців [5.238, с. 21]. Найбільше голосів виборці віддали за кандидатів від українських есерів у Звенигородському повіті (90%) [4.157, с. 96]. Відносні успіхи українських есерів в Київській губернії забезпечувались тим, що вони йшли одним блоком з селянськими спілками. Друга обставина полягала в тому, що у південних і західних повітах Київщини в політичній полеміці перевагу мали українські есери над російськими соціал-революціонерами, які також намагалися забезпечити свій вплив на селянські маси.

На наслідки виборів у повітах вплинули розходження в ставленні українських соціалістів-революціонерів до Всеросійських установчих зборів. 5 листопада 1917 року про своє існування заявила фракція незалежних, яка виникла з рядів партії українських соціалістів-революціонерів і закликала бойкотувати вибори до Всеросійських установчих зборів, перенесення їх до Українських установчих зборів на середину лютого 1918 р. Ліва, прорадянська течія у лавах УПСР заявила про можливість одночасного існування в межах УНР двох законодавчих органів влади: Установчих зборів (позакласових) і Всеукраїнської Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів. Така заява вносила у свідомість виборців роздвоєний підхід в ставленні до державних структур влади. На активність виборців вплинули і чинники суб'єктивного характеру: недостатня агітаційна робота українських партій та їх боротьба між собою, в якій часто-густо використовувалися непарламентські методи [4.190, с. 91].

Центральна Рада усвідомлювала, що демократична самостійна республіка не може існувати без чітко визначеного виборчого права, без власних органів законодавчої влади. Вона виходила з того, що вищою законодавчою інституцією в республіці мали стати Українські установчі збори, які у перших документах УЦР іменувалися ще й територіальним з'їздом або Сеймом. Питання про обрання законодавчого органу України, його назву та час скликання активно обговорювалося в середовищі українських політичних сил у червні 1917 року. Значний поштовх до прискорення розробки положення про вибори зробив Всеукраїнський робітничий з'їзд, який за доповіддю Дмитра Антоновича прийняв рішення, де у наполегливій формі ставилася вимога якнайшвидше скликати Українські установчі збори. Сесія УЦР, обговоривши 9 серпня 1917 року питання про Українські установчі збори, ухвалила постанову, в якій говорилося, що тільки саме населення може вирішити про політичний лад України [2.110, т. 1, с. 252 – 253].

Підготовка до виборів особливо активізувалася після проголошення Центральною Радою III Універсалу, який знаходив підтримку від населення південних повітів Київщини. Так, з приводу прийняття III Універсалу на адресу Центральної Ради було направлено привітання вояків 14-го піхотного запасного полку імені Івана Гонти, що дислокувався в Умані [3.115, №31, с. 4]. Липовецький повітовий земельний комітет прийняв резолюцію, у якій вітав III Універсал і заявив про велике прагнення працювати над здійсненням його завдань. Разом з тим, земельний комітет висловив надію, „що уряд Української Народної Республіки і Центральна Рада розв'яжуть усі соціальні і політичні питання на користь працюючого люду” [3.129, №95, с. 3]. З проханням до Центральної Ради якнайшвидше скликати Українські установчі збори звернулися делегати селянського з'їзду п'яти волостей Звенигородського повіту (Лисянської, Журисинської, Боярської, Виноградської та Чижівської).

Про необхідність проведення виборів до Установчих зборів наголошувалося на четвертому селянському з'їзді Сквирського повіту (15 серпня 1917 року). На з'їзді була запропонована процедура виборів до

майбутнього українського парламенту: кожна волость подає свої кандидатури до повітової ради Селянської спілки, яка мала підготувати список на розгляд п'ятого повітового селянського з'їзду. Черговий з'їзд був призначений на 29 серпня 1917 року, винятково щодо справи виборів [3.130, №94, с. 2]. Як повідомляла газета „Народна воля”, Уманський селянський з'їзд висунув своїх кандидатів до найвищого законодавчого органу УНР. У цьому ж номері повідомлялося, що підбір кандидатів у депутати до Українських установчих зборів завершено у Звенигородці [3.130, №116, с. 2]. У резолюції Таращанського повітового з'їзду зазначалося, що Українська Центральна Рада „є найвищим органом влади на Україні, признана українським народом і може передати свою владу тільки Українським установчим зборам” [3.145, ч. 18, с. 1].

20 – 22 грудня 1917 року у Києві проходив Четвертий Український Національний з'їзд Київщини. На з'їзд прибули 519 делегатів, серед них від Липовецького повіту – 25 посланців, Сквирського – 51, Таращанського – 18, Уманського – 31, Звенигородського – 68 осіб. З'їзд висловив повне довір'я Українській Центральній Раді і Генеральному секретаріатові, закликав „селянство, робітництво і вояцтво Київщини взяти найжвавішу участь у цих виборах” [3.134, №217, с. 2]. У грудні 1917 р. повітові газети надрукували виборчі списки кандидатів до Українських установчих зборів. Кожен список був окремий і включав осіб, які висувалися політичними силами, що діяли в повітах. Аналіз списків дає підстави стверджувати, що у виборах брали участь передусім всі більш-менш впливові політичні партії, що діяли тоді на Київщині. В „Додатку Д” подано список кандидатів до Українських установчих зборів від Київщини, які висунула Українська партія соціалістів-революціонерів та Селянська спілка (список №1).

Партії, що дотримувалися демократичних принципів, але були наближені до загальноросійської партії кадетів, створили блок під № 2. Вони стояли за „викуп землі у панів та підпанків”. Спільний список кандидатів висунув блок українців-самостійників і української Трудової партії. Українські соціал-демократи йшли на вибори до Установчих зборів за окремим списком.

Свій список висунули біженці-українці Холмщини і Гродненщини. Українська федеративна демократична партія також запропонувала своїх кандидатів. У виборчому процесі до Установчих зборів активну участь брали неукраїнські політичні сили.

У процесі підготовки до виборів було сформовано двадцять один блок [3.115, №14, с. 2]. По Київському виборчому окрузі передбачалося обрати до Українських установчих зборів 45 депутатів [4.197, с. 97]. Вибори вимагали значних фінансових витрат. У жовтні 1917 р. Уманський повітовий комісар звернувся до громадян повіту з відозвою надсилати гроші у фонд виборчої кампанії. Встановлювалася і сума внесків: для повітового комітету – 20 коп., для Київського губернського комітету – 10 коп., для Центрального виборчого комітету – 10 коп. [3.115, №22, с. 4]. Уманська повітова комісія доповідала Головній Комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР: „Населення до Українських виборів ставиться з більшим ентузіазмом, ніж до Російських. Земство асигнувало на вибори 10000 крб.”. В аналогічному повідомленні із Звенигородського повіту стверджувалося: „... складання виборчих списків до 10 грудня закінчиться. Відношення населення до виборів вельми прихильне. Гостро стоїть фінансова справа, бо каса земства порожня, міська – теж і асигнованих 5000 крб. на проведення виборів не вистачить”. Із-за недостатньої підготовчої роботи по проведенню виборів у Липовецькому повіті, Головна Комісія визнала необхідним перенести терміни виборів на 7 – 9 січня 1918 року [3.119, №4, с. 7].

Представники губернської, повітової та волосної влади проявляли певну турботу про проведення виборів до Установчих зборів. Київський губернський комісар Олександр Саліковський 14 листопада 1917 року направив повітовим комісарам циркуляр, у якому висловив тривогу, у зв'язку з тим, що згідно інформації секретаріату внутрішніх справ „у деяких повітах селяни відмовляються брати участь у виборах до Установчих зборів”. В циркулярі висувалася вимога з'ясувати причини відмови від виборів і усунути всі перешкоди, „які спричиняються до доведеного бойкоту селянами виборів до

Установчих Зборів”. Реагуючи на вимоги губерньського комісара, уманський повітовий комісар 2 грудня 1917 р. повідомляв, що про вибори селяни повідомлені агітаторами, які виїжджали у села повіту, а також „розісланою літературою українських соціалістів-революціонерів” [1.56, арк. 75, 80]. Таращанський повітовий комісар з приводу підготовки до виборів провів нараду з представниками волосних, повітових, земельних і міських управ та міліції. На нараді розроблено план охорони порядку під час виборів. Було вирішено, що представники управ об’їдуть всі села повіту і роз’яснять населенню про важливість виборів. Поряд з цим учасники наради обрали тимчасовий комітет із 10 осіб, який мав забезпечити на місцях порядок і спокій під час виборів [3.155, №2456, с. 5].

Наявні джерела свідчать, що у південних повітах Київщини активна діяльність щодо підготовки та проведення виборів проводилася навколо списку, запропонованого українськими есерами та Селянською спілкою. Партія та спілка виступали за широку національно-територіальну автономію України в федеративно-демократичній Російській Республіці. Щодо земельної проблеми, то ці політичні сили виступали за те, щоб „уся земля без викупу перейшла в користування всього трудового народу”. Українські есери та спілка вимагали негайного припинення світової війни, підписання миру без анексій та контрибуцій [Додаток Е].

Однак надзвичайно складні військово-політичні умови, в яких перебувала Україна наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. наклали негативний відбиток на проведення виборів до Українських установчих зборів та на їх результати. Вибори проведено тільки у 7 виборчих округах із 13, а обрано лише 172 депутати із 301. Серед обраних депутатські місця належали переважно членам УПСР (115), більшовикам (34) представникам від єврейських партій (9) тощо [2.99, т. 2, с. 697].

З різних об’єктивних та суб’єктивних причин не всі мешканці Київщини реалізували своє виборче право. Одна із причин крилася у низькій політичній свідомості селянства. Газета „Селянська думка” відзначала, що у селах

Сніжках, Войнарівці, Степку, Юрківці Ставищанської волості Таращанського повіту селяни відмовлялися брати участь у виборах до Установчих зборів, заявляючи, що ця установа „поверне назад панщину” [3.145, ч. 5, с. 2 – 3]. Уманська повітова комісія у справах виборів до Установчих зборів УНР 24 січня 1918 р. на своєму засіданні розглянула протоколи дільничних виборчих комісій і відмітила, що підрахунки наслідків голосування на дільницях проводилися гласно в присутності нейтральних спостерігачів. Разом з тим було відзначено, що в с. Аполянці Уманського повіту вибори не відбулися, оскільки виборці не були обізнані із програмами партій, які висували своїх кандидатів; в с. Небелівці цього ж повіту вибори не відбулися з невідомих причин. Комісія не затвердила результати виборів в с. Городниця, оскільки протокол про наслідки виборів підписав лише один голова виборчої комісії [1.8, арк. 11]. Порівняно з іншими, більш організовано пройшли вибори до Українських установчих зборів в місті Умані, Бабанській, Верхнячській, Оксанинській, Христинівській волостях Уманського повіту.

Слід врахувати й той факт, що значна територія Київщини перебувала в зоні бойових дій або ж у прикордонній смузі, тому проведенню виборів „зашкодила сама анархія” [2.110, т.2, с. 216] На хід виборчої кампанії та її наслідки негативно впливала агітація більшовиків. Один із керівників Уманської більшовицької організації І. Кулик у своїх спогадах визнав, що більшовикам вдалося втягнути в процес виборів частину солдат, які „нищили плакати всіх інших партій і мало не вчинили самосуду над тими, хто їм в цьому перешкоджав” [6.243, с. 80].

Вдалося установити наслідки виборів до Українських установчих зборів в ряді повітів південної Київщини. На Уманщині за список № 1 віддали свої голоси 85,7 % виборців. По місту Умані за цей список проголосувало 2385 виборців, а по повіту – 119803, всього ж – 122188 виборців [3.115, №32, с. 3]. У Звенигородському повіті всього проголосувало 96 тис. 884 чоловік, з них за список №1 – 83 тис. 437 осіб [3.130, №31, с. 2]. За список №1 проголосувало селянство більшості сіл Липовецького повіту [3.134, №191, с. 2]. Агресія

більшовицької Росії проти УНР перешкодила волевиявленню всім виборцям України, а також зашкодила провести сесію депутатам, обраним до Українських установчих зборів.

28 жовтня 1917 року на засіданні Уманської Ради робітничих і солдатських депутатів прозвучав осуд дій більшовиків, які шляхом повстання захопили владу. На цьому засіданні відмічалось, що неможливо привітати повстання, яке відбулося за 2 – 3 тижні до скликання Установчих зборів, які і без кровопролиття вирішили б питання про війну, про мир, про землю. Уманська Рада робітничих і селянських депутатів підтримала пропозицію лідера меншовиків Мартова про те, щоб припинити братовбивчу війну між двома частинами демократії, вступити в переговори із соціалістичними партіями щодо створення міністерства, яке б довело Україну до Установчих зборів. Ще Уманська Рада відхилила запрошення керівників РКП(б) взяти участь її представнику у Всеросійському з'їзді Рад. Газета „Селянська думка”, що виходила в Тараші, вмістила статтю „Центральна Рада і більшовики”. Стаття піддавала критиці непослідовну політику більшовиків щодо забезпечення права нації на самовизначення. При цьому відзначалося, що більшовики тільки обіцяли право нації на самовизначення, „... одділитися і скласти самостійну державу, а то, як тільки добралися до панування, заспівали зовсім не те...” [3.145, ч.12, с.3].

У перші дні листопада 1917 р., пробільшовицьки налаштовані депутати, що входили до Уманської ради робітничих і солдатських депутатів, стали вимагати передачі влади в місті радам. В обговоренні цього питання брали участь більшовики, меншовики та бундівці. Більшовик І. Кулик наполягав на негайному повстанні. Бундівці, разом з присутнім М. Рафесом, заперечували, доводячи, що повстання буде пов'язане з кровопролиттям. Його позицію підтримали меншовики. Однак, під тиском більшовиків була прийнята ухвала про взяття влади у повіті Уманською Радою робітничих і солдатських депутатів. Більшовики добилися створення військово-революційного комітету, розподілили обов'язки між його членами. Революційний комітет із солдатів

створив озброєний загін [6.244, с. 81 – 82]. Ще раніше, в жовтні, більшовики почали створювати бойові дружини з робітників, при цьому залучалися і солдати автотранспорту 8-ї армії, частина яких стояла на пробільшовицьких позиціях [4.202, с. 38].

Проте розпочатий більшовиками збройний виступ був придушений силами, які підтримували Центральну Раду. Події розвивалися не так, як планували більшовики. Представники політичних сил демократичного спрямування створили Комітет громадської безпеки. До складу комітету увійшли українські есери, соціал-демократи тощо. Вони негайно зв'язалися з Українською Центральною Радою, поставили її до відома про плани місцевих більшовиків. Центральна Рада в той же час прислала на „усмирення” радикалів частину куреня полуботківців під командуванням поручика Шестопада. Демократичні сили Умані та полуботківський курінь зірвали наміри більшовиків захопити в листопаді 1917 р. владу в повіті.

Більшовицький Раднарком у грудні 1917 р. розпочав військовий похід, маючи на меті захопити українські землі. Упродовж січня 1918 року збройні сили більшовицької Росії зайняли Київ, стали окупувати Правобережну Україну. В зв'язку з реальною загрозою втратити суверенітет УНР Уманська міська дума 14 лютого 1918 року на своєму засіданні обговорила питання про самоохорону міста [1.55, арк. 2]. Цю функцію дума доручила вуличним комітетам міста, зобов'язавши їх організувати нічне чергування з тим, щоб попередити грабунки, крадіжки та насильства. Захистити місто від більшовицьких військ вуличні комітети не були готові – в них не було озброєння, належної виучки та й організації. До того ж міська дума не мала наміру переводити вуличні комітети самоохорони у військові озброєні загоны.

У винятково складних умовах, коли більшовики стали захоплювати землі України, свою позицію з приводу цих домагань висловили учасники Селянського з'їзду Уманщини, який відбувся в грудні 1917 р. На з'їзді досить гостро обговорювалося питання з приводу дій більшовиків, їх намірів переобрати Центральну Раду та захопити в Україні владу. Учасники з'їзду

категорично заявили, що Центральна Рада обрана і підтримана Всеукраїнськими з'їздами – селянськими, військовими і робітничими. До того ж до складу Ради входять представники всіх соціалістичних партій та національних меншин. Делегати Селянського з'їзду заявили, що вони визнають Українську Центральну Раду в тому складі, в якому вона перебувала на той час. Одночасно з'їзд висловив рішучий протест з приводу „втручання „Совітів” солдатських депутатів в справи Української Народної Республіки” і заявив, що ці „Совіти” складаються з людей тимчасово закинутих війною та попередньою політикою царизму на територію України. Саме тому вони не можуть вирішувати долю нашого краю.” Виходячи з цього, з'їзд в прийнятій резолюції зазначив, що „постанов Совітів робочих і солдатських депутатів російсько-централістичного напрямку не визнавати і проти проведення їх в життя на Україні рішуче всіма засобами боротися” [3.115, №30, с. 3].

Населення південних повітів Київщини, партійні організації морально підтримували Центральну Раду під час наступу на Україну більшовицьких червоноармійських загонів. Лисянська група Української партії соціалістів-революціонерів 11 лютого 1918 року проголосила декларацію, в якій визнала ІУ Універсал і проголошену ним незалежність УНР. Вона засудила наміри більшовицького Раднаркому Росії захопити Україну, а перебування на території самостійної Української держави війська „Совіта Великоросійських народних комісарів” визнала шкідливим для України, бо перебуваючи тут, воно нищить і грабує край”. Українські соціал-революціонери вимагали негайно вивести з України російське більшовицьке військо, а влада в Українській державі має бути українською, „обраною всією демократією України” [3.117, №5, с. 3].

Українські есери заявили, що повним господарем на землі мають стати Всеукраїнські установчі збори. Лисянська група есерів висловилася за те, щоб для захисту порядку й спокою у краї були організовані військові загоны, які перебували б в розпорядженні народних інституцій [3.117, №5, с. 3]. Жителі Христинівки 10 грудня 1917 р. також висловили довіру Центральній Раді [3.115, №31, с. 4]. 26 грудня 1917 року загальні збори селян села Ладижинка

Уманського повіту висловили протест проти агітації пробільшовицьки налаштованих солдат, які „збивають з толку селян. Зі свого боку, ми, селяне, твердо заявляєм, що всіма засобами будемо підтримувати вищу владу України – Генеральний Секретаріат, обраний нашим парламентом Українською Центральною Радою” [3.131, №7, с. 3]. 13 лютого 1918 р. відбувся повітовий з’їзд представників Селянської спілки та „Просвіти” Звенигородщини. На з’їзд прибуло 895 делегатів, серед яких переважали селяни. Після обговорення суспільно-політичної ситуації учасники з’їзду прийняли резолюцію, в якій заявили, що народ не визнає більшовицької влади, бо він її не обирав. Тому з’їзд вважає таку владу незаконною і для себе не обов’язковою. Чинною визнавалася тільки Українська Центральна Рада, яка мала правити до скликання Українських установчих зборів. Проте у боротьбі з зовнішнім ворогом – більшовицькою армією, що наступала проти УНР, однієї моральної та політичної підтримки Центральній Раді було замало, потрібні були озброєні захисники української землі.

Незалежність УНР, її столицю героїчно захищали від більшовицької навали з півночі розрізнені загони українських патріотів. Особливо в цьому відзначився студентський курінь стрільців, серед яких були студенти Українського народного університету і учні гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. На Уманщині та Звенигородщині активний опір більшовицьким силам чинило Вільне козацтво. За викликом повітової земської управи до Умані прибув Гусаківський курінь отамана А. Шкільного. До отамана приєдналися курені з інших волостей. У Звенигородці було засновано Об’єднаний штаб Вільного козацтва південної Київщини та північної Херсонщини. Він підняв козаків на захист рідної землі. Козаки заблокували залізничну гілку Христинівка – Цвіткове, захопили артилерію 2-го корпусу російської гвардії, а також змусили штаб 8-ї більшовицької армії повертатися від Тального і шукати обхідного шляху. Біля станції Бобринська червоних оточили понад 8 тис. вільних козаків. Після запеклого бою сам М. Муравйов ледве вислизнув з оточення. З часом він згадував: „На Україні довелося

натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у вигляді так званого Вільного козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на червону армію...” [4.186, с. 2].

Більшовицькі загони червоноармійців завойовували Правобережну Україну. На українських землях більшовики запроваджували „червоний терор”. Лише в Києві загони Муравйова закатували від 2 до 5 тисяч мирних міських обивателів [4.163, с. 71 – 72]. Увірвавшись в середині лютого 1918 р. до міста Умані, червоноармійці під приводом звільнення політв’язнів з місцевої тюрми випустили всіх арештованих, серед яких було багато кримінальних злочинців. У зв’язку з цим інцидентом начальник тюрми повідомляв Київському тюремному інспектору: „В ніч на 17 лютого невідомими особами, слід вважати червоноармійцями,... здійснено збройний напад на тюрму... Тюрма розгромлена і утримувані в ній арештанти 109 чоловік звільнені”. Перша поява більшовиків „...в Умані, – згадував один із учасників тих подій, – супроводилася жорстоким терором. Особливо жорстоко діяв 8-й полк, в складі якого було багато кримінальних елементів. Появившись у місті, червоноармійці накинулись займати квартири,... а після розсипались по місту грабувати буржуїв” [1.83, арк. 524].

З першим приходом більшовицької влади на Київщині з’явилися різного типу революційні комітети, які ділили у селах поміщицьку землю, худобу, реманент. Більшовицька влада заможним верствам населення міста Умані наклала контрибуцію в 25 тис. крб., в Таращі – в сумі 60 тис. крб., з попередженням про розстріл тих, хто її не виконає [4.180, с. 623]. Більшовики переслідували все національно-українське, відновлювалася російська мова, прихильники Центральної Ради арештовувалися. Спеціальні загони червоноармійців насильно забирали у населення хліб, продукти і передавали їх

Червоній армії. Більшовики дивились на місцеве самоврядування як на явище „буржуазне” та „модерністське” за своєю природою. Для них більш прийнятною моделлю стали Ради робітничих і селянських депутатів, завдяки яким вони прагнули захопити владу і проводити свою політику. З перших днів свого перебування більшовики скасували місцеве самоврядування, а натомість проголошували курс на створення політичних (класових) органів управління. Проте, реалізувати свої плани більшовики не встигли, оскільки радянська влада на півдні Київщини проіснувала недовго (біля 28 днів).

На основі Брестської угоди, яку уклала Центральна Рада з країнами Четвертного блоку, вже в березні 1918 р. на Правобережну Україну вступили німецькі війська. Червоноармійські загони, боячись зіткнення з німецькими військами, залишили південну Київщину [3.148, №59, с. 3]. Навіть тимчасове перебування червоноармійців залишило у спадок руйнування та пограбування. Газета „Союз” повідомляла, що на Уманщині було зруйновано та розграбовано до 50 відсотків економії повіту. До того ж, спішно відступаючи, більшовики залишили значну кількість різної зброї і цим створили великі проблеми для належного життя та спокою жителям регіону. З відходом більшовицьких військ демократична громадськість порушила питання про підрахунки збитків, яких зазнало населення внаслідок перебування червоноармійських військ у повітах Київщини. Попередні підрахунки показали, що втрати тільки Уманського повіту від більшовицької влади, її реквізицій становили тисячі карбованців. Створена комісія для з'ясування збитків попередньо виявила, що тільки через контрибуцію більшовицька влада в Умані привласнила 250 тис. крб. Однак, комісія не встановила куди пішли вилучені гроші [4.181, с. 555].

Перебування в Україні більшовицької Червоної армії, її втручання у внутрішнє життя мешканців руйнували місцеву владу на рівні повітів та волостей, згорталось громадське і політичне життя в містах і селах. До того ж Центральна Рада була ослаблена і не змогла в повному обсязі опанувати становищем та утвердити лад і спокій в Україні. Як зазначив Д. Дорошенко „присутність уряду відчувалася лише в Києві, а поза столицею край жив своїм

власним життям” [4.174, т. 2, с. 7]. У цих умовах демократичні сили Київщини стали формувати тимчасові революційні комітети, які б допомогли Центральній Раді відновити свою владу, забезпечити порядок і спокій населення міст та сіл. Таке завдання вирішував „Тимчасовий революційний комітет по охороні порядку на Звенигородщині”. Комітет було сформовано на селянському з’їзді Звенигородщини 13 лютого 1918 р. До його складу увійшли представники Вільного козацтва, повітової народної управи, Селянської спілки, земельного комітету (голова – П. Демеркій, члени: Я. Котик, Є. Снитко та інші). З’їзд заявив, що „народ не визнає більшовицьку владу, бо він не обирав її”. Законна влада в Україні до скликання Українських установчих зборів має належати Центральній Раді. На революційний комітет селянський з’їзд покладав обов’язки вищої контрольної влади в повіті за дотриманням законів Центральної Ради та боротьбу з анархією, бандитизмом та пограбуванням народного добра. Він видав „Обов’язкову постанову”, яка адресувалася мешканцям повіту: запроваджувалося військово-становище, а порядок у місті та повіті здійснювало Вільне козацтво. Революційний Комітет зобов’язав казначейство, всі громадські інституції та установи Звенигородщини приймати гроші УНР на рівних засадах із загальноросійськими [3.117. – №1. – с. 2].

Тимчасовий революційний комітет Звенигородщини заборонив самочинні обшуки, вони могли проводитися тільки за відповідним дозволом комітету. Заборонялася всяка агітація проти УНР, телефонні розмови допускалися тільки на українській та російській мовах. Революційний комітет розпочав створення на основі Вільного козацтва Звенигородського стрілецького полку. Більше того – заявив про те, що комітет „стоїть на чолі озброєних сил Звенигородщини, Уманщини, Черкащини і Чигиринщини”. Відчуваючи підтримку козацтва та селянства, комітет 19 лютого 1918 року звернувся у письмовій формі до Таращанської Ради робітничих і солдатських депутатів, у якій підкреслював, що до влади в Україні повернулася Центральна Рада, і на місцях має перейти „до законних органів, обраних народом”. Оскільки Таращанська Рада робітничих і солдатських депутатів не обиралася

народом, то революційний комітет запропонував їй „припинити свою незаконну діяльність і передати всі справи до Таращанської Народної Управи”. В разі відмови, вказувалося у зверненні, буде наказано Штабу козацького Коша на Звенигородщині силою ліквідувати незаконну діяльність Таращанської ради, а винних судити за законами революційного часу. Звенигородський революційний комітет наказував Вільному козацтву Таращанського повіту перейти в розпорядження Таращанської народної управи [3.117, №2, с. 1].

Центральна Рада не зуміла об'єднати патріотичні сили суспільства, створити боєздатну армію для відсічі червоноармійських військ, що прийшли з Росії і покликала на допомогу німців та австроугорців. У березні 1918 р. газета „Союз” зазначала, що „німці все більше покладають свою руку там, де влада українська безсила” [3.146, №1, с. 2]. З'явившись на Київщині, німецька військова адміністрація встановлювала свій окупаційний режим. Перед уманською владою німецькі офіцери поставили завдання – розмістити належним чином німецький військовий загін та 400 коней. Коли ж присяжні уманської управи заявили, що для цього в місті немає житлових приміщень, то німецький офіцер відповів: „Тоді ми викинемо управу і займемо її приміщення” [3.148, №82, с. 3]. Німецьке командування проявляло інтерес до приміщень навчальних закладів міста, зокрема, мали намір реквізувати єврейську гімназію. Оцінюючи поведінку німецьких військових на півдні Київщини, газета „Уманское слово” писала: „Пришлые гости, все определенное и удобно устраивающиеся в новом доме украинской государственности, начинают чувствовать себя уже совсем по домашнему. И невольно затрагивается в душу тревога за прочность нынешнего политического положения, за судьбу многих, пока еще оберегаемых, остатков великих революционных достижений” [3.148, №75, с. 2].

Поведінка та дії німецької військової адміністрації стали предметом обговорення в Уманській повітській думі. Присяжні констатували, що німці самостійно реквізують житлові приміщення, зосереджуючись „на самих красивих будинках в місті.” Дума 13 квітня 1918 року висловила протест проти

дій німецьких вояків на уманських землях. У прийнятій заяві вказувалося недопустимість реквізиції навчальних закладів для потреб німецьких військ. Дума звернулася до уманського коменданта з вимогою посилити контроль за діями німецьких військ у повіті. Між тим, в наказі німецького етапного коменданта Уманського повіту Бухера від 25 травня 1918 року говорилося, що за всякі дії проти німецьких військових загонів, розпоряджень і наказів, люди будуть покарані позбавленням волі до 10 і більше років. Німецька адміністрація за підбурювання проти окупаційних військ, нанесення шкоди телефонам, телеграфним спорудам, за зберігання без дозволу зброї погрожувала жителям смертною карою [Додаток Ж].

Поява на українських землях у лютому 1918 р. німецьких військ викликала стурбованість найширших верств населення Київщини. Особливо невдоволення зросло за умов, коли німецька військова адміністрація при сприянні української влади стала активно вивозити з України хліб та хлібні вироби, продукцію тваринництва, різні види сировини. А коли німецьке командування стало видавати власні накази і погрожувати військово-польовими судами, то населення волостей опинилося в роздумах. Перебування німецьких військ, їх поведінка стали предметом обговорення на з'їздах, стихійних зборах різних верств населення. 22 лютого 1918 року селянський з'їзд Сквирського повіту вирішив послати делегацію із трьох осіб до Києва, до Міністерства воєнних справ з тим, щоб дізнатися „для чого прийшли німці на Україну” [3.147, №5, с. 1]. На черговому селянському з'їзді цього ж повіту знову було порушено питання про перебування німецьких військових в Україні. На цей раз на з'їзді було зачитано звернення Центральної Ради з приводу запрошення німців, а з роз'ясненням ситуації виступив повітовий комендант Кочубей. Делегати з'їзду в ході дискусії зійшлися на тому, „що німці покликані для боротьби з більшовиками” [3.147, №5, с. 1]. Щоб заспокоїти громадськість з приводу появи на українських землях німецьких та австрійських військ, 7 березня 1918 року було направлено циркуляр місцевим органам влади за підписом міністра внутрішніх справ П. Христюка. У документі роз'яснювалося,

що за допомогою німецько-австрійських військ національні збройні сили звільнять Україну від більшовиків. Тому місцеві органи влади (міські, повітові, волосні та сільські управи) мають можливість приступити до своєї діяльності та забезпечення потреб населення.

Встановлено, що 29 квітня 1918 року в Україні відбулася зміна державної влади. Впливова частина суспільства, представлена землевласницькими та підприємницькими колами, заможним селянством, невдоволена політикою Центральної Ради, а також німецька військова адміністрація привели до влади гетьмана Павла Скоропадського. Газета „Уманское слово” 3 травня 1918 року повідомила, що київські події, пов’язані із зміною влади, викликали в усіх установах міста розгубленість. Окремі установи у зв’язку з невизначеною ситуацією припинили роботу [3.148, №88, с. 3]. А вже 4 травня ця ж газета в рубриці „События в Киеве”, посилаючись на офіційні матеріали, помістила інформацію про склад нового уряду, про належність його членів до політичних партій. Наявні джерела дають підстави стверджувати, що громадськість Київщини зустріла зміну влади і прихід до неї гетьмана П. Скоропадського неоднозначно. Київська міська дума вже 30 квітня 1918 року заявила, що прихід гетьмана до влади є порушенням основних принципів народовладдя і запереченням усіх завоювань революції. Дума висловилася за Установчі збори, обрані народним голосуванням [3.148, №89, с. 3]. Вітали Гетьманат представники промислових, торгівельних, банківських, кооперативних і сільськогосподарських об’єднань. Про це, зокрема, свідчать заяви „Уманської спілки землевласників”, „Уманського торгово-промислового союзу”, „Союзу домовласників”. Національно-демократичні сили Київщини засудили прихід П. Скоропадського до влади. Газета „Союз” (Умань) у передовій статті оцінила прихід до влади П. Скоропадського як „державний переворот” [3.146, №8, с. 3]. Українські соціал-демократи, що діяли в повітах Київщини, виступили на захист Центральної Ради. На зборах громадськості Умані, присвячених 1-му Травню, на пропозицію соціал-демократів була прийнята резолюція, у якій закликали демократичні організації та населення

повіту об'єднатися навколо Центральної Ради, „як єдиної заступниці і представниці інтересів трудового народу” [3.148, №89, с. 3]. Газета „Рідний край” повідомила, що 3 травня 1918 року відбувся з'їзд селян Звенигородського повіту, який засудив переворот у Києві [3.140, №20, с. 3]. Понад дві тисячі учасників другого Всеукраїнського селянського з'їзду 8 – 10 травня 1918 р. заявили про невизнання гетьмана і висловилися за збереження УНР та негайне скликання Установчих зборів. При цьому відзначалося, що гетьман обраний невеличкою купкою землевласників та капіталістів. З'їзд закликав селянство встати „на боротьбу з контрреволюцією!”, „умрем, а землі і волі не віддамо!” [4.232, т. 3, с. 15].

Невдоволення та протести з приводу приходу П. Скоропадського до влади висловлювались на масових мітингах та демонстраціях. 13 травня зі співом революційних пісень на демонстрацію в місті Умані вийшли представники трудових колективів, профспілок та таких партій: „Серпу”, Бунду, соціал-демократів, соціалістів-революціонерів. Демонстранти несли плакати із закликами: „Хай живе єдність пролетаріату України!”, „Земля трудящим!”, „Вічна пам'ять загиблим борцям за свободу”. Окремі учасники демонстрації несли плакати на підтримку Центральної Ради та закликали до скликання Українських установчих зборів [3.148, №100, с. 2]. В ці ж дні у місті Тальному відбувся масовий мітинг робітників Майданецького і Тальнівського цукрових заводів. У ньому взяли участь представники єврейських політичних партій – „Бунду”, „Серповців”, професійних спілок робітників-швейників. На мітингу звучали гасла „Нехай живе свобода коаліцій і страйків”, „Хай живе 8-ми годинний робочий день”, „Хай живе міжнародне свято Перше травня”, „Геть імперіалізм!”, „Хай живе III Інтернаціонал!”. Виступили представники соціалістичних партій, які закликали до єдності в боротьбі із зростаючою реакцією, під чим розумілось усунення Центральної Ради і прихід гетьмана до влади. Промови проголошувалися на російській, українській і єврейській мовах [3.148, №198, с. 2].

Промисловці і землевласники Київщини не тільки вітали гетьмана, але й вимагали від нього враховувати їх позицію у справі державного будівництва, проведенні реформ. „Уманська спілка землевласників” 20 травня 1918 р. направила гетьманському урядові листа, у якому вимагала, щоб він негайно видав „розпорядження щодо переобрання всіх виборних урядових осіб на нових началах”, а також наполягала, „щоб в основу виборів було покладено цензові начала, щоб поміщикам і орендарям була негайно повернена їх власність, маєтки, сади, ліси, ставки, майно, хліб і фуражі, щоб власникам було сплачено за все, що зіпсовано і чого не вистачає, а зруйновані або спалені будівлі відбудовано та приведено до ладу” [1.75, арк. 33]. Джерела свідчать, що селянство Київщини негативно поставилося до гетьманського перевороту. Одна із причин такого ставлення полягала в тому, що гетьман став на сторону великих землевласників і видав наказ про повернення землі тим власникам, які володіли нею до Центральної Ради.

Гетьманська влада суттєво обмежила демократичні засади місцевого самоврядування. Це проявилось зокрема в тому, що влада заборонила з'їзд представників міст, який мав відбутися 9 травня 1918 р. в Києві. У червні вийшов гетьманський закон про заснування ревізійних комісій щодо діяльності місцевого самоврядування. При цьому перевага надавалася губернським комісіям, оскільки вони мали право призначити склад повітових комісій. Ревізійні комісії справи вели до того, що земства необхідно не тільки переобрати, але й розпустити. У вересні 1918 р. появилася постанова Колегії верховних правителів, якою заборонялося скликати губернські та повітові земські зібрання без спеціального на те дозволу Міністерства внутрішніх справ. Державна варта із підпорядкування місцевому самоврядуванню перейшла у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. Заступник голови Всеукраїнського союзу земств К. Мацієвич дії влади щодо місцевого самоврядування оцінив як „замах на права української національної і державної справи”. Він із прикрістю констатував, що уряд „замість того, аби досягти якогось порозуміння з українськими земствами, систематично їх розганяв” [1.6,

арк. 4]. Ще раніше губернський староста отримав право розпускати волосні земські зібрання та управи. Ліквідувавши місцеве самоуправління, П.Скоропадський цим створив „тріщину” між державою та суспільством. Як показали наступні події, П. Скоропадському так і не вдалося ліквідувати цей розкол.

В Українській Державі значна частина впливових адміністративних посад передавалася людям, котрі служили ще при царизмі, проросійські налаштованих, які не приховували своєї ворожості до української державності. На посаду уманського повітового старости замість І. Солтика було призначено 19 травня 1918 року росіянина Михайлова, а вже 21 травня 1918 року він своїм наказом розпустив сільські ради і земельні комітети, які були сформовані в добу Центральної Ради [4.197, с. 102]. Наказувалося, щоб на сільських сходах обиралися сільські старости, а останні мали чітко виконувати всі розпорядження повітових властей. У випадку невиконання наказів та розпоряджень нової влади, сільські старости звільнялися з посад, а їх справи передавалися до суду. Функції сільських сходів мали обмежені права: вони скликалися лише за дозволом сільських старост або голови волосного земства. На волосну і сільську владу покладався обов'язок належним чином підтримувати порядок і спокій у повіті. Особи, які агітували проти державного ладу у формі Гетьманату, закликали до грабежів і погромів, мали бути заарештовані і доставлені дільничним начальникам міліції, а якщо вони чинили опір, то проти них дозволялося застосовувати збройну силу [3.146, №10, с. 2].

Під тиском заможної частини суспільства, зокрема членів Протофісу, гетьман прийняв Закон про вибори до місцевих органів влади. З середини жовтня 1918 р. розпочалася підготовча робота до виборів земських гласних. Була визначена кількість гласних, які мали бути обрані: до Уманської міської думи – 48 осіб, Сквирської – 30, Звенигородської – 24, Липовецької – 24 гласних. Вибори мали проходити за куріальною системою. Виборці ділилися на три виборчі курії. При цьому до уваги бралася їхнє нерухоме майно і грошова сума земського податку. На Уманщині, зокрема, до першої курії входило біля

150 виборців, до другої – 2 тис., до третьої – понад 40 тис. виборців. Гетьманський закон мав на меті усунути зі складу гласних революційні елементи і поповнити заможними громадянами [3.124, №59, с. 3].

Німецька військова адміністрація підтримувала внутрішню політику гетьмана. Місцева преса надрукувала повідомлення про те, що на території України і Криму організуються німецькі військово-польові суди. Така інформація свідчила про залякування населення та закликала його до покори, адже у повідомленні наголошувалося, що військово-польові суди будуть судити тих осіб, які „вчинять поступки проти німецьких військ, або за невиконання наказів і обов’язків, постанов німецького командування на місцях”. Потім прокотилася хвиля арештів на Київщині, вона охопила представників місцевої влади та громадських діячів, членів українських політичних партій. В червні 1918 р. у Сквирі за наказом повітового коменданта був заарештований голова місцевої „Просвіти” М. Росінський [3.149, №5, с. 2]. У кінці серпня цього ж року в Умані без оголошення причин була заарештована група громадських діячів повіту: міський голова С. Крижанівський (належав до українських соціалістів-революціонерів), заступник голови Є. Зісерман, гласний думи член продовольчої управи Р. Бітман, член думи З. Манзон, лікар Д. Тихолуз, С.Карпінський і К. Фрайденберг та інших [4.197, с. 103].

Представники демократичних організацій, щоб з’ясувати причини арешту, на початку вересня 1918 р. направили свою делегацію до Київського губерньського старости і заступника міністра внутрішніх справ. У ході розмови делегація заявила, що арештовані дотримувалися політичної лояльності і просила звільнити затриманих. У відповідь було заявлено, що арешт гласних пов’язаний з їх „активним виступом проти існуючого ладу і нинішніх властей” [4.197, с. 103]. Проте, в чому проявився їх „активний виступ” представники офіційної влади пояснення не дали. 25 вересня 1918 року Уманська повітова варта влаштувала ще одну облаву в місті, містечках та селах повіту. В облаві взяли участь офіцерський загін, класні чини Державної варти, великий загін кінних вартових, а також німецькі військові. У результаті облави було

затримано 54 особи, яких звинувачували „в агітації проти існуючого державного ладу” [4.197, с. 104]. Такі повальні арешти викликали протест прихильників української демократії і трактувалися нею як боротьба з „українством”. Демократична громадськість висловлювала протести щодо репресивних дій гетьманської адміністрації. Особливо гучно цей протест прозвучав на Всеукраїнському з’їзді діячів преси, який відбувся у червні 1918 р. З’їзд прийняв рішення про створення Всеукраїнського комітету захисту преси, а також про створення таких комітетів на місцях. До складу Всеукраїнського комітету захисту преси було введено від газети „Свободный голос” (Умань) С.Духовного [3.148, №118, с. 2].

Військова адміністрація контролювала також діяльність громадських організацій, втручалася в роботу з’їздів, які проходили у повітах. Так, підготовка до скликання чергового селянського з’їзду Уманщини розпочалася ще за часів Центральної Ради, за ініціативи українських соціал-революціонерів. Згідно домовленості, делегати з’їзду зібралися 7 травня 1918 року в приміщенні окружного суду. З’їзд мав намір обговорити питання про заходи, пов’язані з засівом полів. Але з’ясувалося, що адміністрація окружного суду відмовила в приміщенні і засідання було перенесено до помешкання мирового суду. Засідання з’їзду відкрив член Селянської спілки І. Кухар. Отримавши підтримку учасників з’їзду, головуючий розповів про останні події в Києві, що мали місце 29 квітня 1918 року і відзначив, що з приходом до влади П.Скоропадського „відбувся переворот”, і на місце Центральної Ради обрано гетьмана, який з волі хліборобів „повинен буде правити так, як правили до революції”. Як тільки учасники з’їзду обрали склад президії, у приміщення увійшли німецькі офіцери із загоном солдат і оголосили з’їзд незаконним. Офіцери затримали склад президії з’їзду, а делегатам запропонували залишити приміщення. Делегати намагалися довести, що вони нічого протизаконного не роблять, що їх зібрання цілком мирне. Однак, німці добилися свого: делегати змушені залишити приміщення і невеликими групами продовжили розмову на

вулиці. Але і там німці стали розганяти учасників зібрання, а затриманих вивезли у закритому автомобілі в супроводі німецьких вояків.

У той час, коли німецькі військові силою розігнали повітовий селянський з'їзд, проходив з'їзд Уманського союзу землевласників, куди прибули також представники Липовецького повіту. Учасники з'їзду підтримали політику гетьмана Скоропадського. У своєму виступі відомий у повіті поміщик Дзевановський заявив, що для власників розпочалося відродження. „З бідних, – стверджував він, – ми знову зробилися заможними. Рік зневаги пройшов”. Також звучали пропозиції судити соціалістів за те, що „скрізь анархія, селяни вивозять в місто та містечка панське добро і продають його за безцінок”. Учасники з'їзду вимагали, щоб всі селяни, які захопили землю у поміщиків, відповідали перед судом. У виступах звучала похвала німецькій військовій адміністрації за те, що видає „розумні розпорядження”, а владу не дають „босякам і анархістам”. Учасники з'їзду виступали за стабільний і прогнозований розвиток краю та України. „Тверда влада повинна бути в наших руках”, – такі вимоги звучали з уст землевласників [3.146, №8, с. 3].

Становище Скоропадського як гетьмана України суттєво похитнулося в середині листопада 1918 року. Причина цього крилася не тільки в повстанських виступах селян, але і в „Грамоті гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків”. Посилаючись на те, що в Росії змінилася політична ситуація, гетьман заявив, щоб на федеративних засадах „була відновлена колишня велич і сила всеросійської держави”. А „в цій федерації Україні належить зайняти одне із перших місць, бо від неї розпочалася і законність в країні”. Гетьман заявив, що „саме Україні належить першою вступити у справу створення всеросійської федерації, кінцевою метою якої має стати відновлення великої Росії” [3.148, №244, с. 2]. Передбачаючи протести демократичної громадськості України з приводу заяви гетьмана, влада запроваджує ряд акцій. Київська губернія була оголошена на військовому становищі. Відповідні накази появилися і в повітах. Повітові старости своїми наказами заборонили без спеціального дозволу пересуватися в повітах у визначені години. В наказах

звучало попередження, що особи, винні в порушенні встановленого розпорядку будуть арештовуватися. У повітах Київщини з'явився наказ командуючого 4-м корпусом про негайний призив до армії офіцерів, прапорщиків, юнкерів і унтер-офіцерів [3.146, №245, с. 3].

В умовах Української Держави виник опозиційний Гетьманату політичний блок – Український національно-державний союз (УНДС). У серпні 1918 року УНДС став іменуватися Українським національним союзом (УНС). Представники УНС створювали на місцях свої осередки для згуртування опозиційних гетьману сил як в центрі так і на місцях. Філії УНС були створені в Умані, Білій Церкві, Таращі та інших містах Київщини. За повідомленням газети „Союз” до складу уманської філії УНС входило по 3 представники від партії українських есерів та українських соціал-демократів. Головою Уманської філії УНС обирався І. Краковський, секретарями – Й. Кучеренко та П. Курінний.

У перші дні свого створення Уманська філія через пресу звернулася до мешканців повіту, стверджуючи, що український народ силою своєї енергії створив свою державу, а „тепер йому треба закріпити її, щоб дужими і сильними могли ми бути”. Визнавалося, що українські політичні сили розпорошені, що їм важко виконувати свої завдання і тому філія закликала їх до згуртування „...во імя зміцнення Української держави і на процвітання демократичних принципів громадського життя, щоб дужими могли ми виступити на міжнародній конференції світовій” [3.146, №46, с. 3].

Є підстави вважати, що філії УНС, що діяли у південних повітах Київщини не були обізнані з перспективними намірами керівників Українського національного союзу. Як стверджує очевидець тих подій А.Марголін, УНС діяв у „повній конспірації”. На місцях члени філії УНС не завжди знали, які питання обговорювали члени Союзу та які рішення приймали. Про рішення УНС розпочати повстання проти Гетьманату філії, що діяли у повітових містах Київщини дізналися із відозви Директорії, яка з'явилася в місцевій пресі одночасно із грамотою П. Скоропадського про федерацію Української Держави з Росією. У відозві Директорії говорилося „Всі чесні

громадяни, як українці, так і неукраїнці, повинні разом з нами стати зібраною дружньою силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній Українській землі” [4.231, т. 1, с. 114].

У листопаді 1918 р. війська Директорії з’явилися на півдні Київщини, звільнивши її територію від гетьманців. 28 листопада 1918 року загін республіканських військ на чолі з полковником В. Оскілко зайняв Умань і Христинівку. До 30 листопада 1918 року війська Директорії звільнили Звенигородку, Білу Церкву та інші міста Київщини. Інформаційне бюро республіканських військ з оптимізмом повідомляло: „...Вояки самі домагаються, щоб був твердий порядок і самі того вимагають від своїх товаришів...” [Додаток И].

Ставлення до Директорії, до приходу її до державної влади, висловили селянські з’їзди, які відновили свою діяльність і відбулися у грудні 1918 р. (21 – 24 грудня в Києві, 21 – 23 грудня в Умані, 29 – 30 грудня в Рівному). У резолюціях з’їздів звучали вимоги перед новою владою про проведення радикальних соціальних реформ [6.240, с. 105]. 6 січня 1919 р. проходив Селянський з’їзд Сквирського повіту, його учасники заслухали доповідь про політичне становище, підтримали рішення Директорії про скликання Трудового Конгресу. У прийнятій резолюції з’їзд висловився за проведення реформ соціально-економічного значення. При цьому виділялася вимога щодо проведення передусім земельної реформи. Учасники з’їзду висловилися за те, щоб Трудовий Конгрес прийняв рішення про норму земельного наділу для селянства. В свою чергу учасники з’їзду закликали селянство забезпечити республіканську армію „всіма потрібними харчами і одягом” [3.116, №3, с. 1].

На селянських з’їздах обиралися делегати до Трудового Конгресу. Від Уманського повіту були обрані делегатами П. Дорошенко, В. Камінський, Ф.Новак і М. Богач, від Сквирського – Ковалюк, Правдюк, Гайдюк і Котляревський, по чотири представники обрано від селянства Звенигородщини,

Черкаського і Таращанського повітів, посланці – від трударів Липовеччини [3.131, ч. 6, с. 5; ч. 7, с. 4]. Селянський з'їзд Сквирського повіту не тільки обрав делегатів на Трудовий Конгрес, але й прийняв наказ, яким зобов'язував делегатів відстоювати незалежність України. Трудовий Конгрес мав підготувати Конституцію, виробити закон про землю і провести його в життя; видати закон про загальну обов'язкову і безплатну народну освіту. Селянський з'їзд висловився за те, щоб після належної підготовки в Україні був скликаний законодавчий орган – парламент [Додаток К].

Повітові селянські з'їзди, що проходили в інших повітах, також підтримали Директорію, схвалили рішення Трудового Конгресу. Селянський з'їзд Уманщини 7 лютого 1919 року визнав рішення Трудового Конгресу правомірними, висловив повне довір'я Директорії УНР і звернувся з вимогою „прийняти всі заходи до того, щоб внести заспокоєння в широкі маси народу і цим дати можливість... як можна скоріше проводити в життя широкі суспільні реформи”. Селянський з'їзд підтримав орієнтацію Директорії на Трудові ради і висловився за негайне прийняття закону про організацію на місцях трудових рад робітничих і селянських депутатів на основі пропорційного представництва. У прийнятому зверненні до Директорії учасники селянського з'їзду вимагали залучити всі сили до охорони цілісності і незалежності УНР, обіцяючи зі своєї сторони повну підтримку Директорії. Поряд з підтримкою Директорії селянський з'їзд прийняв рішення про створення в повіті Ради селянських депутатів. З приходом до влади Директорії на Київщині стала відновлюватися діяльність повітових (земських) народних рад. Вони керувалися інструкціями, прийнятими ще Центральною Радою. Народні ради оцінювали суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Україні і висловлювали своє бачення подальшого розвитку подій. Учасники надзвичайних зборів Уманської повітової народної ради прийняли резолюцію, в якій заявили, що рада обрана населенням повіту на підставі рівного, вселюдного таємного та безпосереднього голосування. Що ж стосувалося державотворення, то думка ради зводилася до наступного: підтримка

Директорії і вимога скликати передпарламент „куди в першу чергу мають бути запрошені представники від усіх місцевих самоврядувань України”. Учасники зборів висловилися проти втручання у долю України чужоземної сили, „втручання якої, крім шкоди для населення та знищення нашого краю нічого не принесла”. В ході обговорення поточних політичних питань надзвичайні збори вшанували Українську Центральну Раду і заявили, що судьбу України можуть вирішити лише Українські установчі збори [3.146, №56, с. 3]. Оскільки згідно закону повітова рада мала припинити свою діяльність у січні 1919 року, то її учасники, посилаючись на складну політичну обстановку, звернулися до Директорії з пропозицією, щоб вона видала закон про продовження діяльності народних рад. Збори доручили двом представникам повітової народної ради – І.Захарченку і Т. Безкоровайному виїхати до Києва і передати Директорії резолюцію зборів відносно сучасних подій і ставлення до них Уманської народної ради [1.63 арк. 5].

Директорія виходила з того, що її законодавство має слугувати перехідному періоду, тому і закони приймалися лише за необхідності „швидкого реагування” на конкретні обставини. Такий підхід відображався і в ставленні до організації місцевої державної влади. Директорія призначала уповноважених комісарів для керівництва губерньськими, міськими та повітовими адміністраціями. Комісаром Київщини було призначено З.Моргуліса – громадсько-політичного діяча, присяжного повіреного, який належав до УПСФ, працював у Союзі земств і міст, був членом УЦР. На посаді губерньського комісара Київщини перебував з кінця 1918 до початку 1919 рр. [2.99, т. 2, с. 625]. Поряд з уповноваженими комісарами формально існували і органи місцевого самоврядування – „громадсько-сільське, міське у першій інстанції, волосне у другій, а потім губерньське земство. Це останнє фактично не було відновлене за той короткий час”.

Директорія відкидала існуючу до цього систему міського самоврядування (думи та управи), проголошуючи за основу побудови української державності трудові Ради селянських і робітничих депутатів.

Обирати і бути обраними до них могли лише селяни, робітники й трудова інтелігенція. По суті, проголошувався курс на створення класових органів управління міськими справами. Закон від 28 січня 1919 року надавав Трудовим радам не адміністративного, а як висловився М. Стахов, „судово-слідчого” характеру, націлюючи їх не на вирішення питань місцевого самоврядування, а на „боротьбу з контрреволюцією і анархією” [4.217, Т. 1, с. 91 – 92, 169 – 170]. Між тим питання про місцеву владу у ряді повітів Київщини вирішувалося за активної діяльності філій Українського національного союзу. З відновленням УНР, в умовах безвладдя на місцях, Уманська філія УНС намагалась виконувати владні функції. Рада філії вирішувала фінансові питання, займалася питанням звільнення політичних в’язнів, контролювала перегляд кримінальних справ. Були зроблені кроки щодо організації роботи серед воїнів, при повітовому комісарові створено інформаційне бюро. Для оперативного зв’язку зі ставкою Головного командування республіканських військ надіслала свого представника. З ініціативи філії УНС було створено Трудову соціалістичну Раду, до якої увійшли представники українських політичних партій, що підтримували Директорію. Вона претендувала на тимчасову перехідну владну структуру на Уманщині. 9 лютого 1919 року Трудова соціалістична Рада заявила, що, виходячи з рішень повітового селянського з’їзду, складає з себе повноваження, а владу на Уманщині передає Раді селянських депутатів. Враховуючи складну військово-політичну ситуацію, рада запропонувала передати владу на Уманщині Головному військовому комісару і рекомендувала на цю посаду командира Уманського резервного полку полковника П.Дерещука. 10 лютого того ж року Трудова соціалістична Рада отримала від Головного отамана С. Петлюри телеграму, в якій повідомлялось, що він затвердив полковника П. Дерещука на посаді Головного військового комісара Уманщини [1.62, арк. 32].

З приходом до влади Директорії та відновленням УНР на Київщині активізувалися демократичні процеси. Відновлювали свою діяльність українські політичні партії, які визначали свою лінію поведінки у нових

політичних умовах. 15 грудня 1918 р. відбулися збори Уманської групи української партії соціалістів-революціонерів. На зборах з аналізом військово-політичної ситуації в Україні виступив один із керівників партійної організації С.Ільченко. Українські соціал-демократи вирішили відновити свою діяльність, активізувати діяльність селянських спілок, зосереджуючи їх увагу на вирішенні земельного питання. Проведено перевибори керівного органу повітової організації українських соціал-революціонерів. До керівного ядра партійної ячейки УПСР обрано Новака, Задчківського, Славинського, Коваленка, Дорошенка. Відновила свою діяльність і Уманська парторганізація УСДРП, переобравши партком. До його складу ввійшли: Ловецька, Сторожук, Вовк, Бойцун, Звєглін, Бондаренко [3.136, №2, с. 4].

Директорія УНР намагалася зміцнити республіканську армію за рахунок місцевих можливостей. Було вирішено організувати два полки – один в Умані, другий у Макіївці, в кожному з них мало служити до 4 тис. козаків [3.146, №52, с. 2]. Повітова військова влада оголосила, що з 10 лютого 1919 року розпочинається призов у ряди республіканського війська чоловіків, які до цього не відбували військову повинність або ж мали відстрочку. Поряд з цим називалося число осіб, яке передбачалося мобілізувати до армії, зокрема 526 чоловіків із сіл Уманського повіту і 156 – з міста Умані. За наказом коменданта тоді ж проведено реквізицію казенного та німецького майна для потреб республіканської армії: лишки продовольчих продуктів, а також сукно, чоботи, печатки, сорочки, шапки, які призначалися для війська. Повітові військові комісари контролювали процес реквізиції майна, своїми наказами забороняли продавати та купувати речі, потрібні для армії. Залишивши українські землі під натиском німецьких та австро-угорських окупантів, московське більшовицьке керівництво не позбавилось свого прагнення захопити українську землю. 24 грудня 1918 року Радянська Росія заявила, що більше не визнає Україну за суверенну державу й припиняє діяльність усіх її установ на своїй території [4.172, с. 99]. Але 8 січня 1919 року російські радянські війська розгорнули свій наступ на Україну. Більшовицький військовий комісар Київського округу

вимагав якнайшвидше захопити і південні повіти України, зокрема Уманщину, називаючи їх „хлібним місцем”. В цих умовах армія Директорії УНР виявилася абсолютно небоєздатною в захисті республіки та в боротьбі проти більшовицьких військ. Під натиском Червоної армії республіканські війська УНР в березні залишили Уманщину, Сквирщину, Таращанський, Липовецький та Звенигородський повіти.

Особливість встановлення радянської влади на Київщині в тому, що в цьому процесі вирішальну роль відігравали підрозділи Червоної армії. 6 січня 1919 року ЦВК Російської федерації прийняв постанову про чинність на території України декретів та розпоряджень уряду Радянської Росії з військових питань. При армійських політвідділах були створені підрозділи (відділи) радянського будівництва. Вони мали у своєму розпорядженні політпрацівників, які в міру вступу підрозділів Червоної армії на українські землі проголошували радянську владу, створювали революційні органи, які перебували в залежності від армійських підрозділів. Політпрацівники Червоної армії у червні 1919 року в Україні повністю контролювали 12 захоплених повітів, у липні – 18 повністю і 2 – частково, а в серпні – вже 31 повіт. Для кожного з повітів виділялись значні групи спеціально підібраних працівників для постійної роботи. Зокрема у Балтський, Ананьївський, Первомайський, Уманський повіти у червні було послано 73 політпрацівники. Вони створювали в селах та містах партійні (більшовицькі) осередки. Політвідділи 14 армії за липень створили у Балтському повіті 5 партійних осередків, в Ананьївському – 8, в Уманському – 10.

Озброєні червоноармійські війська відкрили шлях для легальної діяльності політичних сил, які підтримували більшовиків. Вийшов із підпілля і розпочав свою діяльність Уманський військово-революційний комітет. Згідно одного із перших наказів комітету створювали пробільшовицькі комісії для „чистки радянських організацій від засилля буржуазних елементів і контрреволюціонерів” та „непідходящих елементов”. У першу чергу зазнали більшовицької „чистки” службовці повітового продовольчого комітету. Своім

спішним наказом від 5 квітня 1919 р. Уманський ревком ліквідував Уманське повітове земство, розпустив суд. Поряд із цим звільнялися з роботи сотні чесних і кваліфікованих службовців [1.71, арк. 9]. У травні 1919 р. на засіданні ревкому стверджувалося, що створена комісія не виконала свого завдання бо у „різних комісаріатах та закладах залишилися після чистки особи, не тільки сумнівної репутації, але й явно контрреволюційні” [1.69, арк. 22]. Це означало, що для ревкомів поле репресивних дій залишилося. Військово-революційний комітет почав діяти і в Маньківцях (Уманський повіт), до складу якого увійшло кілька колишніх фронтовиків. У Звенигородці комісари Червоної армії доручили очолити військово-революційний комітет посланцеві Л. Троцького більшовику Б. Кацу.

Ревкоми зайнялися реєстрацією колишніх „поміщиків, капіталістів і осіб, займавших відповідальні посади при царському та буржуазному устрою”. Обов’язковій реєстрації підлягали колишні чиновники, жандарми, прокурори, члени судових палат, земських управ, працівників акціонерних товариств, поміщики, власники підприємств, на яких працювало не менше 20 робітників, поміщики. Населення суворо попереджалося – особи, які не з’являться у ревком у зазначений термін для реєстрації, будуть оголошені зрадниками, арештовані і відправлені у концтабір [1.79, арк. 91]. Більшовики заявляли, що влада у повітах, волостях, селах, містах належить радам. Проте вони ж розпустили ради, які були сформовані і підтримували Директорію. А формування нових рад проводилося далеко не на демократичних засадах. Більшовики маніпулювали виборами до рад, прикриваючи цим встановлення своєї диктатури. Оскільки ради не обиралися, а призначалися, то до них негативно ставилося населення. В інформації ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р., де йшлося про повіти південної Київщини, зазначалося: „Населення виключно куркульське... Відношення, не говорячи вже про компартію, до рад погане. Сильно розвинутий антисемітизм” [1.12 арк. 51].

Більшовики надавали перевагу надзвичайним органам влади – ревкомам, а в селах – комбідам. Більшовицьке керівництво призначало у ревкоми тих осіб,

яких вони ж підбирали. У Сквирі ревком складався із п'яти осіб, всі вони належали до більшовиків. При цьому до складу ревкому не допустили навіть комуністів-незалежників [1.9, арк. 23]. Центральні більшовицькі органи надавали ревкомам широкі права, а трудящі маси були позбавлені найменшої можливості контролювати їхню діяльність. Представники трудових верств населення могли потрапити до рад лише в тому випадку, якщо вони підтримували більшовиків. До складу рад включалися переважно більшовики та їх прихильники. У Звенигородці уже згаданий Б. Кац зібрав із своїх однодумців „съезд советов” без жодного представника від селянства і від імені „съезда” проголосив радянську владу. У липні 1919 р. більшовики створили Уманську раду оборони. Рада запроваджувала адміністративні методи у забезпеченні порядку в повіті [Додаток Л]. У наказі ради оборони попереджалося, що запізнення на роботу більше як на 10 хвилин тягне за собою штраф у розмірі від 100 до 300 крб. При запізненні вдруге – будуть звільнятися з посади, а їх справи передаватимуть до суду [3.154, ч. 6, с. 2].

Захопивши повіти Київщини, більшовицьке керівництво зосередилося на мобілізації до Червоної армії дорослого населення, на постачанні армії продуктами та одягом. При волосних комісаріатах функціонували мобілізаційні відділи, які спішно проводили реєстрацію чоловічого населення від 16 до 40 років, запроваджували для них загальне військове навчання. Особи, які уникали реєстрації, передавалися до суду воєнно-революційного трибуналу.

За рішенням більшовицької влади розпочалося формування „Робітничо-селянських батальйонів”. Передбачалося, що зі складу загону буде виділено підрозділ для боротьби з бандитизмом та вирубкою лісу. До Червоної армії більшовики забирали чоловіче населення під гаслом „робітничої мобілізації”. Їм вдалося створити мобілізаційні загони в Уманському, Звенигородському, Таращанському, Липовецькому повітах. Сформовані загони були відправлені на фронт [1.7, арк. 105]. Сучасні дослідники стверджують, що шляхом тотальної мобілізації більшовики планували відправити з України до Червоної

армії до 1 млн. новобранців. Однак влада мобілізувала тільки 18,4 тис. чол., за іншими даними – 20 – 25 тис. чоловік [3.154, ч. 6, с.2].

Особливість встановлення радянської влади в Україні полягала і в тому, що більшовики переносили і запроваджували на українських землях політику, яка проводилася в Росії. У прийнятому Тимчасовим робітничо-селянським урядом України „Положенні про організацію радянської влади на місцях” зазначалося, що будівництво влади в Україні має відбуватися на основі Конституції РСФРР. Як стверджує історик Ю. Терещенко, у 1919 р. більшовики в Україні запровадили державну монополію на цукор, вугілля, залізну та марганцеву руди, на всю продукцію металургійної і металообробної промисловості [4.222, с. 46 – 47.] На Уманщині у березні 1919 р. більшовики націоналізували електростанцію, встановили контроль над приватними магазинами. У перших числах квітня воєнно-революційний комітет провів „зачистку” приватних банків. Наявні у них гроші переводились на рахунок ревкому, а золото і срібло націоналізувалось. У Липовецькому повіті ревком конфіскував і передав у державну власність рухоме і нерухоме майно польських поміщиків, які втікли з краю [1.79, арк. 3]. Таращанський ревком націоналізував друкарню, бойню, кравецьку майстерню, приватну лазню, 10 перукарень, взяв на облік і під свій контроль розподіл продуктів [4.180, с. 626]. Більшовицька влада Сквири націоналізувала тютюнову фабрику та ряд підприємств [4.180, с. 570]. Більшовики переносили на українські землі запровадженій у Росії досвід створення ревкомів, надзвичайних комісій, яким надавалися надзвичайні повноваження.

Завдяки спільному військовому походу армій УНР і ЗУНР більшовицькі війська відступили. 8 серпня 1919 року червоноармійські частини залишили південні повіти Київщини, а ряд міст зайняли українські війська. У кінці вересня 1919 року до південних повітів Київщини вступили денікінські війська, які перебували там три місяці. Населення міст і сіл зустріли білогвардійців неоднозначно. Заможні верстви суспільства, передусім, поміщики, власники нерухомості вітали їх як визволителів. Газета „Селянська громада”

повідомляла, що „чорна сотня влаштувала військам денікінців гарячу зустріч...” [3.144, №43, с. 2]. Селяни відразу поставились вороже. Були випадки роззброєння дрібних загонів денікінців. Як тільки появилися денікінські війська, поміщики стали вимагати, щоб селяни платили їм худобою та хлібом за захоплені у них землі, або ж за землі, які перебували в оренді. Денікінська військова адміністрація почала запроваджувати порядки силами каральних загонів та підрозділами контррозвідки. Так, Уманський комендант видав наказ, в якому заборонив приватні розмови телефоном (за винятком лікарів). При цьому попереджав, що „розмови вести на російській мові”. У містах і селах панували денікінські каральні загоны. У ніч з 19 на 20 жовтня 1919 р. денікінці закатували учасників профспілкового руху на Уманщині С. Карпінського і Х.Проскуровського. У Тальному денікінці влаштували єврейські погроми – пограбували всі крамниці, спалили цілий житловий квартал, де проживали євреї. В Умані налякані євреї вітали денікінське військо з квітами, але це не врятувало їх від погрому [3.144, №43, с. 2].

Денікінці виявляли свою ненависть до українства [Додаток X]. Під Монастирищем Липовецького повіту білогвардійці катували захоплених у бою поранених воїнів республіканської армії УНР. Все це робилося на очах селян, які до цього носили пораненим воду. Тільки заступництво місцевого священника і лікаря врятувало кількох козаків від смерті. Денікінські банди, здійснюючи такі звірства, кричали: „Ми вам покажем Україну!”, „Ми вам покажем як воювати!” [3.144, №58, с. 2]. Газета „Новини” (видання Міністерства преси і пропаганди) 12 листопада 1919 року повідомляла, що у селах Уманщини денікінці заганяли селян у воду, вигукуючи: „Это вам второе крещение” [3.138, №118, с. 3].

Проти денікінців та їх каральних акцій піднялася хвиля протесту, яка переростала у масові повстання. На Уманщині 400 повсталих зробили набіг на станцію Березань, взяли в полон офіцерів-добровольців і наклали на них контрибуцію в сумі 240 тис. крб. Із часом повсталі заволоділи станцією Бобринська і перекрили рух залізницею. У Звенигородці повсталі на чолі із

Палієм захопили у денікінців багато військового майна і біля 300 гвинтівок, які були прислані з Англії [3.144, №62, с. 3].

Суттєво суспільно-політичні зміни відбулися у південних повітах Київщини на початку 1920 року. Ці зміни виникли у зв'язку із відступом армії Денікіна під натиском Червоної армії. Відступ був настільки поспішним, що між фронтами залишився простір до 200 верств. Цю обставину використали війська УНР і вступили на землі, де не було окупантів, відновлюючи українську владу. Захопивши 5 січня 1920 року Уманський повіт, військові частини УНР створили умови для формування демократичної влади. Командування призначило полковника Ольшевського на посаду начальника залоги м. Умані і повіту, а повітовим комісаром призначено П. Дерещука. Розпочала свою роботу редакція газети „Україна”. На шпальтах газети друкувалися відозви Тютюнника до селян із закликом підтримувати українську владу. Це була важлива справа, оскільки до цього південні повіти Київщини були цілком позбавлені об'єктивної інформації, поширювалися тільки чутки із джерел денікінської пропаганди. Генерал М. Омелянович-Павленко згадував, що діяльність українців-військових створювала враження, „що з Уманщини розпочнеться знову державно-організаційна праця на всю Україну”. Українська влада на Уманщині в черговий раз протрималася до 16 січня 1920 року [6.247, с. 254, 276]

У середині січня 1920 року більшість південних повітів Київщини знову були захоплені більшовицькими військами. Хвиля польсько-радянської війни 1920 р. накопилася і на південні повіти. Повстанські партизанські загони на Правобережжі громили більшовицькі і польські війська. В червні 1920 року наступ військ Південно-Західного фронту забезпечив перехід стратегічної ініціативи до більшовиків. На територію Правобережної України були перекинуті значні військові сили Червоної армії, що забезпечило встановлення радянської влади на Україні втретє.

Таким чином, із ліквідацією самодержавства розпочалася українська національно-визвольна революція. Під гаслом “Вільна Україна” розумілися

вимоги поглибити демократичні процеси, та легалізувати політичні партії, усунути від державних посад осіб, які слугували царській владі і захищали царські порядки. Суттєвий вплив на розвиток національно-демократичного руху в містах і селах відіграло звернення Української Центральної Ради до українського народу. У повітових містах виникли громадські комітети та ради, які претендували на виконання владних функцій.

Разом із тим, участь населення Київщини у громадсько-політичному житті мала свої особливості. У добу Центральної Ради активність виявилася у створенні громадських рад та комітетів, у відродженні осередків політичних партій, селянських та кооперативних спілок, у вількозачому русі. Широкі верстви населення отримали можливості проявити свою позицію у процесі виборів до місцевих органів влади, до Всеросійських та Українських установчих зборів. Легалізація українських політичних партій та створення осередків в містах та окремих селах, активність населення набула більш національного спрямування, яке охоплювало питання державного статусу України, вирішення земельного питання, вибори до місцевих органів влади та Установчих зборів. У добу Центральної Ради значного поширення набули селянські з'їзди, у роботі яких центральне місце займали аграрні відносини на селі, їх стан та шляхи вирішення. Поряд з цим селянські з'їзди висловлювалися щодо державного статусу України, що відображалося в наказах кандидатам у депутати до Всеросійських та Українських установчих зборів. Виборці мали можливість шляхом голосування висловити своє ставлення до кандидатів, які включалися у списки політичних блоків. Кооперативний рух сприяв розвитку громадської активності населення. До того ж кооператори надавали фінансову допомогу у виданні преси, розвитку народної освіти.

Особливість політики Гетьманату полягала в тому, що вона за своїм змістом була консервативною і суттєво обмежила можливості розвитку активності інтелігенції, селян та робітників. Така політика втілювалася в запровадженні цензури на пресу, обмеженні діяльності українських політичних партій, забороні страйків, переслідуванні демократичної інтелігенції і

репресивних акціях проти селянства, яке боролось за земельні наділи. У роки Гетьманату найбільшу активність виявляли великі землевласники, які були опорою гетьмана і були вдячні йому за те, що він їх захищав. Представники інтелігенції та селянства виявляли у ці роки свою активність у вільнокозачому русі та в організації самооборони. Вільне козацтво виявило себе реальною силою у боротьбі із чужинцями, які намагалися захопити українські землі, забезпечувала дотримання громадського порядку та спокою, боролась зі злочинністю. У добу Гетьманату сформувались опозиційні сили, представлені українськими політичними партіями, які створили Український національний союз. Організація мала у багатьох містах Київщини свої філії. Вони відіграли суттєву роль у мирній передачі влади адміністрації Директорії в повітах та волостях. У виключно складних умовах у добу Директорії на місцях свою діяльність проявили філії українських політичних партій, селянські з'їзди, Трудові ради та революційні комітети.

Із втратою Директорією своєї влади з другим приходом більшовиків згортаються національно-демократичні перетворення у південних повітах Київщини. При встановленні своєї влади більшовики спиралися на червоноармійські загони, їх політичних працівників. Червоноармійські війська відкрили шлях для легальної діяльності політичних сил, які підтримували більшовиків. Організації, товариства, спілки, які мали альтернативні більшовикам погляди заборонялися, або ж суттєво обмежувалась їх діяльність. Вся влада зосереджувалася у революційних комітетах, які формували структури, що проводили політику більшовиків. Денікінці, перебуваючи на Київщині, підтримували владні структури власників, і заборонили демократичні, національно-орієнтовані організації, товариства та спілки.

РОЗДІЛ 3

СЕЛЯНСЬКА БОРОТЬБА НА КИЇВЩИНІ ЗА РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ

Вітчизняна історіографія незаперечно довела, що в революційну добу в Україні відбувалися селянські виступи. Вони носили різний характер і створювали серйозні проблеми для владних структур, безпосередньо впливали на соціально-економічне становище населення, виступали дестабілізуючим фактором державотворення. Селянський рух, його спрямованість зосереджувалися на тому, щоб переглянути земельні відносини на селі, ліквідувати велике землеволодіння та наділити землю малоземельним і безземельним селянам. Проте причини селянських виступів, їх характер не знайшли достатнього наукового висвітлення.

Слід визнати, що в революційну добу розв'язання земельного питання в інтересах усіх верств населення набуло дуже важливого значення. Воно обумовлювалося тим, що у селах мешкало понад 80% населення України, а частка малоземельних та безземельних селян складала понад 60 %. У 1917 р. в Уманському повіті проживало на селі 328677 осіб, що становило 80,2% від загальної кількості населення, Звенигородському повіті – 253608 осіб (76,6%), Таращанському – 233010 осіб (83,7%), Черкаському – 221571 осіб (62,4%), Сквирському – 221300 осіб (80%), Липовецькому повіті – 172392 осіб (64,7%). В Київській губернії в 1917 р. сільське населення нараховувало 3076922 осіб, а це становило 69,5% від загальної кількості населення [Додаток А].

На Київщині також було велике землеволодіння з однієї сторони, та малоземельні і безземельні селянські господарства – з другої. Згідно статистичних даних, опублікованих у 1917 р. у газеті „Народна воля”, найменше орної землі на душу населення припадало в Київській губернії – по 0,7 десятин (Поділля – 0,8 дес., Чернігівщина – 0,9 дес., Харківщина і

Полтавщина – 1 дес., Волинь і Катеринославщина – 1,1 дес., Херсонщина – 1,5 дес., Таврія – 1,8 дес.) [3.129, №99, с. 2]. Виявлені документи свідчать, що в кожному із повітів Київщини землеволодіння було розподілено далеко не рівномірно. Як свідчать матеріали, у вересні 1917 р. у Підвисоцькій волості Уманського повіту поміщицьке землеволодіння становило 56% (18760 десятин землі у поміщиків і 14506 десятин у селян). В Мошурівській волості цього ж повіту селяни володіли 7713 десятинами землі, а поміщики 9532 десятинами (55%). В Тальнівській волості відповідно 14033 і 10876 (56,3 %). Селянам Христинівської волості належало 8715 десятин землі, а поміщикам – 9454 (52%). В Оксанинській волості – селяни володіли 13544 десятинами землі, а кілька поміщицьких сімей – 12845 десятинами. Подібна ситуація була у Багвянській, Кузьминській, Посухівській волостях Уманського повіту [1.92, арк. 28]. Барон Ю. Меєндорф в селі Томашівці Уманського повіту володів 550 десятинами землі, а його мати, Марія Василівна, в селі Вільшана Слобідка – 450 десятинами. Брату барона, Федору, у селі Ягубець належало 635 десятин землі [2.97, с. 627, 628]. У селі Верхнячці Христинівської волості на кожне селянське господарство припадало 2,5 десятин землі. 51 сім'я із 433 не мала худоби, а в 412 – не було коней. У Россішках нараховувалося 220 селянських дворів із 998 десятинами землі, у той час як три поміщики мали 1900 десятин землі [4.203, с. 57]. В Липовецькому повіті поміщик Ярошинський володів великими земельними площами у селах Бабине, Василівка, Даньківка, Дубровинцях, Парміївцях, Сороки [2.94, с. 250]. Отже, у південних повітах Київщини велика кількість селян були малоземельними і безземельними, і така реальність обумовлювала соціально-класові суперечності, що безпосередньо впливали на наростання революційної хвилі, на хід та наслідки національно-демократичних перетворень.

Поряд із наявністю різних розмірів земельної власності, що викликало задрість і незадоволення безземельних селян, причина селянських виступів крилася в земельній політиці українських урядів, що виникали в ході революції.

Продовольча політика властей, та ставлення до соціальних потреб селянства безпосередньо впливала на їх настрої.

З початком революції безземельні та малоземельні селяни сподівалися, що відтепер земельні наділи неодмінно дістануться їм. Але Тимчасовий уряд послідовно захищав інтереси землевласників, спрямовані на збереження і зміцнення земельної власності. Зважаючи на заворушення селянства, уряд намагався заспокоїти його різними обіцянками, відкладаючи розв'язання аграрного питання до скликання Всеросійських установчих зборів. Разом з тим, Тимчасовий уряд з метою захистити права власників надав повноваження губернським комісарам використовувати військову силу в разі потреби. 21 квітня 1917 року Тимчасовий уряд видав закон про утворення земельних комітетів. У центрі створювався Головний комітет, а на місцях – губернські, повітові та волосні комітети. Створення земельних комітетів – це один із засобів відволікти селян від силового захоплення поміщицької землі. Головний комітет мав добирати матеріали для земельної реформи і підготувати проект для розгляду на Установчих зборах. Справжньою метою, поставленою перед комітетами, була боротьба із захопленням поміщицьких земель. Цьому сприяв і склад комітетів – до них входили переважно активісти селянських спілок. Земельний комітет Таращанського повіту складався з 20 членів, із них – 18 входили до Селянської спілки. У Київській губернії у складі земельних комітетів було більше $\frac{2}{3}$ членів від Селянської спілки [3.145, ч. 4, с. 2]. Однак селянство України вимагало від Центральної Ради провести земельну реформу до скликання Всеросійських установчих зборів надати землю малоземельним та безземельним. Вимоги щодо вирішення земельного питання звучали у заявах українських політичних партій, які проголошували свої програмні підходи до вирішення земельних відносин. Українські есери вважали, що „всі землі на Україні переходять без викупу в користування всього народу” [2.111, с. 261 – 262]. Українські соціалісти-революціонери у своїй програмі вимагали ліквідувати приватну власність на землю, а „земельні багатства повинні бути передані вільним спілкам землеробів, общинам і народним закладам місцевого

самоуправління на основі загального державного закону і законів автономних областей”. Газета партії соціалістів-революціонерів „Боротьба” писала, що „земельна справа в Україні стоїть не так, як у Великоросії, ... у нас, наприклад, землеволодіння переважно хуторянське та подвірне, через що і питання це неоднаково буде скрізь вирішуватись; тому треба, щоб земельну реформу в Україні проводив сам український народ. Земельний закон має виробити народна рада” [3.113, №13, с. 17].

На сторінках центрального друкованого органу УСДРП „Робітничої газети” постійно пропагувалася ідея українських соціал-демократів про перетворення приватної власності „невеликої кількості капіталістів і великих землевласників” на громадську власність [3.141, №126, с. 4]. Ще одна впливова політична сила – Українська партія соціалістів-федералістів на початку революції не мала встановлених принципів вирішення земельних відносин в Україні.

Особливо гучно звучали вимоги до Центральної Ради провести аграрну реформу на з’їздах селянських спілок та сходах. На Київському губернському селянському з’їзді, який проходив 27 – 28 квітня 1917 року в прийнятій резолюції вказувалося, що „приватна власність на землю на Україні повинна бути скасована і земля повинна перейти без викупу в Український земельний фонд, яким має порядкувати Український народний сейм”. Висловлювалися застереження про те, що земля повинна належати тільки тим, хто її обробляє своїми руками [3.130, №69, с. 2]. Рішення губернського селянського з’їзду щодо земельного питання виражало позицію партії українських есерів. Есерівські підходи до реформування аграрних відносин на селі домінували на Уманському, Білоцерківському, Ніжинському, Канівському повітових селянських з’їздах. Часопис „Боротьба” (орган УПСР) зазначав, що у квітні 1917 р. в Україні відбулося кілька селянських з’їздів різного масштабу, і на всіх них „селяни виявили повну свідомість своїх інтересів та волю захищати народні права і боротися за проведення законним шляхом земельної реформи відповідно до вимог трудового люду” [3.113, №2, с.6].

Малоземельне і безземельне селянство поклало великі надії на українську владу, які посилювалися із прийняттям Центральною Радою Третього універсалу, що у листопаді 1917 року оголосив про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні та інші землі нетрудових господарств і передачу їх „земельним комітетам, обраних народом”. Принципи, закладені у цьому документі, неодноразово проголошувалися устами керівників УНР. Проте Центральна Рада, Генеральний секретаріат проявляв нерішучість та непослідовність у розв’язанні основних соціально-економічних завдань, і, зокрема у вирішенні земельної проблеми. Влада відчувала натиск селянських мас, але упродовж 1917 року законодавчо не забезпечувала вирішення земельних відносин. А відсутність законодавчої бази сковувало діяльність земельних комітетів. Уманський земельний комітет визнавав, що від сільських жителів щоденно надходять вимоги щодо надання ділянок землі в орендне користування під ярій посів. Однак відсутність відповідних нормативних актів не дозволяло земельному комітету задовольнити їх. Подібну позицію висловив і Таращанський земельний комітет [3.145, №13, с. 2]. Сквирський земельний комітет, готуючись до законодавчого забезпечення земельної реформи, провів облік усіх земель, інвентаря, будівель, а також зібрав інші відомості про сільськогосподарські угіддя. У селах почали навіть складати списки малоземельних і безземельних, планувати виділення землі для селекційних і дослідних господарств [3.147, №1, с. 4]. Однак відсутність належної законодавчої бази не дозволила земельному комітету провести аграрну реформу.

Українська влада не вирішувала земельне питання, не задовольняла вимоги безземельного селянства. У той же час посилювала тиск на селянство, вимагаючи від нього передати державі хлібну та сировинну продукцію. Таке завдання покладалося на продовольчі комітети, сформовані в губерніях, повітах та волостях згідно постанови Тимчасового уряду. В червні 1917 року повітові продовольчі управи Київщини отримали від Київського губернського продовольчого комітету телеграму, в якій вимагалось, щоб місцева

адміністрація посилила збір продуктів для російської армії. При цьому зазначалося, що на фронті російська армія розпочала наступ, а продуктів харчування для солдатів не вистачає. Російська армія оцінювалася як „революційна армія”, і без допомоги населення вона не зможе перемогти ворога, а це загрожує тим, вказувалось у телеграмі, що „люди попадуть у рабство до німців” [1.21, арк. 1].

Повітові продовольчі управи Київщини відреагували на таке звернення по різному: деякі передали зміст телеграми волосним управам, окремі звернулися безпосередньо із закликом допомогти російській армії з продовольством, „бо голодне військо, – як зазначила Уманська продовольча управа, – шукатиме собі їжу і нищити вогнем і мечем”. Звенигородський продовольчий комітет звернувся до Центральної Ради з проханням, „щоб без потрібного дозволу ходоки внутрішньої Росії не вивозили нашого хліба” [3.129, №140, с. 2]. Уповноважений у справах спадкоємців графа Браницького повідомляв з Таращанського повіту центральній владі про те, що селяни ігнорують розпорядження Верховного Головнокомандуючого про відправку хліба для російської армії. Генерал-лейтенант Павський, який очолював відділ постачання Південно-Західної армії телеграфував Сквирському повітовому комісару: „Благоволите принять энергичные и решительные меры по прекращению насилий со стороны крестьян, захвата ими урожая и возвращению ими всего захваченого...” [1.35, арк. 47]. Київський губернський продовольчий комітет у жовтні 1917 р. прийняв обов’язкову постанову, згідно якої за першою вимогою місцевих продовольчих комітетів селяни повинні були здавати державі лишки хліба.

У перші місяці своєї діяльності Центральна Рада затягувала земельну реформу, належним чином не реагувала на вимоги селянства. Така бездіяльність влади стала однією із причин того, що селяни переходили до більш радикальних дій. Фактичні матеріали свідчать, що з березня до серпня 1917 року на Київщині селянами використовувалися різні форми економічного тиску на землевласників із збереженням за ними права власності на землю.

Селяни вимагали перерозподілу орендних земель, збільшення їх фондів, зменшення орендної платні. На цей час селянські виступи характеризуються переважно захопленням майна поміщиків, приватновласницьких угідь, луків. Влітку 1917 р. селяни Звенигородського повіту захопили поміщицькі маєтки в селах Шершачинадах і Гуже. В селі Буки Сквирського повіту селяни самовільно забрали у поміщика частину врожаю [1.35, арк. 16, 35]. У орендатора Доманського у Миколаївці Таращанського повіту селяни відібрали живий і мертвий інвентар [3.134, №189, с. 4]. Селяни села Заваківки Сквирського повіту власною худобою понижили посіви озимини на панському полі. У зв'язку з цим, поміщик Кобилевський звернувся за допомогою до губернського комісара. У цьому ж повіті селяни села Шамраївка вимагали поділу поміщицьких земель та роздачі селянам коней, що належали власнику місцевого заводу. Для охорони майна поміщиці Браницької адміністрація звернулася за допомогою до васильківського повітового комісара [4.180, с. 586]. Широкого поширення набрав рух селянства за справедливую їм оплату за збирання хліба в поміщиків. На відмову графа Собенського видати зароблену частину врожаю селянам Ходарковської волості Сквирського повіту вирішили силоміць забрати належне їм [1.35, арк. 73]. У таких економіях, як Мормолієвка, Капустинці, Чепижинці Сквирського повіту, землі яких знаходилися на правах оренди кашперівських цукрових заводів, селяни 22 червня 1917 року ухвалили провести збирання хлібів тільки за третій сніп. Селяни сіл Березна, Логвина, Новофастова, Котлярок, Буків і Самгородці цього ж повіту, села Яструбинці Липовецького, сіл Гострої Могили і Бузівки Таращанського та села Княжого Звенигородського повітів самочинно забирали собі третій сніп. Навіть згідно із заниженими даними в Україні у березні – червні 1917 року відбулося 143 виступи селян, а з липня до першої половини жовтня – 525. Вони носили різний характер. У жовтні число селянських виступів зросло до 98, із них 70% мали загарбницький характер [1.35, арк. 16, 42, 50, 79; 36, арк. 16, 19, 24].

У зв'язку із тривожною тенденцією наростання хвилі селянських виступів Міністерство внутрішніх справ наполегливо вимагало від Київського губернського комісара прийняти відповідні заходи [1.35, арк. 79; 36, арк. 42]. Такі вимоги поширювалися через постанови про передачу необроблених поміщицьких земель селянам, прийнятих на селянських сходах. 28 серпня 1917 р. земельний комітет Таращанського повіту схвалив рішення, за яким незасіяні у встановлений строк землі (до 15 жовтня) передавались в оренду безземельним і малоземельним селянам з умовою їх засівання. [3.146, №13, с. 2]. В Уманському повіті Багвянський волосний комітет ухвалив відібрати у поміщиків землі, необроблені до жовтня місяця, і передати їх разом з інвентарем безземельним і малоземельним селянам. Повітовий земельний комітет спробував скасувати цю постанову, але селяни самостійно захопили незорані землі. У селі Легедзине цього ж повіту селяни захопили в економії реманент, цукор, буряки які орендувала Майданецька цукроварня [3.134, № 189, с. 4]. 10 жовтня селяни с. Юрківці Липовецького повіту на сході висунули свої права на землі сусідніх землевласників. Потім всім сходом з плугами вийшли на землі Юрковецької економії, орендовані Ситковецьким рафінадним заводом. В цьому ж повіті захопили поміщицькі землі селяни сіл Стрижакового, Синатної, Хреновців тощо. В селах Підвисокому, Балабановці цього ж повіту в кінці 1917 р. на сільських сходах селяни порушували питання про захоплення і розподіл між собою всього поміщицького майна. Висловлювалися пропозиції, що зводилися до того, аби самотужки не захоплювати землю, а чекати відповідного закону. 4 листопада 1917 року на засіданнях Уманського виконавчого комітету Ради селянських депутатів визнавалось, що великі землеволодіння переходять в управління сільських земельних комітетів. Висувалося завдання обрати земельні комітети і розробити пропозиції щодо розмірів земельних наділів [3.155, №2454, с. 2]. Таким же духом перейняті застереження на з'їзді представників селянських спілок Таращанського повіту, який відбувся на початку грудня 1917 р. На з'їзді прийнято рішення про те, що вся земля не повинна ділитися самими селянами, до того часу, поки Українські

установчі збори на вироблять закону про передачу землі до рук народу, бо такий поділ може внести заколот серед народу. А всією землею до Установчих зборів мають розпоряджатися повітові та волосні комітети [3.145, №18, с. 2].

Активну агітаційну роботу щодо захоплення і розподілу землі проводили солдати, які з різних причин поверталися із фронту. Вони заявляли, що родюча земля і все майно є надбанням народу, належить усьому народові, а не тільки одному поміщику чи орендатору [2.94, с. 528]. До селян приєднувалися і робітники цукрових заводів. Упродовж вересня – жовтня 1917 р. страйкували робітники Ільїнецького і Скоморошенського цукрових заводів (Липовецький повіт). На початку листопада 1917 р. відбувся виступ селян і робітників на Рижаївській та Корнінській цукроварнях Сквирського повіту [4.202, с. 46]. Страйкували і сільськогосподарські робітники двох економій Левандовського (Ходорковської і Пустельницької) і Антоніни Свейковської (Токарівська) на Сквирщині. Страйкарі припинили усі роботи, заборонивши військовополоненим і поденним працювати в ці дні [1.35, арк. 95, 102, 106]. Як засвідчують документи, 67 землевласників Таращанського повіту восени 1917 року постраждали від свавілля селян. Повітовий комісар цього ж повіту повідомляв Київського губернського комісара про передачу прокурору Уманського окружного суду кримінальної справи щодо притягнення до юридичної відповідальності 105-и селян с. Городище за самовільне захоплення церковної землі [1.35, арк. 48; 36, арк. 8]. У телеграмі Уманського союзу землевласників генеральному секретаріату внутрішніх справ УНР говорилося: „В результаті того, що населення неправильно зрозуміло Універсал, захоплені всі маєтки Уманського району. Реквізований живий і мертвий інвентар і всі запаси, розкрадено корм, багато житлових будинків розгромлено і спалено. Просимо якомога швидше вжити заходів для припинення страшної анархії. Просимо виконати обіцянку прислати військову силу” [4.233, с. 39 – 40].

У зв'язку з таким проханням, міністр юстиції звернувся до прокурора Уманського окружного суду з вимогою, щоб у згоді з місцевою владою та політичними партіями, громадськими організаціями не допускати ніяких

насилъств та захоплення чужих маєтків [3.115, №9, с. 7]. Марно намагалися комісари окремих повітів запровадити у них військовий стан. Коли Уманський повітовий комісар 25 жовтня благав про це Київського губернського комісара, останній відмовив, бо подібне становище було майже у всіх повітах Київщини [4.202, с. 36 – 37]. Зокрема, Сквирський повітовий комісар повідомляв: „... селяни почали захоплення маєтків, млинів. Боротьба із самочинством стала неможливою через те, що декрет більшовиків про землю та інша література розповсюджена по селах...” Повітові комісари Таращанського, Сквирського повітів тривожно сповіщали, що селяни, не чекаючи ніяких дальших вказівок, почали опис живого і мертвого реманенту, вирубку лісів тощо [1.35, арк. 17]. 14 листопада 1917 р. за підписом голови уряду В. Винниченка було розіслано всім губернським комісарам України циркуляр, в якому суворо заборонялося захоплення поміщицьких земель. Винні розглядалися як грабіжники і притягалися до карної відповідальності. 16 листопада губернський комісар О.Саліковський у зв'язку з посиленням селянського руху віддав розпорядження не зупинятися перед використанням військової сили [4.202, с. 47].

Враховуючи таку ситуацію, командування штабу Київського військового округу для утихомирювання селянства направило у сільські регіони військові сили. Війська були розквартировані у багатьох повітах Київської губернії. В Уманському повіті було розквартировано військову частину чисельністю 200, у Білій Церкві – 100, у Звенигородці – 100 воїнів. Військові частини поряд з охороною цукрових, винокурних і винних заводів мали завдання приборкувати селянство, захищати приватну власність від захоплення і погромів. З цією метою сконцентрувати загін у кількості 300 осіб у Києві [4.230, с. 72]. Проте солдати часто виступали „дезорганізаторами” населення. Так було, зокрема, в Уманському повіті з ротою 14-го запасного полку. 27 листопада в Умані виступили солдати маршових рот, до яких приєдналися і військові 16-го піхотного полку. Губернському комісару довелось терміново надіслати сюди надійні частини [4.202, с. 46].

Соціальне становище селянства Київщини ускладнювали не тільки невирішеність характеру землекористування, але й вилучення у селян хліба та іншого продовольства, що посилено розпочалося в роки Першої світової війни і тривало в часи революції. З цією метою приймалися відповідні закони. З березня 1917 р. згідно з законом Тимчасового уряду „Про передачу хліба у порядкування держави” на Україні запроваджувалася хлібна монополія, яка передбачала передачу всіх „лишків” харчів державі за мізерними твердими цінами. Держава купувала хліб у повітах Київщини за 3 крб. за пуд зерна, а перекупники продавали за 15 крб. На цьому етапі Центральна Рада намагалася виконувати рішення Тимчасового уряду. Генеральний секретаріат УНР вважав хліб власністю держави. Він зобов’язував земельні та продовольчі комітети реквізувати хліб у селян.

Особливо загострилося становище із продовольством у містах і селах Київщини у зв’язку з появою в Україні півмільйонної німецької та австро-угорської армії. Українське село змушене не тільки годувати армію окупантів, але й надсилати продукти харчування їх зголоднілим сім’ям у Німеччину та Австро-Угорщину. На Київщині до справи відбирання продовольства підключилися продовольчі загони із співвітчизників та підрозділи окупаційних військ, а також створене на початку квітня 1918 р. Державне хлібне бюро, контори якого знаходилися і в багатьох містах Київської губернії.

Під тиском партії українських есерів та Селянської спілки Центральна Рада в січні 1918 р. прийняла земельний закон, який передбачав вилучити землю у поміщиків і передати її у відання сільських громад та земельних комітетів. Однак, проведення його у життя затягувалося. Більше того, таке рішення мали затвердити Українські установчі збори. Для отримання земельних наділів у трудове користування малоземельні та безземельні селяни мали подати заяву до сільських управ, які для цього формували спеціальні списки. Після цього списки затверджували сільські сходи і передавали до волосного земельного комітету. Процедурою передбачалося право селян на оскарження рішення земельного комітету тощо. Часопис Української Селянської спілки

повідомляв, що в земельний комітет Уманського повіту щоденно приходять селяни зі скаргами на несправедливий розподіл землі, і „якщо не буде справедливості, то селяни зі зброєю в руках будуть її добиватися”. На шпальтах цієї ж газети подана інформація про погром Іванківської гуральні, під час якого селяни забрали спирт, розібрали на частини обладнання і рознесли по домівкам; пограбування Тальянківського монастиря, „ченці напівроздягнуті розбіглися по селах, але селяни гонять їх геть” [3.129, №42, с. 3]. Начальник Липовецької повітової міліції Черняхівський повідомляв Київському губернському комісару про те, що в повіті розграбовано селянами 119 економій, забрано весь живий і мертвий інвентар, хліб, солома, спалені будинки службовців економій [1.51, арк. 64]. Селяни с. Ківшувата Таращанського повіту вигнали панського економа і поділили землю поміщика між безземельними і малоземельними [4.180, с. 636].

Однак у зв'язку з наступом більшовицьких військ, евакуацією Центральної Ради, земельний закон не набрав поширення. До того ж наміри Центральної Ради зберегти високопродуктивні сільські господарства вступали в суперечність з інтересами безземельних і малоземельних верств села, які прагнули до зрівняльного розподілу. Тому ленінські декрети про землю з його популістськими гаслами і обіцянками тотального перерозподілу поміщицької землі на користь найбільш бідніших верств мав суттєвий вплив і на українське селянство. Проголошені наміри Центральної Ради, демагогія більшовиків та есерів спровокували захоплення селянством чужого майна, землі, активну протидію землевласникам. Оприлюднена земельна реформа зачепила інтереси основної маси сільського населення південних повітів Київщини – протиставила великих (20 %) та середніх (60 %) власників усім безземельним і малоземельним селянам. Хвиля протестів великих і середніх землевласників, виступи незаможників призвели до анархії і беззаконня у суспільстві. Прагнення до земельної власності стала причиною стихійної масової боротьби селянства півдня Київщини за доби Центральної Ради.

Більшовики, захопивши українські землі (кінець 1917 – початок 1918 рр.), стали запроваджувати свою земельну політику. Одним із напрямків було утворення колективних господарств на основі поміщицьких маєтків. Під тиском більшовицької влади в селі Товсте Звенигородського повіту організовано сільськогосподарське товариство для обробітку землі спільним реманентом [3.130, №59, с. 6]. У Сквирському повіті селяни створили сільськогосподарські спілки для спільного обробітку землі, продажу сільськогосподарської продукції. До спілок мали право вступати малоземельні і безземельні селяни, які володіли не більше як чотирма десятинами землі, працездатне населення сіл і містечок повіту [3.130, №55, с. 5]. Гайворонська селянська спілка на Сквирщині навіть заснувала свій банк з грошовим фондом у 500 карбованців, який постійно поповнювався внесками селян [3.130, №140, с. 2]. Однак, такі господарства поширення на тому етапі більшовицької влади не одержали, бо більшовики більше зусиль зосереджували на захопленні хлібних запасів та вивезенні їх до Росії для постачання червоноармійських загонів. Під час наступу на Україну більшовицьке керівництво проголошувало: „В Україну по хліб!”. Проте вони не просто хотіли отримати хліб шляхом торгового обміну, а силою, як військовий трофей з переможеної країни. На Київщині першими почали заготівлю хліба продовольчі загони, сформовані більшовиками ще в листопаді 1917 року і надіслані у повіти для реквізиції хліба.

З витісненням більшовицьких військ і поверненням до Києва Центральної Ради селянські спілки вимагали від влади прискорити проголошену земельну реформу. В багатьох випадках приймалися самостійно рішення із земельного питання. Уманська повітова земельна управа у квітні 1918 р. прийняла рішення, згідно з яким безземельні селяни до проведення в життя земельного закону мали отримати тимчасово 0,5 десятин землі на одного дорослого і 0,2 – на малолітнього. Не більше 3-х десятин земельного наділу мали отримати додатково сім'ї, які вже мали 3,5 десятин. Таку ж ділянку землі передбачено надати особам, які займалися ремеслом або торгівлею. Особи, які

здавали ділянки землі в оренду на тривалий термін отримували по 3 десятини. У ряді сіл по іншому підходили до розподілу землі. В селі Кочержинці Уманського повіту на загальних зборах селяни вирішили поділити землю у 1918 році наступним чином: на одну душу виділити по 5 десятин [3.146, №4, с. 2].

Отже, в добу Центральної Ради земельне питання на законодавчому рівні в інтересах малоземельних і безземельних не було вирішене. І це було основною причиною селянських виступів. Селяни на своїх з'їздах не тільки активно порушували питання про земельну реформу, але й пропонували шляхи ліквідації великого землеволодіння. Між тим, Центральна Рада затягувала вирішення земельного питання. Її обіцянки, заяви та рішення в певній мірі заспокоювали селян, вселяли надію на те, що все ж таки вони отримають земельні наділи. Разом з тим бажання прискорити земельну реформу призводили до того, що в багатьох селах Київщини селяни самотійно захоплювали землю у поміщицьких господарствах, ділили панські маєтки та інвентар. Усе це викликало соціальну напругу та дестабілізувало суспільно-політичну ситуацію в регіоні.

Прийшовши до влади, гетьман П. Скоропадський відновив приватну власність на землю, ліквідував земельні комітети, сформовані при Центральній Раді. На їх місці були створені органи Української Держави – земельні комісії. З 15 липня 1918 року до роботи приступили губерньська земельна комісія і всі повітові Київської губернії [3.148, №189, с. 2]. Створені земельні комісії призначалися для вирішення завдань землекористування та земельної власності, займалися купівлею та продажем землі, тимчасовим управлінням сільськими маєтками, сприяли розвитку приватного сільського господарства.

Уманську повітову земельну комісію очолював представник Міністерства земельних справ гетьманського уряду Максимчик, членами були Тілер (мировий суддя), Золін (від з'їзду мирових суддів), Рожнятовський і Мороз (від Союзу землевласників), Костенко (від дрібних землевласників), Нечаєв (від Селянського поземельного банку), Маєвський (землетехнік),

Захарченко (від повітової управи), Макаревич (агроном) [4.198, с. 103]. До комісій не включали представників безземельних і малоземельних селян. Персональний склад та діяльність спрямовувалася на захист приватної власності та великого землеволодіння.

Водночас із земельними комісіями Рада міністрів створила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії. До їх компетенції входили розгляд справ про відновлення порушеного володіння і користування землею, про повернення відібраних у добу Центральної Ради підприємств, рибних угідь, знаряддя та всякого рухомого майна, про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володарів чи орендаторів. Земельно-ліквідаційні комісії переглядали всі справи, пов'язані з діяльністю колишніх земельних комітетів, земельних відділів, Рад робітничих, селянських депутатів та інших організацій, які діяли у березні 1917 – квітні 1918 р. на території Київщини. Встановлювався і порядок розгляду заяв про відновлення порушеного землеволодіння чи землекористування. Для подачі відповідних заяв та прохань надавався шестимісячний термін. Одним із перших подав заяву до Уманської ліквідаційної комісії землевласник Журавський. Він звинувачував селян у пограбуванні майна, що йому належало в дев'яти селах повіту. Поміщик вимагав, щоб комісія примусила селян повернути майно і відшкодувати йому втрати [3.148, №100, с. 2].

Відповідно до закону гетьмана від 14 червня 1918 р. на Київщині розпочався продаж та купівля землі поза міськими оселями. Право продажу без будь-яких обмежень надавалося кожному власнику сільськогосподарських та лісових маєтностей у повіті. Обмеження встановлювалися при купівлі землі для юридичних і фізичних осіб, за винятком Державного земельного банку, і полягало в тому, що куплені або даровані земельні ділянки не повинні перевищувати 25 десятин. Якщо ж ділянки належали земельному товариству, то їх розмір обмежувався загальною площею у розрахунок не більше 25 десятин на кожного члена товариства. При цьому було передбачено, що

протягом двох років товариство зобов'язувалося розмежувати куплену землю на відрубні ділянки між своїми членами. Якщо такого розмежування не відбулося, то повітова земельна комісія своїм рішенням мала право самостійно його провести. Рішення повітової земельної комісії з цього питання вважалося остаточним і оскарженню не підлягало. Отже, гетьманська влада за допомогою повітових комісій передбачала ліквідувати на селі колективне господарювання.

При владі гетьмана зберігалася державна монополія на хліб. Ніякі закупівлі поза Державним хлібним бюро не допускалися. Залишалася у силі встановлена система дозволів на перевезення зерна залізницями і водними шляхами. Перевезення хліба мало відбуватися лише з відома контор і агентств Державного хлібного бюро. У липні Рада Міністрів видала закон, за яким весь обсяг харчового і кормового хліба врожаю 1918 року, за винятком запасу, визначеного Міністерством продовольства і земельних справ, мав передаватися державі. Запас включав потреби власника у харчуванні і для господарства. Всі ж лишки надходили у розпорядження Української Держави і могли відчужуватися державними продовольчими установами. При цьому під хлібом розуміли жито, пшеницю, просо, гречку, сочевицю, квасолю, горох, кукурудзу, ячмінь, овес, борошно, висівки, крупи, відходи продуктів при переробці з названих культур, масляне насіння і, навіть, макуху. Передбачалося, що селянину на рік залишалася для харчування лише 240 кг жита і пшениці та 48 кг крупів у розрахунку на одну душу. Це означало, що денна норма споживання однією людиною становила 660 г жита або пшениці та 130 г крупів. Продовольчі органи Київщини отримали право вимагати від власника за першою ж вимогою доповісти їх працівникам про кількість і місце зберігання запасів хліба, число осіб, що мають харчуватися, про кількість власної худоби і площу засіяної землі. Всі „залишки” належало здати державі за твердими цінами у встановлені строки. У тих, хто намагався ухилитися від державних заготівель, хліб реквізували за цінами, нижчими від встановлених на 30%, а, хто приховував – на 50%. Зберігати хліб власник мав на свій страх і ризик, бо за неналежне зберігання зерна він притягався до цивільної і карної

відповідальності [3.146, № 11, с. 2].

На соціальне становище всіх верств населення Київщини безпосередньо впливали паливна та енергетична кризи. Потреба у паливі штовхала сільське і міське населення до вирубки лісу. На ринку піднялися ціни на дрова, стала поширюватися спекуляція на паливо. Паливна криза поглибилася у травні 1918 р. у зв'язку з відсутністю мазуту і нафти для місцевих електростанцій. Наслідки кризи енергопостачання особливо гостро відчули мешканці міст. За Центральної Ради для постачання населення паливом влада виділяла приватні ділянки лісу. Продаж дерева контролювала спеціальна комісія, яка мала спеціальні санкції. Гетьманська влада відновила приватну власність на лісові ділянки, суттєво обмежила право місцевої влади на використання лісових площ. Згідно закону гетьмана лісові площі надавалися фізичним та юридичним особам в обсязі 25 десятин. Але дозвіл на використання лісових площ для вирубки і використання дерева для палива щоразу мав надавати окремим рішенням Міністр земельних справ. Повітові земельні комісії мали право звертатися у письмовій формі до міністра за дозволом на вирубку лісу, обгрунтовуючи своє прохання громадськими, промисловими та культурно-господарськими потребами.

Велике невдоволення у селянства викликала політика Гетьманату, що проводилося в інтересах Німеччини та Австро-Угорщини. Незважаючи на вкрай тяжке, напівголодне становище з продовольством в Україні, 3 червня 1918 року гетьманська влада підписала торгівельну угоду про поставки з нового врожаю до Німеччини і Австро-Угорщини [4.182, с. 289]. Тільки за 20 днів владними структурами зі станції Умань (з 1 липня по 20 липня 1918 року) німцям було відправлено вантажів: 57382 пуди цукру, 207 волів, 209 свиней, 1369 пудів проса, 1665 пудів ячменю, 884 пуди кукурудзи, 500 пудів гречки, муки пшеничної — 837 пудів, крупи гречаної і ячмінної — 1460, вівса — 693 пуди, картоплі — 624 пуди, пшона — 1879 пудів, гороху — 158, макухи — 579, жита — 300 пудів [Додаток М]. На Рижавській цукроварні німецькі військові силоміць забрали в селян худобу (48 коней, 26 волів), 6 тис. пудів збіжжя, 71

тис. 644 пуди цукру. Зі станції Поташ з німецького військового магазину 27-го резервного полку тільки 31 серпня 1918 р. було відправлено 1145 пудів гороху, 603 пуди ячменю, 123 пуди гречки, 95 пудів жита. На Іванівському цукровому заводі в листопаді 1918 р. для потреб українського населення було виділено 1277 пудів цукру, а країнам Центрального блоку – 89965 пудів. У Тальнівській і суміжних волостях окупанти примусили селян віддати княгині Долгоруковій половину врожаю, 485 голів великої рогатої худоби, 470 коней. У селах Антонівка і Молодецьке німці розграбували навіть крамниці споживчих товариств [3.127, №95, с. 3].

Виконуючи вимоги гетьмана, повітові старости Київщини сприяли поверненню колишнім власникам їх майна та землі. В цьому їх активно підтримували німецькі окупаційні війська. Повертаючись до маєтків, поміщики обкладали селян непомірними податками та контрибуціями, розміри яких самі ж визначали. Розміри контрибуції у більшості випадків були непосильними і значно перевищували втрати поміщиків. І. Мазепа відзначав, що селяни не встигли перебрати до своїх рук панські землі, коли нова влада почала їх відбирати назад поміщикам [4.194, т. 1, с. 56]. 22 травня 1918 року Уманський повітовий староста видав наказ про відновлення приватної власності і повернення власникам у повному обсязі їхнього колишнього майна та землі, якими вони володіли до революції. У разі непокори та невиконання цього наказу староста погрожував застосуванням збройної сили, залякував репресіями. „В деревнях должно быть спокойствие и порядок, – попереджав гетьманський староста, – иначе я пошлю карательные отряды немецких войск” [Додаток Н]. 14 липня 1918 року повітовий староста та німецький повітовий комісар обер-лейтенант Ф. Енкефорт, як свідчить газета „Союз”, звернулися до селян з вимогою: „Те сельские общества, которые не соберут хлеб или не вовремя соберут хлеб, я накажу высокой контрибуцией, а именно: безвозмездным отобраением скота и зачислением части общества в рабочие батальоны и выселением вне пределов Украины” [4.170, с. 65, 102]. Такі акції мали здійснювати каральні німецькі загони.

Німецьке військове командування разом із гетьманською адміністрацією запроваджували примусову працю на поміщицьких землях. Окупаційна влада призначала дільничних – „агрономічних офіцерів”, які стежили за ходом збору врожаю і примушували селян працювати на поміщиків [1.75, арк. 41]. У наказі від 22 липня 1918 року повітовий староста вимагав: „На роботу слід виходити о 7 годині ранку і працювати до 7 години вечора” [3.146, №13, с. 2; 139, №6, с. 2]. Німецька військова адміністрація своїм розпорядженням від 6 серпня 1918 року заборонила хлібним бюро закуповувати хліб нового урожаю [3.148, №183, с. 2]. Ці функції передавалися різним товариствам, які діяли під контролем німців та австроугорців. Справа доходила до того, що німецькі вояки в магазинах реквізували товар, особливо предмети першої необхідності, і нічого не платили, або ж платили значно менше встановленої вартості. Саме так сталося в магазині Поповської споживчої кооперації, коли німці за товар заплатили 165 крб., замість 658 крб. 10 коп. Побідні акції проходили в Молодецькому споживчому товаристві. Спираючись на ці та інші факти, управління Уманського кооперативного союзу направило 31 липня 1918 року Центральному кооперативному комітету листа, в якому висловило протест проти таких дій німецьких вояків. Правління кооператорів просило повідомити державні структури Української Держави з тим, щоб вони прийняли всі заходи до припинення таких руйнівних дій німецький військ [1.85, арк. 1].

Політика Гетьманату, поведінка німецької окупаційної влади призвели до того, що у повітах та волостях Київщини стали формуватися з селян партизанські загони, які виступали проти повернення землі дореволюційним власникам, проти відновлення поміщицького землеволодіння. Селяни протестували і в зв'язку із антиукраїнськими діями німців. Уманський староста доповідав адміністрації Київської губернії: „В сільських поселеннях Уманського повіту... сильне бродіння серед селян, направлене проти українського уряду і німецької влади” [1.91, арк. 2, 35, 36; 3.142, №431, с. 3]. Вже у травні 1918 р. зафіксовані випадки збройних виступів проти німецько-австрійських окупаційних військ. 2 травня в селі Маслениковці Уманського

повіту група селян обстріляла земську школу, в якій ночував німецький військовий загін в кількості 10 осіб. Незважаючи на свою малочисельність, німці стали відстрілюватися. Тоді селяни підпалили школу. Невдовзі із Новоархангельська прибула підмога – німецький загін із кулеметом і бомбометом. Німецькі військові стали обстрілювати село, в результаті чого було знищено 80 селянських дворів. З'ясувавши, що серед нападників були і жителі села Тернівка, німецький загін направився до цього села і став вимагати видачі учасників нападу на німців. Населення села відмовилося видати організаторів, тоді німці запалили будинки і пограбували 152 двори. У зв'язку з цими подіями постраждали і жителі села Тишківка [3.148, №106, с. 2]. З мешканців містечка Юстинград німці вимагали контрибуцію в 10 тисяч карбованців і попередили, що в разі невиконання їх вимог містечко буде зруйноване [3.148, №102, с. 2]. В Таращанському повіті робітники Синявського цукрового заводу і місцеві селяни вчинили німецько-австрійським окупантам збройний опір [4.180, с. 623].

На початку червня 1918 р. масове повстання проти німецьких окупантів почалося у Звенигородському та Таращанському повітах Київської губернії. В організації повстання суттєву роль відіграли українські соціалісти-революціонери. У ньому брали участь селянська біднота, частина середнього селянства, робітники-залізничники та представники Вільного козацтва. Озброєні мешканці містечка Лисянка Звенигородського повіту розгромили гетьманську сотню і німецький каральний загін. До повсталих приєдналися селяни шести сіл (Тарасівки, Кирилівки, Козацького, Стецівки, Гусакова, Водяників), озброєні гвинтівками і кулеметами. Повстання носило антигетьманську спрямованість, повсталі виступали проти німецьких окупаційних військ, їх втручання у внутрішнє життя українського суспільства. Кількість повстанців досягла 15 тисяч осіб, перед такою силою німецький батальйон і гетьманський гарнізон 9 червня здались без бою. Повстання перекинулося на Таращанський повіт у район села Стрижавка, де зосередилося майже 4 тис. повстанців. 12 червня 1918 року німці і гетьманці були вигнані з

Таращі. До зброї взялися селяни Янишівки, Жашкова, Плоского, Гострої Могили, Луки, Ольшаниць, Ставищ, а згодом полум'я повстання перекинулося на Васильківський, Бердичівський, Канівський, Київський, Сквирський та Уманський повіти Київщини і на сусідні губернії. У липні сили повсталих налічували майже 40 тис. осіб, із 200 кулеметами і 12 гарматами. Три дивізії німецьких окупаційних військ і гетьманців нічого не могли вдіяти проти повсталих, які розбилися на маневрені загони (по 1,5 – 2 тис. бійців) і перейшли на тактику партизанської боротьби. Газета „Уманское слово” повідомляла, що в результаті збройного зіткнення повсталих і німецьких військ на полях появилася маса трупів, нараховувалися сотні поранених.

Радник німецького посольства в Києві у донесенні в Берлін повідомляв, що німецькі війська застосовували до повсталих сурові репресивні заходи, але бродіння серед селян продовжується. Дипломат виділяє райони повстання між Таращею і Новомиргородом, південніше Звенигородки та Умані. Саме тут знаходилася „загроза серйозних виступів”. Австрійський посол у Києві Георг Форгач інформував Відень про повстання на Україні, бачив його причину в „планомірній діяльності і підбурюванні з боку Антанти, чехів і революційних емісарів” [2.100, с. 324 – 325]. За даними дослідника І. Хміля влітку 1918 р. на території України діяли понад 1 тисяча озброєних селянських загонів та груп, у їх числі і повстанці Київщини [4.228, с. 109]. Селянське повстання на Київщині під проводом боротьбиста Миколи Шинкаря перетворилося у селянську війну проти гетьманського уряду та німецьких військ. Воно проходило під гаслами повернення добутих демократичних прав і вольностей, відновлення діяльності Центральної Ради і скликання найближчим часом Установчих зборів. Повстанці зайняли три повіти – Уманський, Черкаський, Чигиринський, роззброївши німецькі та гетьманські загони [4.190, с. 147]. Проте, як зазначав В.Винниченко, „зле озброєні недисципліновані, розріжені групи повстанців не могли змагатися з таким ворогом, як німецьке регулярне військо. Це був вибух народного гніву й одчаю, але, на жаль, проти його була непереможна сила” [4.166, с. 71 – 72].

Недостатня підготовка повсталих, елементи стихійності, слабкий зв'язок

між повітами, початок жнив та турботи селян про збір врожаю, ослабили антинімецький і антигетьманський виступ селян. До того ж і співвідношення сил ворогуючих сторін було різним. Кілька німецьких полків, озброєних артилерією, погасили вогнище повстання на Звенигородщині, Уманщині, в Черкаському, Таращанському, Сквирському повітах. Учасники повстання зазнали жорстоких репресій. Державна варта заарештувала члена Звенигородської земської управи Я. Сніжка, командира партизанського загону – Ф. Бурсака, колишнього голову військово-революційного комітету з охорони порядку в м. Звенигородка – Демеркія [1.48, арк. 8]. Їх звинувачували в участі у збройному повстанні проти гетьмана. Репресивні акції узгоджено і спільно проводили владні структури гетьманату і німецького військового командування. Уманська повітова варта затримувала учасників повстання та невдоволених режимом, передавала німецькій комендатурі, яка, в свою чергу, відправляла їх до військово-польового суду. Так, повелася уманська влада з жителями села Оксанина (А. Нечипоренком, В. Гевелем, Г. Шлапаком, Л.Кучером, С. Єзитчуком і Є. Кучером), села Небелівки (брати А. і Г.Скоропади). За вироком німецького військово-польового суду 23 липня 1918 року в Умані було розстріляно 8 осіб, 2 вересня – 7 [1.84, арк. 1]. Поряд з тим німецька військова адміністрація вивозила до Німеччини у концентраційні табори багато борців, переважно соціалістів-революціонерів і членів Селянської спілки.

Селян заарештовували і відправляли до суду за підозру в агітації проти німецьких військ та закликів до виступів проти існуючої влади [3.148, №106, с. 2]. Німці палили непокірні села, розстрілювали тих, у кого знаходили зброю, вивозили у тюрми до Німеччини заручників. 16 червня 1918 року в селі Молодецькому з'явився німецький каральний загін і наказав селянам здати зброю. Газета „Союз” з цього приводу писала : „Не всі послухалися наказу і вночі загін спалив дві хати, а з ними згоріло ще чотири клуні і будинки людей зовсім не винних” [3.146, №39, с. 2]. Частина повсталих ще деякий час партизанила у лісах Київщини та сусідніх із нею навколишніх повітах. 8 липня

1918 року прокурором Уманського окружного суду було надіслано подання прокурору Київської судової палати, у якому доповідалося, що райони Животовської і Тетиївської волостей, охоплені вогнищем повстання і є ареною дій каральних німецьких загонів.

Невдоволення і протест з приводу внутрішньої політики уряду Гетьманату проявлялося і в тому, що селяни самостійно усували осіб, які призначалися владою на керівні посади. Уманський староста в серпні 1918 р. визнавав, що в багатьох селах повіту без його відома селяни на своїх сходах зміщують старост і міняють їх іншими виборними особами [3.148, №162, с. 2]. Щоб припинити такі акції селян, влада погрожувала арештами сільських активістів. Губернський староста зобов'язував старост сіл визначати селян, які схильні до виступів і висилати їх за межі села. У своїх рішеннях сільські товариства мали вказати обставини висилки, а копії рішень надсилати повітовому старості [3.148, №149, с. 1].

Таким чином, з приходом до влади П. Скоропадського змінилася і земельна політика держави. Призначені повітові старости проводили політику гетьманського уряду щодо відновлення приватної власності, турбуючись про повернення колишнім власникам землі та майна, що їм належали до революції. Старости працювали з німецькою військовою адміністрацією, здійснювали адміністративний тиск на населення та викачували із сіл Київщини продукти тваринництва та землеробства. Такі дії викликали невдоволення передусім селянства, яке протестувало і повставало проти гетьманської земельної політики та окупаційних дій німецько-австро-угорського командування. Повстання селянства набирало різних форм: від стихійних виступів до організованої збройної боротьби. Як свідчить звіт німецької адміністрації, в Україні за 6 місяців було вбито 19 тис. німецьких жовнірів і офіцерів у сутичках з селянами. З боку селянства втрати були значно більшими [4.205, т. 2, с. 263]. Разом з тим захист гетьманською владою власників великих землеволодінь розчарував селянство, і воно схилялося до більшовизму, прихильники якого обіцяли селянам надати землю.

Поряд із селянськими виступами негативний вплив на соціально-економічну ситуацію в регіонах України мало масове безробіття. Згідно з даними Міністерства праці тільки з 16 по 25 червня 1918 року зареєстровано безробітних: в Одесі – 20 тис. осіб, у Черкасах – 3 тис. 460, Звенигородці – 1 тис., Сквирі – 500, Таращі – 300 осіб. На запит Міністерства праці Української Держави міська управа Умані повідомляла, посилаючись на дані профспілок, що в місті зареєстровано 1500 безробітних [3.148, №129, с. 3]. Коли колективи наважувалися на страйк, влада, як правило, забороняла, не зупиняючись перед брутальним застосуванням сили.

П. Скоропадський відновив чинність закону Російської імперії про заборону страйків та покарання за їх проведення, а влада дозволила приватним і відомчим підприємствам відступати від вимог про 8-годинний робочий день. Ці обставини, а також невиконання обіцянки щодо поліпшення правового становища робітників і умов праці, вилились у Всеукраїнський страйк залізничників, доведених до відчаю. Він тривав майже всю другу половину літа 1918 р. і паралізував на цей час залізничний рух. 18 липня 1918 року робітники і службовці станцій Умань, Христинівка приєдналися до Всеукраїнського страйку залізничників. У вересні робітники-вантажники станцій Поташ і Тальне відмовились вантажити награбоване німецькими окупантами збіжжя. Страйкували працівники пивоварених заводів, тютюнової і гільзової фабрик. Власники пивоварень змушені були задовольнити вимоги страйкуючих – на 45 – 50 відсотків збільшити заробітну платню. Упродовж місяця тривав страйк робітників тютюнової фабрики Мар'яновського. Страйкуючі змусили власників піти на поступки: заробітна плата була підвищена на 100%, а робітникам надавалася двохтижнева відпустка для відпочинку. Власники фабрик зобов'язалися виплатити працівникам заробітну плату за дні, у які вони страйкували. Конфлікт на гільзових фабриках також було вирішено на користь працюючих. Працівники отримали 125% надбавки до зарплати при умові нормальної денної роботи і 100% – в нічні зміни [3.148, №155, с. 2].

Селянський і робітничий рух, що активізувався проти гетьманської

влади і німецьких та австро-угорських окупантів, цілеспрямовано використовували більшовики, заявляючи, що з їхнім приходом до влади селяни отримають землю. Українські політичні партії й організації зайняли антигетьманську позицію, що збіглося з більшовицькими закликами до населення щодо визнання існуючого українського державного ладу. До того ж на місцях агітаційній діяльності більшовиків влада не чинила ніяких перепон. Для виконання своїх завдань більшовики мали значні кошти, які вони одержували від РКП(б) [2.105, с. 18 – 19]. „На Україні, – як пізніше згадував А.Денікін, – йшла безперешкодно на очах у всіх більшовицька пропаганда й організація повстання” [6.243, т. 4, с. 180].

Соціальні проблеми у багатьох повітах південної Київщини ускладнювали військовополонені. У зв'язку з революцією в Австро-Угорщині на свою батьківщину хлинули тисячі військовополонених. Значна кількість їх опинилася на станції Христинівка. За повідомленнями газети „Союз”, тільки в середині листопада на станції Христинівка зібралось до 5 тис. військовополонених. „Становище полонених страшенно тяжке. Більшість з них голодні, босі, обірвані. Щодня вмирає на станції по кілька чоловік” [3.146, №49, с. 3]. Військовополонені групами розмістилися в приміщенні станції та навколо неї у примітивних шатрах із шинелей. Всі вони чекали залізничний транспорт, щоб виїхати у свої країни. Ситуація ускладнювалася і тим, що назустріч полоненим хлинула маса біженців із Катеринославщини, Херсонщини та інших міст прифронтової зони.

Першочерговою необхідністю було нагодувати полонених, надати їм медичну допомогу. Газета „Уманское слово” звернулася до населення та громадських організацій із закликом допомогти голодуючим військовополоненим [3.148, №251, с. 3]. З ініціативи громадськості стали виникати комісії, які займалися передусім організацією харчування полонених. Активно працювала комісія з службовців залізничної станції Христинівка, яка звернулася до заможних людей, місцевих українських, російських, єврейських благодійних товариств з проханням відгукнутися і внести посильні кошти для

допомоги полоненим. З такою пропозицією комісія звернулася і до сільських старост. Активно відгукнувся Уманський кооперативний союз, виділивши до 5 тис. крб. на закупівлю хліба для полонених і прибулих у повіт людей. Із наближчих до станції Христинівка сіл також надходили продукти [3.146, №52, с. 3]. Редакція газети „Уманское слово” оголосила збір коштів для вирішення цієї соціальної проблеми. На сторінках газети висвітлювалась діяльність товариств, організацій, банків, підприємств, крамниць та окремих осіб, які надавали посильну допомогу голодуючим полоненим. Самі ж працівники газети і типографії відраховували половину одноденного заробітку в фонд допомоги військовополоненим. На зібрані кошти влаштовувалися громадські пункти харчування полонених в Умані, Христинівці, де для них готувалася гаряча страва, випікався хліб [3.148, №249, с. 3].

Директорія, прийшовши до влади, намагалася стабілізувати ситуацію на місцях. Вона заборонила проводити у повітах реквізиції у населення без дозволу на це місцевої влади. Особлива увага зверталася на те, щоб селяни самодіяльно не захоплювали поміщицькі маєтки та земельні ділянки. Більше того, місцева адміністрація зобов'язувалася забезпечити охорону маєтків і заявляла про застосування смертної кари до людей, які займатимуться грабунками майна. Дотримуючись соціалістичних принципів, Директорія прийняла 8 січня 1919 р. закон УНР, за яким скасовувалася приватна власність на „всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами”, передбачався їх перехід у загальнонародну власність. На основі закону земельні комітети, що існували при Гетьманаті, були реорганізовані у повітові земельні управи. У розпорядженні Директорії УНР в лютому 1919 р. зазначалося, що „завідування і охорона земель господарств, взятих у порядкування Директорією, а також переведення всієї технічної роботи по земельним справам покладається на Губерніальні, Повітові і Волосні земельні Управи” [1.61, арк. 40]. До складу повітової земельної управи входили: повітовий агроном, члени повітової народної управи і повітового комітету Селянської спілки. Земельна управа у повіті визначала ділянки для

приватнотрудової діяльності (не менше 5 – 6 десятин на господарство), земельні площі для громадського користування. Терміни визначалися сільськими громадами і товариствами. За селянськими господарствами залишалися землі площею не більше 15 десятин. Орендні договори, які були заключені при гетьманській владі на 10 років, скасовувалися.

Згідно земельного закону Директорії, землі, що вивільнялися, переходили у користування земельних управ і становили запасний земельний фонд, з якого виділялися ділянки для малоземельних на цей рік і для загальнодержавних потреб. Повітові комісари Уманського, Сквирського, Таращанського повітів у лютому 1919 р. отримали телеграми за підписом Київського губернського комісара Касьяненка, у якій повідомлялося, що повітові і волосні земельні управи повинні налагодити справу повернення селянам контрибуцій за землю, які були свого часу стягнені гетьманською і німецько-австрійською владою [1.61, арк. 78, 79, 81]. У свою чергу, представники місцевого самоврядування висловлювали надію, що нова влада вирішить соціально-економічні сподівання селян, тому намагалися підтримати владу Директорії не тільки політично, але і матеріально. Ксаверівська волосна народна Рада вітала уряд Директорії, визнавши його „як революційний уряд УНР”. Разом з тим, волосна рада звернулась до селян волості із закликом справно виплачувати всі державні і земельні податки, або „тим само активно підтримувати УНР” [3.114, ч. 10, с. 2]. Селяни с. Кодак, зібравшись на збори, вирішили матеріально підтримати Лубенський полк, який перебував у віданні Директорії [3.114, ч. 5, с. 2].

Як з'ясувалося, Директорія виявилася непослідовною у реалізації свого земельного закону, і її дії викликали нарікання та критику з боку селянства. Практичному здійсненню аграрної реформи мав передувати підготовчий період до весни 1919 року. Такий підхід суперечив інтересам селянських мас, які прагнули радикальних і негайних змін. Уже через два місяці після ухвали земельного закону погіршилися умови передачі землі у тимчасове користування бідним селянам. Повітові земельні управи Київщини передали у

волості вимоги Директорії: за тимчасове користування землею селяни повинні здавати державі третину врожаю ярового хліба, повної сплати вартості оранки, попередньої сплати всіх податків, суворого врахування кожного снопа тощо.

Вимоги закону не могли ефективно бути реалізовані на Київщині через загальну складну ситуацію в Україні. До того ж положення закону досить часто виправлялися підзаконними актами та інструкціями, які надходили з Міністерства земельних справ УНР та рекомендаціями повітових земельних управ. Дезорганізація виробництва та загальний політичний спад порушували товарообмін між містом і селом. Через постійні військові дії та часті зміни влади була повністю розмита податкова система, внаслідок чого бюджет не поповнювався. Повітові ради Київщини заборонили поміщикам продавати сільськогосподарську продукцію та здійснювали націоналізацію приватної власності. Справа доходила до того, що влада передавала до суду справи тих поміщиків, які наважувалися продавати продукцію, вирощену на власних землях. У селі Поташ Мошурівської волості в лютому 1919 р. була заведена справа на орендаря Дров'яновського з приводу того, що він продав скирту ярої соломи. Представник комісара постачання Уманщини М. Грейберг зробив висновок : „Солома вся взята на облік і поміщик не мав права продавати. ...Винуватого притягти до відповідальності за продаж державного майна” [1.70, арк. 2].

У порівнянні з гетьманською владою, Директорія у перші місяці своєї діяльності значно полегшила українському селянству хлібну повинність. 9 березня 1919 року її закон про хлібну монополію скасував хижацькі норми, що існували при Гетьманаті. Передусім, її повинні були виконувати власники понад 30-ти десятин землі, котрі мали передавати весь урожай у розпорядження держави. Селяни, у яких було до 3-х десятин землі, взагалі звільнялися від хлібоздачі. Цю роботу здійснювали спеціальні продовольчі комісії постачання. 15 серпня 1919 року, Директорія ухвалила новий закон про хлібну повинність, згідно з яким норми обов'язкової хлібоздачі підвищувалися в 2 – 5 разів: з 4-х десятин стягувалося вже 5 пудів замість одного, а з 15-ти – 93 пуди замість 50-

ти, з 16-ти десятин і вище вилучався весь урожай. У осіб, які не могли здати продуктів у визначений термін, вони вилучалися без будь-якого відшкодування, а з тих, хто їх приховував, стягувався штраф у розмірі десятикратної вартості прихованого врожаю без права оскарження. Встановлювалися жорстокі покарання і за інші дії, що перешкоджали хлібоздачі.

Разом з тим, Директорія, як і влада Гетьманату, також вилучала хлібні запаси у селянства. Однак цю акцію проводили більш відкрито, з участю представників селян, обраних на сільських сходах. Хлібні запаси вилучалися під гаслом допомоги республіканській армії. Влада обіцяла селянам виплатити за це гроші після ліквідації великих поміщицьких маєтків. За вимогою Київської контори Хлібного бюро від 11 січня 1919 р. створені комісії за прямою участю сільських комісарів мали виявити лишки хліба у селян, взяти його на облік, добитися розписки у селян про те, що у них хліб зберігатиметься до того часу, поки він не буде вивезений до зсипних пунктів [Додаток Ф]. Якщо ж селянин насмілиться продати облікову частку хліба, то він мав відповідати перед судом як за знищення державного майна. До того ж „лишки” хліба селянин зобов’язувався власними силами відправити на заготівельні пункти. Щоб стимулювати цей процес, Хлібне бюро обіцяло заплатити за твердими цінами [1.82, арк. 25; 3.136, №3, с. 2].

Республіканська влада не встигла реалізувати земельну реформу, проголошену Директорією. На заваді стала передусім військово-політична ситуація, пов’язана із захопленням влади більшовиками, які як і в перший період, зосередилися на продовольчих ресурсах краю. Більшовики встановили в Україні свій контроль над хлібом та сировиною, насильницьким шляхом реквізували продовольство в селах, постачаючи ним, передусім, червоноармійські загони та вивозили харчі до Центральної Росії. З цією метою більшовицьке керівництво приймало відповідні рішення та проводило адміністративні акції. Ще в січні 1919 року більшовики запровадили державну монополію на хліб та заготівлю сільськогосподарських продуктів. Декретом „Про організацію продовольчої справи на Україні” заборонялася будь-яка

приватна торгівля хлібом, цукром, сіллю і чаєм. У подальшому продовольча політика більшовиків ставала жорстокішою. На залізницях та водних шляхах заборонялося перевезення борошна, муки, зерна, м'яса, масла, цукру та торгівля ними. Рада оборони України запроваджувала систему заручників, рекомендувала місцевим більшовицьким органам оточувати і навіть спалювати населені пункти, де виявлялося невдоволення радянською владою. Більшовицькі комісари наказали керівникам волостей і сільським комбідам уважно стежити, щоб хліб ніхто самостійно не продавав. А далі вказувалося, якщо виникла потреба у хлібові, то його можна отримати тільки з дозволу повітового продовольчого комітету. Попереджалося, що ніякі накази і розпорядження повстанців про видачу хліба не виконувати. Народний секретаріат з продовольчих справ УСРР у квітні 1919 р. розіслав відповідним органам, що діяли в губерніях, повітах та волостях директиву, якою зобов'язував сприяти у проведенні закупівельних операцій на місцях. У директиві називалися організації, які представляли інтереси більшовицької Росії. До їх числа входили: Всеросійський господарський робітничий центр, Московський центральний робітничий кооператив, Московське товариство кооперативів, поряд з цим виділялися відділи харчування та продовольства Народного секретаріату. Комітети бідноти, наголошувалося у директиві, зобов'язувалися слідкувати за виконанням розпорядження Народного секретаріату [1.82, арк. 184]. Оцінюючи таку політику, газета „Український козак” від 8 червня 1919 року зазначала, що політика більшовиків була спрямована на „знищення усіх слідів економічної сепаратності України”, „цілковите зруйнування української кооперації, знищення фінансової системи (як Укрінбанк, Союзбанк)” [3.152, с. 2]. За деякими офіційними даними до травня 1919 р. з України, що перебувала під владою більшовиків, до радянської Росії було відправлено близько 4 мільйонів пудів продовольчих товарів, а упродовж червня – ще 3244 вагони з харчами [4.201, с. 236]. Продовольче пограбування відчули на собі і жителі сіл південної Київщини, бо результати їх праці насильними методами вилучалися. Характерно, що більшовики,

забираючи хліб з українського села, лякали населення приходом денікінців, заявляючи, що ці „банди йдуть з тим, щоб забрати ваш хліб і щоб зробити з дерев шибениці для трудівників” [3.143, ч. 48, с. 2].

Більшовицькі військово-революційні комітети Київщини своїми наказами встановлювали грошові податки та продовольчу контрибуцію для заможної верстви населення. Податки призначалися довільно, без відповідної законодавчої основи, визначалися дні, навіть години, коли жителі зобов'язувалися їх передати владі. Уманський більшовицький ревком у квітні 1919 року попереджав, що в разі невиконання наказу мешканці будуть арештовані і „відправлені в тюрму на хліб і воду”. Через кілька днів видано черговий наказ, згідно з яким усі жителі Уманщини, які мали шуби, шапки, інші речі, „взяті у буржуазії”, мали передати комісаріату з соціальних питань, а хто не поверне владі названі речі, „той буде переданий до суду” [1.69, арк. 1].

Більшовицькі органи реалізовували курс на усупільнення сільського господарства, на створення колективних форм господарювання через комуни, тсози, радгоспи тощо. Для досягнення своєї мети застосовували насильницькі методи. З одного боку Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, щоб забезпечити собі підтримку селян і солдат, у своєму маніфесті оголосив про негайну передачу селянам усіх поміщицьких земель разом із живим і мертвим інвентарем, а з другого – за прикладом Росії форсовано насаджувалися в Україні різні типи колективних господарств, хліборобських артілей. Поміщицькі маєтки, у яких було налагоджено сільськогосподарське виробництво, більшовицька влада перетворювала у колективні господарства. У Липовецькому повіті такі перетворення відбулися на базі поміщицьких маєтків „Гранза”, „Очерешня”: „Часовая”, „Люлинці”, „Лестково”, „Лукашеві”, „Ястребинці”. У Сквирському повіті на колективні форми господарювання переводилися сім поміщицьких маєтків [3.112, №93, с. 4]. Більшовицька влада переконувала селян у тому, що колективні господарства дадуть можливість працювати за таким принципом: хто з артільників упродовж сезону сільськогосподарських робіт більше працював, той отримував більшу платню.

Організовувалися товариства для купівлі посівного матеріалу, сільськогосподарських машин, племінної худоби, організації збуту сільськогосподарської продукції. Більшовики закликали сільське населення до створення товариств по вирощуванню городини, молочних та ягідних артилей [3.143, ч. 48. с. 2].

У реалізації цього курсу більшовики спиралися на свої організації та комбіді. Перші трудові комуни на Уманщині стали організовуватися у квітні 1919 року, у районі міста Тального [3.125, №13, с. 2]. У червні 1919 р. в Уманському повіті було засновано 15 комун, на початку липня – вже 25. Христинівська трудова комуна була створена з учнів, учителів та працівників-залізничників. До першої трудової Тальянківської комуни входило 30 родин, які обробляли 50 десятин землі. Крім цієї комуни в Тальянківській волості було створено ще чотири. Організовано трудову комуну в селі Соколівочка, яка охоплювала сільськогосподарських робітників. До комуни „Вишнопільська” входило 12 родин, яким влада виділила 12 десятин родючої землі [3.112, №42, с. 4; №65, с. 4]. У селі Турбів Липовецького повіту у трудову артіль об’єднано 720 бідняцьких господарств, яким належало 1500 десятин землі, 100 дерев’яних сох, 6 борін, 10 культиваторів. У Сквирському повіті на колишніх поміщицьких землях було організовано перше Українське кооперативне товариство насінників, садівників і городників [4.180, с. 569]. Другий Жіночий з’їзд Звенигородщини (1920 р.) у своїй резолюції констатував, що кращими формами господарювання на селі були артільні господарства на добровільних засадах [1.38, арк. 84]. Колективні господарства на півдні Київщини (як і взагалі в Україні) організовувалися без врахування конкретних умов, із порушенням принципу добровільності. На поміщицьких землях, відведених під комуни, часто-густо селилися не споконвічні селяни, а міські жителі або ж люди з інших регіонів.

Зі створенням комун, радгоспів та тсозів радянська влада не розв’язувала земельне питання. Це було однією із причин антибільшовицьких виступів селянства. Газета „Червона зоря”, аналізуючи ситуацію в Оксанинській волості,

зазначала, що „відношення селян до радянської влади співчуваюче, вороже – до комун”. А далі повідомляла, що під час повстання проти комуні виступили 30 чол. у селі Небелівка, 40 – в с. Оксаниній, 20 – Нерубайці [3.154, ч. 2, с. 3 – 4]. У зведенні губернському комітету ЦК КП(б)У за 6 липня 1920 р. зафіксовано, що у Таращанському повіті „маса забобонів у відношенні розуміння комуні” [1.16, арк. 61]. У практичній діяльності більшовики негативно ставилися до заможної частини селянства, називаючи їх „куркулями”, „хижаками”, „бандитами”, „експлуататорами”. Особливо яскраво виявлялась сліпа ненависть заможного селянства до комун і комунізму на тогочасних з’їздах та зборах селян.

Перебуваючи на українських землях, більшовики майже одночасно з військово-революційними комітетами створювали у повітах та волостях продовольчі комісаріати.

Активну і безпосередню участь у вилученні хліба проводили продовольчі загони, які під приводом наявності лишків насильно забирали і вивозили з села не тільки хліб, але й різну сільськогосподарську продукцію. Загони формувалися із найбільш агресивно налаштованих більшовиків та тих, хто їм співчував. В складі продзагонів були спеціально підготовлені агітатори, які намагалися переконати селян у тому, щоб вони добровільно здавали хліб. В ряді наукових праць стверджується, що продрозкладка передбачала вилучення в селян тільки хліба. Однак фактичні матеріали свідчать, що політика продрозкладки зводилася і до того, щоб забирати у селян не тільки хлібну продукцію, але й худобу, птицю, мед, яйця, м’ясо, молоко. Крім цього, вимагалось від селян безкоштовна здача державі сіна, соломи, навіть рогів і копит [1.42, арк. 84]. Газета „Новини” (орган інформаційного бюро Армії УНР) повідомляє, що „більшовики так грабують села, як ніколи. Селяни журяться та нарікають, що навесні не буде чим обробляти поля і обсіювати” [3.138, №26, с. 1]. За даними авторів книги „Політична історія України” до початку липня 1919 року в Україні діяло 46 продзагонів Росії, в яких налічувалося більше 1500 бійців [4.205, Т. 2, с. 346].

Більшовицька влада своєю соціально-економічною політикою загострила і до того складну ситуацію у селах півдня Київщини. У регіоні поширювався голод, який супроводжувався страхітливими хворобами. 17 червня 1919 р. Уманський повітовий комітет визнав, що у повіті панував голод, люди помирали [1.71, арк.47, 48]. Газета „Известия” 20 червня 1919 р. писала: „Голод с самыми ужасными его последствиями – голодным тифом царит в нашем городе, и особенно среди работающих масс ... Было уже много голодной смерти ...” Далі газета повідомляла, що ціни на предмети першої необхідності досягли небувалих розмірів. Купити продукти за твердими цінами не було ніякої можливості, трудящі маси у відчаї, багато підприємств зупинилося, і працівники позбавлені всякої роботи, сім’ї їх голодують. Газета констатує, що такі трагічні події відбувалися в одному із тих повітів, який був житницею не тільки в Україні, але й Росії [3.125, №42, с. 1].

Селянські маси переконувалися, що більшовицька влада не задовольняє їх потреб, не вирішує земельне питання, душить село продрозкладкою, примусовими реквізиціями. Селяни були невдоволені такими діями більшовиків і в різних формах висловлювали свій протест. У документах Всеукраїнського ревкому зберігається інформація із Таращанського повіту за січень 1920 року. У ній визнається, що „в багатьох волостях селяни відносяться до радянської влади недружелюбною”. Причина цього полягала в тому, що більшовики здійснювали „реквізицію підвід і продовольства” [1.9, арк. 19]. Про незадоволення селян свідчать й інші документи. Незадоволення серед населення волостей Липовецького повіту (Підвисочанська, Крюковецька, Монастирищенська), переростало у повстання [1.79, арк. 38; 80, арк. 5]. У середині травня 1919 р. Уманщина була у руках повсталих на чолі із Н.Григор’євим. Перед цим, колишній штабс-капітан Н. Григор’єв встиг виступити проти Центральної Ради та Гетьманату. На бік Директорії він перейшов у районі Миколаєва у ході повстання проти Гетьманату. Проте через деякий час під впливом лівих есерів та анархістів командир дивізії та її командний склад стали „дуже гостро реагувати на дії більшовицьких

продзагонів”. Згуртувавши навколо себе 15 – 20 тис. вояків Григор’єв у кінці квітня вирушив у похід на Київ і Харків. До середини травня у руках григор’євців опинилося чимало міст і сіл, серед яких Катеринослав, Вознесенськ, Кривий Ріг, Умань, Черкаси, Чигирин та інші. [4.226, с. 109]. У виданому 9 травня 1919 р. керівниками повстанців Універсалі говорилося „Україна для українців”, „Владу Рад народу України без комуністів”, „диктатуру трудящих” тощо. Відійшовши від більшовиків, григор’євці почали розстрілювати членів продзагонів, розганяти ревкоми, і на їх місце призначати власних комендантів. По дорозі на Київ і Харків влаштовували численні єврейські погроми, позасудові криваві розправи над прихильниками радянської влади, грабували мирне населення. Але у другій половині травня червоноармійці завдали поразки військам Григор’єва, вигнали їх майже з усіх міст, у тому числі із Умані та Уманського повіту. У червні – липні 1919 року залишки григор’євців були остаточно ліквідовані.

У травні – липні 1919 р. на півдні Київщини оперували антибільшовицькі селянські повстання. Головним отаманом повстанського війська став прихильник фракції українських соціал-демократів незалежників Ю. Мазуренко. Незалежники намагалися підпорядкувати повстанські сили інших отаманів (Н. Григор’єва, Д. Зеленого). Однак вони не змогли ідеологічно опанувати і незалежно керувати повстанням. Загони не виконували наказів Всеукраїнському [2.98, т. 1, с. 647].

Окремі отамани Київщини (Уманського, Чигиринського, Сквирського, Липовецького повітів) почали звертати увагу на Директорію, встановлювати з нею контакти [Додаток П]. Ще у березні 1919 р. армію більшовиків залишив загін Н. Махна. Найбільш впливовий отаман Київщини Д. Зелений із п’ятьма представниками командного складу дістався до Кам’янець-Подільського, де перебував уряд УНР. Там він провів переговори з С. Петлюрою. Делегація прибула у справі приєднання дивізії Д. Зеленого до регулярного війська УНР. Під час переговорів головний загін під орудою самого отамана перебував на Уманщині. Упродовж місяця загін витримав до 38 боїв у районі Київщини:

Київському, Таращанському та Уманському повітах [3.149, ч. 14, с. 3]. На Черкащині лідер селянських повстанців В. Чучупак вперше підняв жовто-блакитний прапор і почав тіснити загони, які підтримували російських більшовиків [1.7, арк. 47, 60, 69]. В інформації з Уманського повіту Секретаріату ЦК КП(б)У відзначалося, що у кінці травня 1919 р. „масовим повстанням був охоплений весь повіт” [1.13, арк. 58]. Селяни Шукайводської волості насильно повернули 1500 пудів хліба, відібраного більшовицькими продзагонами, поміщицького маєтку в селі Ладижинка – 800 пудів пшениці. А перед цим селяни відмовилися надати місцевому комбїду коней та возів для вивезення з маєтку зерна [1.70, арк. 23, 28].

Найбільш резонансними збройними виступами проти радянської влади на півдні Київщині були повстання під керівництвом О. Штогрїна і М.Клименка. Як свідчать окремі джерела, О. Штогрїн родом із Уманщини, за політичними переконаннями був прихильником українських соціал-революціонерів, з часом примкнув до більшовиків. Коли червоноармїйці захопили Умань, служив на посаді інструктора військомату, часто роз’їжджав селами повіту. Спостерігаючи за життям селян, він розчаровувався у політиці більшовиків. Свої поїздки став використовувати для підготовки селянського повстання проти більшовиків. Сучасники О. Штогрїна у своїх споминах згадують, що він був середнього зросту, сухорлявий, із загорілим обличчям, зосереджений, маленькі, але дуже виразні очі. Навесні 1919 р. О. Штогрїн зійшовся із М. Клименком, який займав посаду начальника одного з військових більшовицьких загонів, що перебував в місті Умані. Вони домовилися про збройний виступ проти радянської влади. Уманському військовому коменданту В. Вулю було заявлено по телефону : „Я, Клименко підняв весь загін проти радянської влади, яка душить нашу Україну. Ми виженемо всіх більшовиків і самі будемо управляти, нам чужих не потрібно”. Загін у кількості 150 чоловік оточив приміщення Уманського військового коменданта і скандував антирадянські гасла: „Геть радянську владу”, „Хай живе народна влада!”, „Бий жидів – спасай Росію!” Повсталі вимагали видати єврея-більшовика –

Уманського військового коменданта, якого повсталі називали „гідрою революції” [1.84, арк. 2, 3].

Про повстання на Уманщині стало відомо у Вінниці, де розташовувався штаб Червоної армії. Звідти до Умані було направлено спеціальний кавалерійський загін. Але йому не вдалося захопити повсталих, вони встигли втекти. О. Штогрін і М. Клименко продовжували вербувати в селах Уманщини нові сили для подальшої боротьби проти радянської влади. У червні 1919 р. повстанці захопили і перекрили рух потягів лінією Умань – Христинівка, перервали телеграфний зв'язок з Києвом. М. Клименко виступав проти створення комітетів бідноти та більшовицьких революційних комітетів. Повстанці розігнали виконавчий комітет Ладиженської волості, захопили і утримували у своїх руках сім днів місто Умань [1.7, арк. 21]. Захопивши місто, керівники повсталих мали намір скликати селянський з'їзд і на ньому проголосити народну владу [4.197, с. 103]. Повсталі були під впливом лівих соціал-революціонерів. Проте виконати свої наміри повстанцям не вдалося. Проти них були направлені значні червоноармійські сили. Для придушення виступу прибув озброєний комуністичний батальйон. Червоні після перестрілки вступили у місто Умань. Біля 70 повсталих було убито. Тоді ж стало відомо, що червоноармійський загін розстріляв О. Штогріна, одного з керівників українського національного руху, який мав значний вплив серед селян. М. Клименко з п'ятьма десятками вершників утік з міста, щоб набрати свіжих сил для боротьби з радянською владою. У липні загони М. Клименка з'єдналися з повсталими, яких очолював Волинець. Масштаби та наміри уманського повстання викликали стурбованість у більшовицького керівництва України. Для його придушення були додатково направлені значні червоноармійські сили.

У травні 1919 р. повстанці Сквири на чолі з Ю. Мазуренком проголосили „Сквирську республіку”. Повстанський загін під керівництвом Яценка зробив спробу збройним шляхом здобути Таращу, а з 11 червня 1919 р. декілька днів утримував її в своїх руках [4.180, с. 625]. Повсталі захопили

залізничні станції Христинівку та Бобринську. У Сквирі було проголошено Центральний революційний комітет, який надіслав керівнику більшовиків Г.Раковському ультиматум з вимогою негайно звільнити Україну від більшовицької влади [Додаток Р]. В ультиматумі зазначалося, що більшовики своєю присутністю і „таким нахабним поведженням з селянами несуть для України чорну реакцію” [3.152, ч. 4, с. 2]. У березні 1920 р. полум'я селянських повстань охопило три волості Таращанського повіту. 300 повстанців розігнали радянські організації, Таращанська організація КП(б)У була мобілізована і переведена на казарменне положення. Як зазначається у радянських документах, „следует отметить, что создавшееся положение в уезде, способствовало отношению к крестьянству некоторых работников продовольственных органов”. Приводом до повстання стали такі події: на очах мирних жителів головою райпродкомісії 12-ої армії Юрковим, командиром продзагону Снелем і командиром піхотного полку Данилевичем розстріляли кількох селян, реквізували корову у селянки-вдови [1.16, арк. 5, 6].

Селянські виступи створювали великі проблеми для більшовиків. У першій половині 1919 р. в Україні відбулося 660 великих і малих повстань, її територія перетворилася на суцільний повстанський табір. Тільки навесні 1919 року повстанці в Україні прикували до себе сили Червоної армії загальною чисельністю до 21 тис. багнетів з 20-тьма гарматами і 3-ма бронепотягами [6.241, с. 126]. Однак уряд Директорії УНР недооцінював сили і значення повстанського руху, тому що не прагнув створити на Правобережній Україні єдиного керівного центру. Цю обставину можна розглядати як один із факторів, який посилював хитання серед отаманських повстанців.

Утретє повернувшись в Україну на початку 1920 року, більшовики, з метою завоювання прихильності селянства, зосередили свої зусилля на ліквідації економічної могутності поміщиків, які були соціальною опорою білогвардійщини. Для забезпечення свого впливу на селянство більшовицьке керівництво стало створювати сільські ревкоми у складі 3-х довірених осіб і волосні ревкоми – в складі 5-х чоловік. 5 лютого 1920 року Всеукрревком

затвердив закон про землю, який передбачав передачу поміщицької землі, конфіскованої радянською владою у 1919 р., трудящим селянам без будь-якого викупу. Обіцяючи передати землю селянам, радянська влада насильно забирала в селянства хліб та сільськогосподарську продукцію. Виступи селянства не припинялися, вони носили як організований так і стихійний характер. У квітні 1920 року відбулося стихійне повстання селян Липовецького повіту, у районі Очеретки і Плисок. Газета „Хвиля” повідомила, що повстання „прийняло надзвичайно широкі розміри”, а „група більшовиків майже вщент розбита повстанцями. Повстанці захопили у більшовиків силу різного майна” [З. 153, ч. 2, с. 2].

Таким чином, причина селянських виступів на Київщині полягала у наявності великого землеволодіння з одного боку, та малоземельних і безземельних господарств, – з другого. Поряд з наявністю земельної власності різних розмірів, причина селянських виступів крилася у земельній політиці керівників державних структур влади, які виникали в процесі визвольної революції. Українські політичні партії та селянські і кооперативні з'їзди пропонували шляхи вирішення аграрного питання. Проте земельна урядова політика не тільки не була послідовною упродовж кожного з основних періодів революції, а й різко змінювалася при переході влади від одного уряду до іншого. Програма Центральної Ради щодо соціалізації землі сприймалися більшістю селянства Київщини не як шлях до утворення кооперативного господарства, а лише як заклик до ліквідації великого приватного землеволодіння. Повернення гетьманом Скоропадським землі і маєтків поміщикам, відновлення їх власності на землю, передача державі врожаю викликали різкий опір основної маси селян. Антигетьманські виступи селян посилювались у зв'язку з антиукраїнською поведінкою та діями німецьких окупаційних військ. Директорія лише проголосила свої наміри щодо земельної реформи, однак не встигла їх реалізувати. Перебуваючи на українських землях, більшовицько-радянська влада викликала невдоволення у селянства політикою, яка полягала у відбиранні хліба та сільськогосподарської продукції.

Безпосередній вплив на настрої селянства мала продовольча політика влади, ігнорування їх соціальних потреб, насильне усупільнення землеволодінь. Селянство сподівалося, що у ході революції відбудуться суттєві соціально-економічні зміни. Однак непослідовність і суперечливість у вирішенні земельного питання були причиною селянських заворушень, їх виступів проти владних структур.

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДСЬКІСТЬ КИЇВЩИНИ І ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ

В умовах Української національної революції зроблено суттєвий крок у відродженні національної освіти. Відлучення українського народу в умовах самодержавства від рідної мови, літератури, історії, позбавлення його можливостей отримувати національну освіту відобразилося і на рівні грамотності населення Київщини. На початку 1917 р. 75 відсотків українців не вміли читати, решта населення, що належало до відносно заможного прошарку, навчалася російською, польською, німецькою та іншими мовами. Другим Всеросійським переписом 1920 р. у Київській губернії зареєстровано освічених осіб чоловічої статі – 48%, жіночої – 25,5%. Отже, більше половини чоловічого населення і три чверті жіночого, що проживали в губернії, були неграмотними. Перше місце по освіченості серед чоловічої і жіночої статі займали повітові міста, друге – населенні пункти, до яких входили залізничні станції, заводи, третє місце займали села. За переписом 1920 року грамотність населення південних повітів Київщини була такою: найбільше грамотних серед чоловіків було у Звенигородському і Липовецькому повітах – відповідно 44,9% і 43%; в Уманському повіті – 41,8% Тарашанському – 39,5%. Жіноча грамотність у вищевказаних повітах була нижче середньої і коливалася від 19,6% до 13% [2.108, с. 49, 50].

Із початком Української національно-демократичної революції під впливом вимог Центральної Ради земства, селянські спілки, кооперативні організації, „Просвіти” посилили увагу до розвитку освіти. Український кооперативний з’їзд, що проходив у Києві 14 – 15 березня 1917 р., заявив, що „українська мова повинна бути введена негайно в школі, в суді, у всіх громадських і урядових інституціях”. З’їзд закликав „священиків однині

проводити проповіді на українській мові”. На з’їзді кооператорів Уманського повіту 20 березня 1917 р. відзначалося, що царська влада утискувала вільну освіту українського народу. В нових умовах, при новій владі, заявляли оратори, „доцільно намагатися до освіти, запроваджуючи в школах викладання українською мовою” [1.88, с. 1].

За пропозицією Уманської шкільної комісії повітова народна рада збільшила асигнування на шкільну мережу, підвищено зарплату вчителям. У лютому 1918 р. Уманська повітова народна рада на сесії схвалила доповідь „Про відкриття нових шкільних комплектів з 1-го вересня 1918 р.” Передбачалося, що у селах повіту, де не було земських шкіл, а тільки церковнопарафіяльні, останні будуть перетворені з однокомплектних у двокомплектні (двохзмінні). У селах, де функціонували земські школи, планувалося об’єднати їх із церковнопарафіяльними. Всього у повітах в поточному році мали відкрити 81 комплект шкіл.

Повітова рада виділила кредити на організацію курсів для вчителів, передбачила фінансову підтримку дітей-сиріт з тим, щоб вони навчалися у школах. Щоб стимулювати навчання молоді, повітова рада запровадила стипендію імені Тараса Шевченка для кращих учнів семінарії та гімназії. Виділяючи кошти на утримання бібліотек, повітова рада застерегла аби для кожної учнівської бібліотеки було виписано Кобзаря Тараса Шевченка. Важливе значення в громадському житті Умані мало відкриття української гімназії. Вона відкривалася за ініціативи міської повітової ради. Щоб належним чином провести підготовку до відкриття, було створено відповідну комісію. З приводу цієї події повітова рада у вересні звернулася до жителів міста із повідомленням про набір 80 хлопців та дівчат у перший та другий класи гімназії. Передбачалося платне і безкоштовне навчання. Щоб забезпечити безкоштовне навчання, частині учнів пропонувалося для цього зібрати відповідні кошти. У зв’язку із цим рада зверталася до громадськості із проханням зробити грошовий внесок на користь гімназії. До першого класу приймалися діти не старше 13 років, а до другого – 14 років [3.115, № 21, с. 4].

Пропозиція щодо відкриття у повіті нового навчального закладу знайшла підтримку українських організацій, товариств та окремих осіб. Так, члени Маньківського споживчого товариства вирішили виділити на утримання Уманської української гімназії п'ять відсотків від свого чистого прибутку [3.115, №27, с. 4]. Завдяки підтримці громадськості 16 січня 1918 р. в Умані була відкрита Українська гімназія імені Бориса Грінченка. У двох відкритих класах гімназії навчалося 89 дітей, винятково сільських. Частині бажаючих навчатися в гімназії було відмовлено через брак навчальних приміщень, що було постійною проблемою цього закладу. Завдяки доброзичливому ставленню товариства вчителів комерційної школи, для гімназії на 1918 рік було відведено 4 кімнати в приміщенні школи, що дало можливість упорядити два класи. В жовтні цього ж року у місті Умані відкрилася 4-х класна ремісничка школа, до якої приймалися селянські діти, які закінчили однокласну школу.

У кінці жовтня 1917 р. відбулося засідання Бабанської волосної народної ради, яка висловила за відкриття в селах Бабанка, Гродзево, Доброводи фельдшерських курсів. Волосна рада звернулася до Уманської повітової народної ради із проханням відкрити в селі Бабанка вищу початкову школу, в селах Танське, Свинарка – однокласні школи перевести у двокласні, а в селах Аполянка, Доброводи, Гереженівка, Гродзево, Сушківка відкрити двокласні школи. Христинівська народна рада розпочала своє засідання з погодження тексту вітання Центральної Раді і Генеральному секретаріатові. Ця ж рада прийняла рішення відкрити вищу початкову школу імені М. Грушевського. На закінчення засідання ради її члени присягнули Центральної Раді та Генеральному секретаріатові.

На першому ж зібранні Липовецької повітової народної ради (31 жовтня 1917 р.) було ухвалено рішення про відкриття у повіті учительської семінарії імені Тараса Шевченка [3.129, №143, с. 3]. На початку грудня 1917 р. Рада визначила села, в яких мали відкритися школи. Зокрема, передбачалося відкрити вищі початкові школи в Новім Дашеві, Плискові, Очеретні. Поряд із цим планувалося розширити комплекти шкіл в деяких сілах повіту [3.129,

№143, с.3]. Сквирська повітова народна рада своїм рішенням у грудні 1917 р. підвищила жалування вчителям, встановивши для них відповідні категорії. А з 1 січня 1918 р. до Сквирської повітової ради вже переходили всі школи – міністерські і церковнопарафіяльні. Рада організувала продаж шкільного приладдя і книжок за невисокими цінами, доступними найбільш біднішим верствам населення повіту [3.147, №1, с. 3].

Таращанська міська дума на своїх засіданнях прийняла ряд постанов з питань організації освіти у місті і повіті: про відкриття і фінансування 4-х класної міської жіночої гімназії і реального училища, щорічне підвищення на п'ять відсотків стипендії учням приходських училищ, асигнування коштів для вищих початкових шкіл, чотирьох міських приходських училищ та зарплатні вчителям [1.59, арк. 13, 50, 78, 86]. Із м. Білої на Холмщині була евакуйована у Таращу чоловіча гімназія. Повітова народна управа запропонувала повітовим народним зборам звернутися із клопотанням до Міністерства народної освіти щодо залишення навчального закладу у повіті і перейменування його на „Таращанську чоловічу гімназію”. Владні структури Таращанського повіту планували відкрити у Таращі учительську семінарію, вищі початкові школи у містечку Тетіїві, у волостях (Жашківській, Бузівській, Красилівській, Жидівсько-Гребельській) і селах (Янишівка, Ненадиха) повіту [1.58, арк. 16, 32]. Селянський комітет села Кирилівки Звенигородського повіту прийняв рішення побудувати гімназію для дітей селян.

9 лютого 1917 р. вперше в школах Київщини вільно відзначалися роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка. У міському соборі, гімназії, хліборобській, технічній та реальній школах м. Умані відбулися панахиди, на яких йшлося про життя Шевченка та його значення як борця за волю народу. Після панахиди кожна школа влаштувала у себе свято. Діти в національному вбранні декламували вірші Кобзаря та виконували пісні „Зоре моя вечірняя”, „Реве та стогне Дніпр широкий”, „Ой із-за гори”, „Заповіт”. Поряд із творами Шевченка майже в кожному колективі співали „Ще не вмерла Україна” на слова Чубинського. У селах повіту теж проходили урочистості. Так, в селі

Шельпахівці на вечері, присвяченому Т. Шевченку читалася його біографія, а у школі хор учнів та вчителів співав „Вічну пам'ять” [3.146, №1, с. 2]. У Сквирі, у церквах, відбулися панахиди по роковинам смерті Т. Шевченка [3.147, №6, с. 5]. Шевченківські свята влаштовували учні вищої початкової школи Липовця, на яких заслуховували реферати про життя Т. Шевченка, декламували його вірші, співали пісні, автором слів яких був поет [3.134, №191, с. 3].

26 вересня 1917 р. відбувся селянський з'їзд Уманщини. На з'їзд прибуло 114 представників, яких вітав Київський губернський комітет Української партії соціалістів-революціонерів [3.115, №23, с. 4]. З'їзд підтримав рішення міської ради про відкриття в Умані української гімназії і висловився за те, щоб були українізовані наявні чоловіча та жіноча гімназії. Турботою про розвиток народної освіти пронизані побажання учасників з'їзду про якнайшвидше переведення в Україні на обов'язкове безплатне навчання учнів початкових та середніх шкіл.

Займаючись питанням підвищення духовного рівня населення, уряд Центральної Ради не випускав з поля зору проблему розвитку культури, мови, поширення освіти серед національних меншин України, право на освіту яким гарантувалося статтями Універсалів Центральної Ради, законами УНР про національно-територіальну автономію (січень 1918 р.). На кошти поляків-службовців у селі Верхнячка була відкрита школа з польською мовою навчання. Польська громада цукрового заводу звернулася до Уманської народної управи з проханням, аби відкриту громадою школу, було включено до шкільної сітки Уманського повіту і виділено на її утримання кошти на рівні з іншими школами повіту [1.91, арк. 97]. Уманська народна управа задовольнила прохання польської громади. Липовецька і Уманська народні ради відгукнулися на прохання представників польської і єврейської міських громад у листопаді – грудні 1917 р. та виділили кошти на облаштування єврейської і польської шкіл [Додаток С]. На початку 1918 року Липовецька міська дума затвердила програму фінансування освіти єврейського населення на поточний рік. Гласні думи постановили асигнувати єврейській Талмуд-Торі 6 тис. крб.,

жіночому училищу Товариства допомоги бідним дітям євреїв – 5 тис. крб., місцевим єврейським школам, організованим профспілкою і сіоністським комітетом, – відповідно 1 тис. і 1,5 тис. крб. У постанові наголошувалося, що в усіх закладах освіти єврейської національної меншини навчання має проводитися безкоштовно [1.54, арк. 8]. Таращанська міська дума у січні 1918 року виділила на утримання єврейських навчальних закладів міста (єврейської початкової школи Талмуд-Тори, приватного єврейського жіночого училища, приватного єврейського училища „Ешиботь”) 5000 крб. [1.59, арк. 11].

Центральна Рада та уряд мали намір відкрити в УНР дев'ять народних університетів. На початку 1918 р. було схвалено проект закону, згідно з яким мали з'явитися університети в Умані, Полтаві, Вінниці, Кременчуці, Чернігові та ще в ряді українських міст [3.140, №9, с. 2]. До розробки рішення про відкриття нових навчальних закладів в Україні причетний В'ячеслав Костянтинович Прокопович, який кілька місяців працював на посаді міністра народної освіти УНР. Він безпосередньо причетний до прийняття рішення про відкриття українських народних та академічних університетів у містах України. Його батько походив зі старовинного козацького роду з Чигиринського повіту Київської губернії. В'ячеслав Костянтинович закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира, після чого працював у київських гімназіях. Напередодні революції він редагував педагогічний часопис „Світло”. Демократична громадськість Таращанського повіту у березні 1917 р. рекомендувала В. Прокоповича до складу Київського виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій. Він обирався членом Української Центральної Ради. У березні 1918 року В. Прокопович очолив освітнє міністерство України [4.165, с. 48].

Уманська міська дума в добу Центральної Ради мала намір відкрити в Умані народний університет [1.57, арк. 20]. Обговорюючи цю пропозицію гласні думи вважали, що Умань має стати освітнім осередком для семи сусідніх повітів. Вони виходили з того, щоб в окрузі функціонувало 19 осередків і 25 вищих початкових шкіл, у яких отримуватимуть середню освіту біля 600 учнів.

Для погодження такого рішення з міністерством освіти УНР у квітні 1918 р. виїхала делегація на чолі із членом думи Р. Чорним. У міністерстві не заперечували щодо відкриття такого навчального закладу, однак заявили, що вони зможуть тільки частково фінансувати цей проект. В ході підготовки відповідної документації було з'ясовано, що сума на утримання приміщення і оплата праці педагогічному колективу мала становити 200 тис. крб. Міністерство обіцяло виділити асигнування у розмірі 100 тис. крб., а другу частину коштів треба було вишукувати у місті. Дума сподівалася отримати грошову допомогу для відкриття народного університету із повітів, які підтримали ідею про відкриття вищого навчального закладу, – Гайсинського, Звенигородського, Липовецького, Таращанського, Балтського [3.146, №5, с. 2]. В університеті мали навчатися представники різних верств населення, що підтверджувало його статус „народний”.

Обговорювалося і питання мови навчання, у результаті було погоджено, що мовою навчання має бути українська. Міністерство не заперечувало і проти того, щоб читання лекцій проводилося й іншими мовами, зрозумілими слухачам, – російською, польською та єврейською [3.148, №83, с. 2]. Однак задум про відкриття університету був перерваний гетьманським переворотом, зміною влади у Києві.

Шляхи відродження національної освіти були предметом обговорення та турботи селянських спілок та їх з'їздів. На них, поряд із ухвалами про розвиток шкільної освіти, наголошувалося на необхідності прийняття радикальних заходів щодо ліквідації неписьменності серед дорослого населення шляхом відкриття у містах і селах курсів, вечірніх та недільних шкіл, культурно-освітніх будинків, бібліотек, хат-читалень і заохочення населення до їх відвідування та здобуття освіти. У перші революційні дні з ініціативи української інтелігенції в ейфорійному пориві демократизації було запалене зелене світло на шляху українізації школи. За ініціативи попечителя Київської шкільної округи М. Василенка вже з перших чисел березня 1917 р. дозволялося у повітах і волостях, де мешкала переважно українська людність, відкривати

українські школи із забезпеченням прав меншин на освіту. Активізувало свою роботу щодо українізації освіти створене ще до революції Товариство шкільної освіти на чолі з відомим педагогом П. Холодним.

Генеральний секретаріат народної освіти у жовтні 1917 р. звернувся до людності України з відозвою про українізацію школи. „В школі повинно забезпечити вільне правдиве слово. На селах повинні закладатись вищі початкові школи. Генеральний секретаріат вважає, що у кожного повинні бути свої рідні школи, як це є по всьому світі. Нехай же народ віддає дітей своїх до рідної української школи, а ми з свого боку будемо допомагати справі рідної освіти і порадою і людьми і книгами. На рідній мові повинно йти навчання уже з цього року, і наші селяни повинні чим тільки можуть підтримати рідну школу” [1.83, арк. 263]. Велику роль в українізації школи й освіти відіграли перший Всеукраїнський педагогічний з’їзд та другий Всеукраїнський учительський з’їзд, які відбулися відповідно 5 – 6 квітня та 10 – 12 серпня 1917 року. Згідно рішення першого Всеукраїнського педагогічного з’їзду при Центральній Раді почала працювати шкільна рада, а при комітеті УЦР – шкільна комісія. На шкільну раду покладался обов’язок повернути в Україну з Росії українських вчителів і забезпечити їх відповідними посадами. У жовтні 1917 р. генеральний секретар освіти І. Стешенко звернувся до всіх педагогів-українців, що мешкали поза Україною, з проханням повернутися до рідної землі для роботи в українізованих гімназіях та вищій школі з метою налагодження викладання українознавства.

Другий Всеукраїнський учительський з’їзд у серпні 1917 року зібрав 600 учителів з усієї України. З’їзд ухвалив: „кожна дитина на Україні повинна навчатись і виховуватись на українській мові. Дитину не тільки вчити грамоті, але й знайомити її з рідним краєм, його історією”. Київська губерніальна рада у наказі депутатам Всеросійських установчих зборів 2 жовтня 1917 р. заявила про те, щоб депутати від Київщини добивалися від російського парламенту прийняття закону, яким забезпечувалося б право кожного народу здобути освіту на своїй рідній мові. Ставилася вимога, щоб не було скривджено і „тих

українців, яких закинуло далеко за межі України” [3.145, ч. 2. с. 2]. На другому з’їзді вчителів Уманщини 24 – 26 вересня 1917 р. було вироблено і схвалено повітовою шкільною радою план українізації шкільництва у повіті. Цей план передбачав поділ початкових шкіл на дві групи. У першій групі навчання мало повністю базуватися на використанні української мови, а у другій групі навчання мало проводитися як українською, так і російською мовами. Уроки читання, письма, арифметики мали проводитися тільки українською мовою. Завдання полягало у тому, щоб домогтися такого становища, коли б всі учні, які закінчували школу могли вільно читати українською мовою і знати елементарні правила українського правопису. Аби допомогти вчителям виконати завдання українізації, з’їзд передбачив шляхи підвищення їх кваліфікації. З цією метою рекомендовано організувати курси українознавства для вчителів, передбачено придбати 80 тис. примірників підручників українською мовою. Однак таку кількість підручників уманській шкільній раді придбати не вдалося, бо, як зазначалося в офіційному звіті, „на перешкоді стояли ті умови часу, в яких це робилося” [3.146, №9, с. 3].

Ще на початку 1917 р. попечитель Київської шкільної округи порушив питання перед Уманською міською управою про доцільність переведення нижчих і вищих початкових шкіл на українську мову навчання. У школах повіту учні мали вивчати українську мову, історію та географію України [1.84, арк. 1]. А генеральний секретар у справах освіти звернувся до педагогічної ради Уманської школи хліборобства та садівництва із пропозицією подбати про українізацію школи [3.135, №6, с. 6]. У жовтні 1917 р. в Умані відбувся з’їзд представників селянства та вчителів Уманського повіту, який прийняв постанову домагатися перед Генеральним секретаріатом українізації чоловічої та жіночої гімназій [3.134, №161, с. 2]. В липні 1918 р. Уманська міська дума запропонувала усім школам, підпорядкованим їй, перевести наявні вивіски з російської на українську мову. Сільський схід с. Зарубинці Липовецького повіту постановив, щоб „навчання дітей у школі велося українською мовою, щоб шкільна рада при повітовій земській управі прислала учителя-українця”.

Про необхідність навчання селянських дітей українською мовою на зборах заявили також селяни с. Мервин цього ж повіту [3.134, №152, с. 2; №157, с. 2].

Сесія Сквирської шкільної ради в березні 1918 р. вирішила відкрити у місті семінарію і забезпечити „права меншості в семінарії”, про що було оголошено всім громадянам повіту. При цьому наголошувалося, що „школа має бути переведена на материнську українську мову”. На сесії розгорілася дискусія щодо викладання у школах Закону божого. Одні пропонували, щоб учителі „взяли на себе навчання Закону божого”, інші – щоб священники, бо вчителі обтяжені викладанням всіх предметів [3.147, №6, с. 5]. Володарська волосна рада цього ж повіту на черговому засіданні ухвалила відкрити українську гімназію, на утримання якої волость брала на себе зобов’язання виділити третю частину загальних витрат [3.130, №43, с. 4]. Рада гласних Таращанського повіту на своєму засіданні 18 листопада 1917 року прийняла рішення засновувати народні читальні, „завести українську мову в діловодстві та рахівництві – по всіх інституціях повіту” [3.145, ч. 5, с. 1]. У Сквирському повіті з метою посилення українізації державного апарату і збільшення у ньому українських кадрів, місцеві органи влади організували курси перепідготовки і підготовки службовців з корінного населення для волосних та земських управ, працівників юридичних та інших державних установ [3.121, №10, с. 3]. Велику підготовчу роботу щодо відкриття курсів українознавства у Сквирському повіті провела „Юнацька спілка”. До неї входили батьки учнів, представники громадськості і мали завдання допомогти молодим людям отримати освіту [3.135, №48, с. 3]. На початку 1918 р. Липовецька міська дума постановила відкрити у повіті вечірні курси для дорослих і курси української мови, асигнувавши на їх утримання відповідно 600 і 1200 карбованців [1.54, арк. 8]. Наприкінці 1917 року у Таращанському повіті 75% державних службовців перейшли на українську мову у веденні справочинства. У Сквирському повіті цей показник становив 69%. Всього у Київській губернії на українське справочинство перейшло понад 52% державних, профспілкових, сільськогосподарських, медичних та інших закладів [3.134, №218, с. 2].

Джерела свідчать, що процес українізації, зокрема, в усіх ланках освіти проходив небезболісно, що було зумовлено як об'єктивними умовами, так і суб'єктивними чинниками. Для відкриття нових навчальних закладів не вистачало приміщень, коштів, книжок, необхідної кількості учителів з українознавства. Газета „Союз” (м. Умань) зазначала, що головними причинами, які гальмували процес освіти селянства, була нестача підручників і коштів, і коли їх усунути, то село легко подолає всі інші перешкоди, „треба лише мобілізувати й згуртувати всі культурно-освітні осередки з власними виконавчими організаціями” [3.146, №11, с. 2]. Проти українізації виступали проросійськи налаштовані педагоги. Газета „Народна воля” 31 серпня 1917 року у статті „Вороги українського народу” вказувала, що голова Уманської земської управи відмовився пожертвувати на Уманську гімназію кошти, заявивши, що „ми живемо в Росії, і тому ніяких подібних українських гімназій заводити не треба” [3.129, №99, с. 2].

Центральна Рада звернулася до українського учительства із закликом поборювати русифікацію, „рішуче домагатися ... права на заведення рідної мови у всіх школах, від нижчої до вищої” [3.134, №32, с. 1]. На цю відозву, на її підтримку відгукнулися різні з'їзди, зібрання учительських спілок, на яких рішуче вимагалось створення національної школи. 24 вересня 1917 р. відбувся Звенигородський повітовий учительський з'їзд, на який прибули 200 вчителів. На ньому „учителі велікороси” запропонували утворити „Учительський Союз” у складі „Всеросійського обласного учительського Союзу”. Вчителі-українці стояли за „Українську Учительську Спілку”, яка б через своїх представників ввійшла до Всеукраїнської Селянської спілки. Після гострої дискусії з цього питання було проведено голосування і лише вісім делегатів проголосували проти утворення „Української Учительської Спілки” [3.129, №122, с. 3].

Особливо активно проти українізації виступали судові інстанції. Загальні збори службовців Уманського окружного суду, всупереч циркуляру Міністерства судових справ про українізацію, винесли постанову, в якій зазначалося, що вимоги замінити у встановлений термін вивіски в суді,

печатки, штемпелі, бланки на українську мову неможливо, тому що для проведення такої роботи немає спеціалістів, які б володіли відповідною термінологією на українській мові. Крім цього, доводили працівники суду, немає умов для вивчення службовцями суду української мови, бо „ в Умані ні школи, ні курсів, ні вчителів відповідних немає”. Газета „Союз” з приводу такої постанови окружного суду вмістила статтю, у якій на конкретних фактах доводила, що в Умані вже створено певні умови для поглиблення українізації. Так, в місті вже працювала українська гімназія імені Б. Грінченка, проводила діяльність „Просвіта”, організовано курси українознавства, політичний клуб, у 14 середніх школах міста викладається українська мова. Українською мовою виходили газети „Союз”, „Вільна Україна”. Комітет партії українських соціалістів-революціонерів Уманщини визнав постанову окружного суду реакційною, яка направлена проти політики Української Народної Республіки [3.146, №5, с. 2]. У листопаді 1917 р. „Просвіта” м. Липовця отримала постанову Уманського окружного суду, в якій містилася відмова у реєстрації заяви „Просвіти” з причини того, що заява складена на українській мові. На спільному засіданні Вільного козацтва, „Просвіти” Липовецького повіту було прийнято рішення звернутися у цій справі до Генерального секретаріату [3.146, №6, с. 2]. Ворожу позицію щодо українізації зайняла частина російського православного духовенства. На зборах парафіян з приводу обрання делегатів для участі у виборах Київського митрополита священник Турчанінов заявив: „Украина – это слово ругательное, а украинский язык – галицкий жаргон, который нам навязывают” [3.146, №6, с.1].

Складовою відродження національної освіти стала підготовка та видання для різного типу освітніх закладів навчальної літератури. За часи правління Центральної Ради започатковано підготовку рукописів нових за змістом українських підручників. Безпосередньо роботою з підготовки українських шкільних підручників займався видавничий відділ Міністерства народної освіти. Але до червня 1918 р., як визнавалося у звіті про його діяльність, „відділ не мав у своєму розпорядженні ні друкарні, ні грошей”.

Лише у середині червня 1918 р. гроші в сумі 2 млн. крб. надійшли до видавничого відділу. Велику роль у формуванні національного змісту освіти відіграли комісії видавничого відділу, які за часів Гетьманату стали називатися експертними. Вони займалися рецензуванням рукописів підручників, приймали рішення про придатність їх до друку та використання у навчальному процесі. Активну участь у відборі рукописів для друку брали С. Русова, П. Волинчук-Волинець, М. Гаркушенко, П. Холодний. Тільки експертними комісіями Міністерства освіти і мистецтва було проаналізовано зміст понад 90 підручників та рукописів, більше половини було визнано придатними для використання у навчальному процесі [4.161, с. 179].

З метою забезпечення українських шкіл книжками, таблицями, картами, методичною літературою навесні 1918 р. було засновано Всеукраїнське учительське видавниче товариство. У зв'язку з цим, Таращанська народна управа на засідання повітових народних зборів внесла пропозицію про входження повітового учительства до складу цієї організації, а в травні 1918 р. зробила перший членський внесок в сумі 2505 крб.

В добу Центральної Ради на Київщині відновлювалися та створювалися осередки „Просвіт”, які мали суттєвий вплив на розвиток національної освіти в регіоні. Саме після Лютневої революції розпочався новий етап в їх діяльності. Як правило, ініціаторами відродження „Просвіт” була українська інтелігенція та українські політичні діячі. Особливо активізувалася культурно-освітня робота просвітницьких товариств після Всеукраїнського з'їзду товариств (червень 1917 р.), який висунув перед місцевими організаціями завдання – прискорити створення бібліотек, читалень, клубів, надавати всебічну допомогу в організації українських початкових шкіл для дітей, курсів ліквідації неписьменності для дорослих та підвищення освітнього рівня військовослужбовців [3.118, №12, с. 2].

1 жовтня 1917 року в приміщенні політичного клубу м. Умані відбулися установчі збори членів товариства „Просвіта”. Учасники зборів заслухали і обговорили доповідь про основні завдання, схвалили статут та обрали раду

товариства. В ці ж дні урочисто відкрито товариство „Просвіта” в селі Верхнячка. Дали згоду працювати у ньому 30 осіб [3.115, №22, с. 4]. У перший же день в селі Ладижинка до „Просвіти” записалися 41 особа, зібрано 91 крб. 96 коп. членських внесків. На ці гроші вирішено передплатити газети та придбати українські книжки. За домовленістю бібліотека й читальня розмістилися у місцевій земській школі [3.115, №6, с. 7]. У квітні 1917 р. розпочала свою діяльність „Просвіта” в селі Ягубець Уманського повіту. Голова товариства Юстим Величко передусім звернувся до молоді, яка закінчила або ж навчалася у двокласній школі із розповіддю про завдання „Просвіти”. Молодь села згодилася брати участь у діяльності освітньо-просвітницької організації. Записалися до складу „Просвіти” і літні люди. Було зібрано понад 200 книг, які зберігалися у громадській хаті, виписали газети „Нова Рада”, „Народна воля”, „Вільна Україна” та інші. В роботі товариства взяли участь 173 його члени. Вони збиралися вечорами у громадській хаті, читали газети, дискутували з політичних питань. Для неписьменного дорослого населення влаштовано вечірні курси, на яких вчили писати і читати [1.31, арк. 3].

Уманська „Просвіта” проводила культурно-просвітницьку роботу серед козаків Маньківки і Канева, влаштовуючи їм лекції і вистави [1.3, арк. 62]. Товариство проявляло турботу щодо поширення освітніх знань серед населення. З цією метою організовувалися курси для дорослих, які працювали в приміщенні чоловічої гімназії. До проведення занять залучалися вчителі середніх шкіл міста, які читали лекції та проводили практичні заняття, щоб охоплювали спектр знань української мови і граматики, української історії, економічної географії України [3.146, №4, с. 2].

15 жовтня 1917 року відбувся перший з’їзд „Просвіт” Сквирщини, на якому було прийнято рішення про заснування Сквирської повітової організації „Просвіти” і при ній книгарні [3.129, №140, с. 2]. У місті Липовець члени „Просвіти” видавали часопис „Народне життя”, який висвітлював міське життя, інформував населення про перебіг політичних подій в Україні та за її межами і виходив двічі на тиждень. При „Просвіті” працювали інструктори, які

поширювали літературу серед населення, організовували мітинги та лекції для різних верств населення. Члени „Просвіт” були ініціаторами відзначення днів народження відомих українських письменників, діячів культури та освіти. В селі Соколівка Уманського повіту просвітяни організували драматичний гурток, який ставив вистави „Москаль-чарівник”, „Бувальщина”, „Наталка Полтавка” [3.146, №5, с. 2].

На Уманщині у селі Педанівка до 1875 року проживала родина Дурдуківських. У їх сім’ї було дев’ятеро дітей, а їх батько — Федір Остапович (Євстахієвич) Дурдуківський був високоосвіченим священиком, працював у Київській духовній семінарії. Безпосередньо в селі Педанівка Уманського повіту народився Володимир – відомий з часом педагог, освітній громадський діяч, один із засновників київської „Просвіти”. В. Дурдуківський працював у видавництві „Вік”, у різних газетах і журналах, був членом „Старої громади”. Однак, найбільше він проявив себе на педагогічній ниві, працював у часописі „Світло”, а після Української революції став директором Першої української гімназії ім. Т. Шевченка у Києві. Він увійшов до створеного Товариства розповсюдження шкільної освіти, брав участь у підготовці навчальних підручників, відвідував південні повіти Київщини і допомагав громадськості в організації шкільної освіти. В. Дурдуківський підтримував зв’язки з Уманщиною, з її громадськими діячами. Він надавав практичну допомогу в становленні „Просвіти” в Умані, надсилав навчальну літературу для учнів та вчителів шкіл повіту [4.171, с. 108 – 134].

Важливою подією в культурно-просвітницькому житті населення міста Умані було відкриття у травні 1917 р. міської громадської бібліотеки, яка, за повідомленням газети „Наша бібліотека”, „зразу ж викликала... наплив читачів і поставила перед правлінням бібліотеки ряд суттєвих і невідкладних завдань.” Ще в кінці 1897 р. за ініціативи місцевої інтелігенції в місті було відкрито громадську бібліотеку-читальню. Це була перша і єдина бібліотека в місті. Однак її діяльність проходила у надзвичайно несприятливих умовах. Однією із причин малоефективної діяльності було постійне скорочення асигнувань на її

утримання. У квітні 1914 р. громадськість розпочала збір коштів на зведення власного будинку бібліотеки, добилася виділення земельної ділянки під будівництво. Проте, губернатор Київської губернії М. Суковкін своїм розпорядженням призупинив її будівництво. І тільки в березні 1917 р. міська дума висловила за повернення майна бібліотеки колишньому товариству. 1 травня 1917 р. було зірвано печатки і відкрито двері колишнього приміщення, а 25 травня відбулося офіційне відкриття міської громадської бібліотеки, яка упродовж 1917 року значно поповнилась книгами. У її фонд поступили книги колишнього жандармського управління „Товариство грамотності”, яке передало понад 100 книг українською мовою. Фонд нараховував біля 400 українських книжок і 300 журналів. Поповнення бібліотеки проходило за рахунок пожертв різними особами та закладами. Було передано 1540 книг, а присяжні повірені передали 1690 книг і брошур. Працівники бібліотеки підготували новий каталог, було організовано відділ української белетристики, науковий та дитячий відділи. На одному із засідань правління бібліотеки було вирішено придбати книги на єврейській мові „для задоволення культурних запитів єврейських читачів.” Зросла і загальна чисельність постійних читачів, упродовж семи місяців з дня відкриття бібліотеки число читачів зросло до 2505 осіб, з яких майже половину (1160) становили учні. Якщо в червні 1917 року видано читачам 7586 книг, то в червні 1918 року – вже 10521 [3.137, №1, с. 1]. Однак, перед бібліотекою виникла проблема: читачі не своєчасно повертали книги, які брали для опрацювання. У зв'язку з цим правління бібліотеки вирішило друкувати в місцевій газеті прізвища тих осіб, які не повертали книги [3.148, №89, с. 3].

Організації національних меншин також активізували свою діяльність щодо створення бібліотек. Єврейські організації (Бунд, Поалей-Ціон) стали ініціаторами створення в місті Умані єврейської бібліотеки-читальні, яка мала призначення поширювати єврейську культуру [3.148, №64, с. 3].

У Сквирі „Просвіта” відкрила книгарню для продажу книг та газет [3.147, №4, с. 5]. У селі Черепина Таращанського повіту засновано читальню

„Просвіти” імені Т. Шевченка. Вона стала зародком національного відродження в повіті. На адресу читальні виписано газети: „Нова Рада”, „Народна воля”, „Вільна Україна”. Поряд з цим закуплено 200 книг українською мовою, які читали письменні, а неграмотні „радо прислуховуються читанню на українській мові” [3.145, ч. 2, с. 4]. Таращанські повітові народні збори на початку 1918 р. затвердили кошторис розвитку шкільної і позашкільної освіти. Згідно фінансового плану на діяльність „Просвіти” місцева влада асигнувала 40 тис. крб., на утримання 150 книгарень – 15 тис. крб., планувалося відкрити упродовж року в 144-х селах повіту хати-читальні. З метою подолання неграмотності серед дорослого населення повіту передбачалося відкрити при кожній сільській школі курси для дорослих. У доповіді на засіданні Таращанських повітових народних зборів зазначалося, що при школі відкривається дві групи (грамотних і неграмотних), курс навчання 100 днів, 400 уроків, по 2 години занять щовечора. Встановлювалася оплата вчителям, які викладали на курсах – 1 крб. за урок, відповідно за курс навчання – 400 крб. [1.58, арк. 84, 85]. У м. Липовець „Просвіта” об’єднала понад 200 активістів, товариство придбало власне приміщення, у якому проводились лекції, читання газет, в бібліотеці нараховувалося біля 400 книжок [1.30, арк. 9]. Виникнення та поширення „Просвіт” в добу Центральної Ради свідчило про прагнення української інтелігенції до поширення знань серед населення, до пізнання своєї історії, до використання своєї мови.

В добу Гетьманату на Київщині також зроблено позитивні кроки у розвитку шкільної освіти. Становленню української школи значну увагу приділяла держава, громадські організації, місцева влада. Упродовж 1918 р. проблеми шкільництва розглядалися на Всеукраїнському робітничому з’їзді, Всеукраїнській конференції представників земств, у роботі яких брали участь і представники південних повітів Київщини. Конференція прийняла резолюцію про всебічну підтримку державними та іншими фондами будівництва українських освітніх і культурних закладів та звернулася до місцевих органів влади, культурних організацій із закликом взяти активну участь у цій роботі.

Учительський з'їзд Сквирщини у липні 1918 р. прийняв резолюцію про створення в повіті комітету допомоги вчителям. В документі наголошувалося: „довести до відома уряду та народної управи, що умови навчання в будучому році будуть дуже тяжкі: школи без ремонту, без палива, без підручників” [3.122, №40, с. 4].

Уманська шкільна рада спільно з повітовою управою розробила перспективний план відкриття сітки початкових та середніх шкіл. Цей план обговорювався 10 червня 1918 р. і передбачав відкриття у повіті щорічно, до 1921 – 1922 навчального року 17 вищих початкових шкіл, маючи на увазі, що в повіті вже працювало 5 вищих початкових шкіл. Згідно плану, в повіті до 1921 року мало функціонувати 22 школи. Якщо взяти до уваги, що кожна початкова школа випускала 15 – 20 учнів, то така кількість вищих початкових шкіл могла задовольнити всіх бажаючих навчатись. З початком 1918 – 1919 навчального року передбачалося відкрити вищі початкові школи в Кузьміній-Греблі, Шаулисі, Бабанці, Ладизинці, Буках. Планувалося, що з початком 1919 – 1920 навчального року вищі початкові школи розпочнуть працювати у Верхнячці, Ягубці, Кам'яничому, Іваньках. Упродовж двох наступних років мали відкритись ще 8 вищих початкових шкіл. У розроблених планах визначалися села, діти з яких мали відвідувати вищі початкові школи. Одночасно повітова управа запропонувала план відкриття у повіті гімназій. Передбачалося, що починаючи з 1919 – 1920 навчального року, послідовно мали відкриватися по одній гімназії щорічно: у м. Тальному, Кузьміній-Греблі, Бабанці, Маньківці, Верхнячці, Буках. Запропонована народною управою сітка навчальних закладів була ухвалена Уманською повітовою радою. В ході обговорення цього документа було вирішено: „щоб гімназію в 1919 році було одчинено в першу чергу в селі Бабанці Уманського повіту і щоб навчання в усіх цих школах і гімназіях велось на рідній населенню українській мові”. За даними Міністерства народної освіти упродовж літа 1918 р. за рахунок держави було відкрито в Україні 40 українських гімназій і 10 українських реальних шкіл [4.170, с. 193].

Про турботу місцевої влади щодо розвитку освіти свідчили й інші рішення повітової управи. Народна управа прийняла пропозицію великої шкільної ради повіту про перетворення з вересня 1918 р. Антоновської, Христинівської та Свинарської існуючих однокласних початкових шкіл в двокласні. Повітова Рада підтримала прохання сільських громад і дозволила відкрити ремісничі філії при народних школах, де б учні набували спеціальностей: у Шукайводах – з обробки дерева, в Антоновці – ковальства і шевства, а в Шаулисі – ремісничу філію з підготовки спеціалістів слюсарно-ковальського і столярно-токарського ремесла, та затвердила видатки на утримання приміщень, придбання інструментів та визначила заробітну плату обслуговуючому персоналу.

Суттєву допомогу у розвитку шкільної освіти надавали кооперативні організації Київщини. Це виявлялося у тому, що правління кооперативів із своїх прибутків виділяли кошти на підтримку навчальних закладів, кращим учням надавали стипендії, учителям виділяли дотації до їх заробітної платні. Разом з тим, активісти кооперативів вносили пропозицію вивчати в навчальних закладах предмет історії кооперативного руху, зокрема, Кооперативний союз Уманщини запропонував навчальний план, який передбачав вивчення проблем кооперації в старших класах і вищих початкових школах повіту, в українській гімназії та педагогічних курсах. У двохкласних школах передбачалося викладання споживчої кооперації, у вищих початкових – споживчої і кредитної кооперації, а в гімназіях і на курсах вивчалися ще й сільськогосподарські кооперації. Союз виділив кошти на організацію курсів для тих учителів, які мали читати цей предмет в навчальних закладах. За дозволом Міністерства освіти предмет з кооперації вивчався в Дзенгелівській і Тальнівській Вищих початкових школах. Приймалися заходи щодо зміцнення співробітництва педагогічних і батьківських колективів шкіл.

Уманська повітова рада затвердила 10 червня 1918 року статут батьківського комітету при початкових школах повіту. Статут передбачав „зблизити батьків учнів з школою та вчителями...” [4.197, с. 102]. До

батьківського комітету обирали на загальних зборах батьків тих дітей, які вчилися в школі. Завдання батьківського комітету полягало у допомозі учням малозабезпечених сімей матеріально, впливові на недбалих учнів, з метою їх кращого навчання. Також слідкував за тим, щоб громада прихильніше ставилася до школи та виховання дітей. Комітет мав стежити за тим, аби діти не нищили рослин і птахів. Для цього серед іншого рекомендувалося засновувати відповідні дитячі гуртки. Батьківський комітет мав свого представника у педагогічній Раді школи з правом вирішального голосу.

Заслуговує на увагу практика стимулювання учнів та студентів до навчання, яку запровадило Уманське земство. Для найбільш здібних і сумлінних та найменш забезпечених учнів земство встановило стипендії, виділені Кооперативним союзом (10 тис. крб. на 1918 рік) та було визначено порядок їх призначення. Вони видавалися студентам та учням з незаможних сімей Уманщини, які і навчалися у навчальних закладах, розміщених не лише в Уманському повіті. Спільним рішенням земства та правління кооперації за безпосередньої участі педагогічного колективу школи стипендії призначалися учням, батьки яких працювали у повіті не менше п'яти років. Стипендіати, їх батьки чи опікуни давали зобов'язання, що їх діти після закінчення навчального закладу повернуться в Уманський повіт і відпрацюють стільки ж років, скільки користувалися стипендією. Учні і студентів могли її позбавити у випадку, якщо без поважної причини вони стали вчитися незадовільно. У 1918 році, як свідчать документи, стипендії земства отримували 10 учнів Уманської дівочої гімназії, 5 учнів Уманської хлопчачої гімназії; 2 учням призначено стипендії в уманській школі садівництва та хліборобства. Стипендії уманського земства отримували кілька студентів Коростишевської учительської семінарії, в школі інструкторів з гончарного навчання. Стипендію отримав учень С. Харченко, житель с. Безпечної Хижнянської волості у Бобринській школі садівництва та городництва Канівського повіту. Серед стипендіатів цієї школи був П.Хавронюк, родом із Шаулиської волості. 10 стипендій виділяло земство для слухачів Вищої навчальної школи, що функціонувала на Уманщині.

Розширення освітнього середовища в роки Гетьманату висувало і нові завдання перед учительством. Уманська повітова рада визнавала, що тогочасний „склад учительства може учити так, як його учили і може і не може научити тому, що потрібне дітям селянства”. Щоб підвищити кваліфікацію учителів прийнято рішення про організацію у літню пору загальноосвітніх курсів, „на котрих учительство матиме можливість освіжити, поповнити і поширити свої знання”. Було прийнято пропозицію про організацію курсів українознавства, бо як відзначалося у рішенні Ради, „учительство дуже нуждается в допомозі навчанню в школах на українській мові”. Повітова Рада уповноважила управу клопотати перед губернським земством про виділення Уманським педагогічним курсам 900 крб. для поліпшення їх діяльності і асигнувати 700 крб. з коштів повітового земства на допомогу малозабезпеченим слухачам педагогічних курсів [1.91, арк. 56]. Влаштувалися курси для вчителів національних меншин. Так, законом 9 липня 1918 року було асигновано 87000 крб. на організацію курсів для вчителів єврейських шкіл у Києві, Одесі і Катеринославі [4.174, с. 236]. На курсах підвищували свою кваліфікацію вчителі єврейських шкіл, які діяли у південних містах Київщини.

Ще 19 листопада 1917 року Уманська повітова народна рада прийняла рішення відкрити в Умані учительську семінарію імені Тараса Шевченка, проте не встигла реалізувати свого рішення. В добу Гетьманату повітова рада звернулася до цього питання і виділила з бюджету 50 тис. крб. на утримання учительської семінарії. Виділені кошти передбачалися витратити на обладнання приміщення для проведення занять, на заробітну платню вчителям. Поряд з цим, 20 тис. крб. призначалося на допомогу учням та влаштування інтернату [1.91, арк. 28]. Подібна історія розвивалася навколо Уманської громадської гімназії. Місцева влада вирішила відкрити гімназію, назвати її Першою Уманською українською гімназією імені Бориса Грінченка. Передбачалося, що гімназія буде утримуватися за рахунок народних коштів із бюджету повітової народної управи. У двох класах гімназії навчатиметься 89 учнів, винятково селянських, але окремим дітям було відмовлено через брак навчальних

приміщень. У цих умовах повітова народна управа вирішила передати під помешкання гімназії будинок і садибу уманського арештного дому, „камери якого влучно можуть бути пристосовані під класи і інші необхідні помешкання”. На утримання гімназії повітова Рада із бюджету передбачила 55670 крб [1.32, арк. 22].

Міністерство народної освіти Української Держави багато уваги приділяло питанню українізації народних шкіл. Рада Міністрів ухвалила законопроект про обов’язкове вивчення в навчальних закладах української мови, літератури, історії і географії України. 22 липня 1918 р. Міністерство народної освіти надіслало лист за підписом М. Василенка губернiальним і повітовим земствам, міським управам, губернiальним та повітовим комісарам у справах освіти. В листі повідомлялося, що на ринку є значна кількість книг для української народної школи, а земства, придбавши їх, зможуть забезпечити свої школи підручниками. В першу чергу, зауважувалося у листі, має бути забезпечена вчителями і підручниками на українській мові нижча початкова школа [1.20, арк. 1]. Міністерство народної освіти зробило перші кроки щодо підготовки і видання комплекту підручників українською мовою [3.148, №131, с. 2]. З вересня 1918 р. в усіх середніх навчальних чоловічих, жіночих, комерційних школах Київщини, як обов’язкові дисципліни вводилися українська мова і література, історія та географія України. Відповідно і вводилися у штати шкіл посади викладачів цих дисциплін. Право займати такі посади мали особи з відповідною освітою [3.148, №157, с. 2].

Циркуляром Міністерства освіти був встановлений порядок українізації вищих початкових шкіл. Від учителів, які перебували на службі в земствах вимагали оволодіти українською мовою настільки, щоб з початком 1918 – 1919 навчального року викладання цією мовою не було для них проблемою. В школах, де українців було більше 50 відсотків, викладання проводилося в молодших класах на українській мові, у старших класах українізація мала вводитися поступово. Передбачалося, що українською мовою мали обов’язково викладатися історія і географія України [3.148, №183, с. 2].

Шкільні відділи повітових управ розіслали в усі школи міст і сіл повітів циркуляр, у якому вказували, що в новому навчальному році має розвиватися українська національна школа. Для її створення, передусім, потрібно забезпечити випуск підручників, без яких школа не може існувати. Однак, випуск таких підручників затягується. Щоб вирішити завдання українізувати школу, шкільними відділами було запропоновано, щоб – читання, граматики, Закон божий і арифметику в молодших групах обов'язково викладати за українськими підручниками, які є у школах і книжкових крамницях. Геометрія, географія та історія у старших класах мають викладатися за старими російськими підручниками до укладання і випуску українських. Рекомендувалося історію і географію викладати у формі лекцій.

В добу Гетьманату велика увага приділялася підвищенню кваліфікації учителів, які викладали українознавство. В Умані при шкільному відділі земства у червні 1918 р. розпочали функціонувати курси української мови для народних учителів, які мали викладати на курсах. Міністерство народної освіти відібрало лекторів з відповідним освітнім цензом та педагогічним стажем. На курсах навчалися вчителі Уманського, Звенигородського, Липовецького повітів. Для них були розроблені спеціальні інструкції щодо їх майбутньої роботи з організації вивчення таких предметів: історія України і сучасний момент, географія, родинознавство і природознавство, арифметика, шкільництво і принципи організації нової школи (трудової), організація діловодства. На курсах важливого значення надавалося вивченню українознавства. Ставилося завдання навчити слухачів курсів української мови у такому обсязі, щоб вони могли вести уроки в українській школі. Для досягнення ефективності у навчанні групи слухачів складалися не більше як з шести осіб. Головною ж метою курсів було підвищення кваліфікації недипломованого вчительства, яке вже працювало у школі та підготовка нових учительських кадрів за скороченою програмою вчительських інститутів і семінарій. Для роботи на курсах Міністерство освіти відрядило відомих київських педагогів. Зокрема, лекції з історії України для слухачів курсів читав

відомий вчений Гермайзе.

Згідно з циркулярним розпорядженням Міністерства народної освіти, з вересня 1918 р. для того, щоб отримати спеціальність учителя нижчої початкової школи, претендент мав скласти іспити з українознавства у межах програм учительських семінарій, а спеціальність вчителя вищої початкової школи – в межах учительських інститутів. В Умані курси працювали на базі училища садівництва і землеробства, слухачами яких були 200 вчителів Уманського повіту і 100 – Липовецького. В цю ж групу мали увійти 100 вчителів Звенигородського повіту, але внаслідок подій, пов'язаних з селянським повстанням, вони не прибули на заняття. При курсах працювали бібліотека, читальня, влаштовувалися виставки нових підручників. Навчання учителів стимулювало Міністерство народної освіти, надавши слухачам по 100 крб. допомоги, а Уманське земство з цією метою виділило вчителям свого повіту по 50 крб.

Підготовка кадрів для початкових і середніх шкіл здійснювалася в учительських семінаріях і учительських інститутах. До перших приймалися особи з атестатом вищих початкових шкіл, які витримали письмовий іспит з російської або української мови, арифметики, і ті, хто не мали атестата, але склали іспити за програмою вищої початкової школи. Необхідний раніше для вступу до вчительських інститутів двохрічний стаж на вчительській посаді скасовувався. Народною освітою в Уманському повіті були зайняті 481 вчителів, які за освітнім цензом розподілялися наступним чином: з вищою освітою – 5 учителів, з середньою – 150, зі спеціальною – 136, з правом викладання – 178 і без права – 12. Викладачі у земських школах отримували платню – 70 крб. за місяць, а в церковноприходських училищах – по 50 крб.. Міністерством народної освіти було прийнято рішення про переведення церковноприходських училищ з духовного відомства у відання повітового земства. Перед цим, владою було встановлено однакову оплату вчителям за їх роботу – 150 крб. в місяць [3.148, №238, с. 3].

Уряд Української Держави приділяв увагу підготовці педагогічних кадрів для шкіл, у яких навчалися діти національних меншин. 25 червня 1918 року Рада Міністрів асигнувала кошти на організацію курсів для вчителів польських і єврейських шкіл. Відповідні курси були організовані у п'яти населених пунктах України. Вживались заходи щодо відкриття Київської єврейської вчительської семінарії, яка мала стати базою підготовки вчителів для єврейських шкіл.

Вивчення та використання української мови поширювалося не тільки на навчальні заклади. Запроваджувалися заходи щодо вивчення української мови в робітничих колективах. На залізничних станціях Уманського вузла для вивчення української мови відкривалися курси, відвідування яких було обов'язковим для кожного службовця [З.148, №209, с. 2].

Предметом активного обговорення Уманською повітовою радою стала пропозиція щодо переведення до м. Умані Кишинівського вчительського інституту. Захопивши Бессарабію, румунський уряд намагався румунізувати і Кишинівський учительський інститут, у якому навчалось багато українців, готуючись до роботи в Україні. В інституті функціонували історико-філологічний, фізико-математичний та природничо-географічний факультети. Поряд з іншими предметами в інституті вивчалася історія України, українське письменство та українська мова. Не бажаючи румунізуватися, студенти звернулися до педагогічної ради інституту з проханням про переведення їх разом із частиною викладачів у яке-небудь місто на Україні. Педагогічна рада, у якій також перебували українці, згодилась із цим проханням і уповноважила одного зі своїх представників, родом з с. Колодистого, що на Звенигородщині, з'ясувати в органах уманського місцевого самоврядування про можливість розмістити вчительський інститут в Умані. 9 червня 1918 року надзвичайні збори Уманської повітової Ради ухвалили рішення про переведення до Умані Кишинівського учительського інституту. Збори виділили на допомогу інституту 35 тис. крб., надавши право управі, у разі потреби, збільшити асигнування до 50 тис. крб. Для функціонування інституту тимчасово

виділялися приміщення та ділянка землі для нового будівництва [1.91, арк. 92 – 94]. Турбота влади про освіту виявилася і в тому, що Військове міністерство позитивно відгукнулося на клопотання Міністерства народної освіти щодо звільнення шкільних приміщень, які були зайняті військовими. На губернаторів і повітових комендантів покладалася обов'язок слідкувати, щоб у майбутньому шкільні приміщення не займалися під військові потреби [3.148, №130, с. 2].

Ще в квітні 1918 року Київська губернська рада стала ініціатором упорядкування і утримання в належному вигляді могили Тараса Григоровича Шевченка на Чернечій горі в Каневі. З участю Канівської повітової ради передбачалося територію могили засадити деревами, виконати дренажні та меліоративні роботи, пробити стоки для спуску води з гори, під хрестом зробити новий камінний постамент, навколо могили звести нову огорожу, посадити дерева. Планувалося поглибити фарватер Дніпра біля наміченої пристані „Могила”; привести в належний порядок хату на горі біля могили, влаштувати у ній бібліотеку, читальний зал і кабінет для праці письменників та художників. Передбачалося впорядкувати книжковий кіоск і тимчасові помешкання для відвідувачів та туристів та намічалися й інші заходи, спрямовані на впорядкування могили великого Кобзаря України. З огляду на те, що для виконання цих заходів були потрібні значні кошти, Київська губернська управа звернулася до всіх урядових і громадських установ України з проханням „аби вони також відгукнулись і допомогли своїми пожертвами на упорядкування могили великого співця України, бо це святий обов'язок усього українського народу”. У зверненні відмічалось, що вся історія визвольного українського руху нерозривно зрослася з великими заповітами, залишеними нам Т. Шевченком. „Ось через що найпершим нашим обов'язком повинно бути вшанування пам'яті Шевченка через упорядкування його славної могили, що раніше не можна було зробити, дякуючи відомим всім умовам московського панування над Україною”. Звернення підписав Голова Київської губернської народної управи Симон Петлюра та шість членів управи. 9 червня 1918 року збори Уманської повітової

ради у присутності 37 гласних заслухали доповідь „Про асигнування коштів на впорядкування могили Тараса Шевченка біля Канева”. Гласні не заперечували відносно виділення коштів, дискусія велася відносно суми грошей. Збори ухвалили асигнувати на ці благородні заходи 3 тисячі крб. Підтримали ініціативу щодо впорядкування могили Кобзаря інші повітові ради Київщини. За часів Гетьманату було взято під охорону могилу Т. Шевченка в Каневі, розпочалися підготовчі роботи щодо перетворення Чернечої гори у меморіальний комплекс, а територію навколо неї – в історико-заповідну зону. Роботи продовжувалися і в добу Директорії. У січні 1919 р. Директорія оголосила місце поховання Т. Шевченка Національним заповідником УНР [1.91, арк. 6, 58 – 60].

Активно підтримуючи внутрішню політику гетьмана Скоропадського, німецька військова адміністрація безпосередньо втручалася в суспільне і освітянське життя населення повіту. Німці у кінці квітня 1918 р. заборонили проведення учительського з'їзду Уманщини, на який прибуло 150 учителів повіту. З'їзд мав намір обміркувати план українізації шкільництва у повіті, обмінятися досвідом у цій справі [3.146, №6, с. 1, 2]. Значні перепони на шляху розвитку національної освіти, зокрема запровадження української мови чинили політичні російськоналаштовані кола землевласників та промисловців. У серпні 1918 р. Союз земельних власників подав до Міністерства внутрішніх справ декларацію, у якій пропонував уряду відмінити введений Центральною Радою „галиційсько-латинський язык, некультурный и чуждый для Украины” [3.135, №121, с. 3]. З подібною пропозицією виступив і Протофіс, подавши уряду „Записки о русском языке”. У ній, визнаючи право української мови на існування та розвиток, він пропонував поки українська мова утвердиться і вчені розроблять словник української мови залишити в урядових структурах державною мовою російську [4.232, т. 3, с. 72].

Рішучі слова протесту проти запровадження гетьманською владою цензури прозвучали на Всеукраїнському з'їзді діячів преси, який проходив у Києві на початку червня 1918 року. Його учасники піддали критиці політику

влади щодо преси – закриття багатьох газет та запровадження цензури. Було прийнято рішення про створення Всеукраїнського комітету захисту преси в центрі і на місцях. Від імені з'їзду група журналістів передала Раді Міністрів записку з протестом проти арештів редакторів газет, інших діячів преси. Також було створено правління Всеукраїнського професійного союзу журналістів. До складу Всеукраїнського комітету захисту преси від редакції газети „Уманское слово” було обрано Я. Епінгера, а до правління Всеукраїнського професійного союзу журналістів С. Духовного – працівника ще однієї уманської газети „Свободный голос” [3.148, №131, с. 2].

Таким чином, в добу Гетьманату на Київщині у сфері освіти стали відбуватися позитивні зміни. Зростали навчальні заклади, підвищувалася кваліфікація учителів, зроблено кроки в українізації освіти. Вони були наслідком державної політики, яку проводила влада у цьому напрямку. Разом з цим слід відзначити, що далеко не всі наміри місцевої влади були реалізовані, бо, як відомо, в грудні 1918 року П. Скоропадського було усунуто від влади політичними та військовими силами, які об'єднувалися навколо Директорії.

Директорія УНР своїм розпорядженням 12 грудня 1918 року критично оцінила стан управління школами в Україні і прийняла заходи щодо демократизації та децентралізації освіти. Передбачалося відновити повітові шкільні ради, заснувати губернські ради освіти, а також запровадити посади губернських та повітових комісарів освіти, визначивши вимоги щодо їх кваліфікації та педагогічного стажу роботи. Кандидати на посади губернських та повітових комісарів освіти обиралися з участю філії Національного союзу, учительських спілок та органів місцевого самоврядування. Повітові комісари освіти входили до складу повітових шкільних рад та були головами повітових шкільних управ [4.216, с. 171]. Тоді ж Директорія доручила Міністерству народної освіти видати директиву для всіх учбових закладів України про обов'язкове читання лекцій, присвячені політичному моменту на Україні у вихідні та святкові дні. 24 лютого 1919 року в УНР було прийнято закон, згідно з яким управління освітою передавалося колегіальним органам з представників

місцевого самоврядування, учительства та адміністрації в справі освіти. Директорія, її освітянські структури стимулювали відкриття нових шкіл [Додаток Ц]. Зокрема, в с. Андрушів Липовецького повіту планувалося відкрити з 1 лютого 1919 р. для хлопців і дівчат вищу початкову школу. Після прийняття відповідного рішення було оголошено про набір учнів до школи. Передбачалося, що при зарахуванні до школи не враховуватиметься вік учнів, національність, віросповідання і місце проживання. Учні мали можливість навчатися безкоштовно [1.82, арк. 26].

За участю науковців та вчительських спілок Міністерство освіти розробило та схвалило розгорнутий план забезпечення шкіл усіх ступенів, закладів позашкільної освіти підручниками та відповідним приладдям. Для реалізації плану виділялися значні кошти. Були визначені видавництва для друку літератури, створено комісії для відбору рукописів. У кінці 1918 р. в м. Кам'янець-Подільському відкрито спеціальний видавничий відділ, який в надзвичайно складних умовах приступив до видання шкільних підручників. До виконання намічених планів залучалося приватне видавництво „Дністер”, яке видавало книги для самоосвіти з питань економіки, кооперації, сільського господарства.

В період Директорії особлива увага владних структур приділялася вчительським кадрам. За ініціативи філій місцевих „Просвіт” та вчительських спілок організовувалися трьохтижневі курси українознавства для місцевого вчительства середніх шкіл, де проводилися практичні заняття, семінари з української мови, викладались українське письменство, історія культури, короткий огляд термінології з мови, письма, історії, фізики, математики, природознавства і географії. Восени 1919 р. Департамент вищої та середньої освіти Міністерства народної освіти розробив і передав у повіти положення про „улаштування сітки тимчасових курсів українознавства для учителів середніх шкіл”. На цих курсах мали пройти підготовку та підвищити свою кваліфікацію кожний четвертий учитель. Таке рішення Департаменту знаходило підтримку на місцях. У газеті „Україна” була опублікована пропозиція, яка зводилась до

того, що „ті вчителі, що не виконують програму курсів, та не представлять свідоцтва про їх закінчення, позбавляються права займати посади в середніх школах України” [3.144, №62, с.3]. Республіканська влада відновлювала в губерніях, повітах, містах діяльність культурно-просвітних організацій („Просвіти”, бібліотек, читалень, клубів). З цією метою створювалися комісії Міністерства внутрішніх справ, які мали завдання розглянути справи щодо повернення приміщень, які були реквізовані гетьманською владою для інших потреб [1.61, арк. 57]. У складній соціально-економічній ситуації уряд УНР знаходив можливість надати фінансову підтримку закладам освіти. 18 січня 1919 року на засіданні Ради Народних Міністрів уряд ухвалив законопроект про прийняття таких учительських семінарій на державні кошти: Кирилівської народної імені Т. Шевченка на Звенигородщині і Хмельницької на Поділлі [2.98, т. 1, с. 194].

Захопивши повіти південної Київщини, більшовицьке керівництво підпорядковувало своїй політиці друковану продукцію, запроваджувався офіційними властями контроль над навчальною літературою. Навесні 1919 р. створено Всеукраїнське видавництво, якому підпорядковувалися націоналізовані друкарні, таким чином більшовики концентрували у своїх руках друкарську справу державних та військових відомств. Заборонили без його дозволу друкувати книги, брошури, листівки, плакати та іншу продукцію, посилаючись на дефіцит паперу [1.7, арк. 32]. Порушників цього наказу мали віддавати під суд революційного трибуналу [4.209, с. 111]. Агітаційно-просвітній відділ при Липовецькому військовому комісарі для сільських комітетів бідноти розсилав спеціально підібрану літературу. При цьому попереджав, що особи, які „перешкоджають, або затримують поширення радянської літератури підлягають суворій відповідальності” [1.82, арк. 226]. Голова Уманського виконкому Томасевич своїм наказом заборонив всім типографіям міста друкувати брошури, відозви, плакати та інші видання без особливого розпорядження виконкому [3.125, №72, с. 2]. У квітні 1919 р. Київському губернському земельному відділу було доручено провести ревізію

бібліотек і вилучити літературу антисоціалістичного змісту. На облік бралися бібліотечний фонд „Просвіти”, книги та цінні колекції приватних осіб, книги волосних бібліотек [3.125, №21, с. 2]. Більшовики брали під свій контроль підручники та шкільне приладдя приватних крамниць [1.1, арк. 28].

Більшовицька влада вимагала провести чистку книгарень і знищити книги, „які по змісту не відповідають сучасному моменту...” [3.125, №13, с. 1]. 25 червня 1919 р. Уманський військовий комісаріат наказав усім власникам книгарень та жителям, які мають будь-які книги військового змісту (підручники, статuti, накази та ін.), передати їх у комісаріат. Все це робилося під приводом „забезпечення військового всеобучу працюючого люду”. Комісаріат попереджав: „Особи, що не виконують цього наказу, підлягають суду військового революційного трибуналу” [3.143, №47, с. 2]. 2 березня 1920 року наказ такого ж змісту був виданий відділом народної освіти Звенигородського повітвійськревкому [Додаток У]. Під час окупації української території більшовиками і білогвардійцями значна частина книг та підручників була знищена. Так, спеціальною комісією було складено список з 118-ти назв українських книг, які підлягали конфіскації і знищенню.

Більшовицькі військово-революційні комітети заборонили видання у повітах всіх газет, окрім газет більшовицького спрямування. Окремі громадські організації висловлювали невдоволення цією акцією і зверталися до більшовицької влади з проханням переглянути таке рішення. Зокрема, Уманський кооперативний союз вважав, що заборона газети „Союз” безпідставна і звернувся 25 березня 1919 року до військово-революційного комітету з проханням дозволити видання газети. При цьому вказувалося, що названа газета дотримується громадського, літературного, кооперативного і сільськогосподарського спрямування. Висловлювалося запевнення, що газета „Союз” і надалі буде його дотримуватися. Однак, влада не відгукнулася на прохання кооператорів [1.71, арк. 5]. У той же час радянська адміністрація не заперечувала щодо появи газет, які не критикували політику більшовиків. Так, 30 червня вийшов перший номер газети „Боротьбист”, яку видавала Уманська

районна організація української партії лівих соціал-революціонерів (боротьбистів), друкувалися кооперативна газета „Центргород” і часопис профспілки уманських друкарів „Печатник” [3.143, ч. 50, с. 2].

Своєрідна політика проводилася щодо вчителів та працівників освіти. Зайнявши владні посади, більшовики стали проводити повітові учительські конференції. На цих форумах „обиралися” комуністичні фракції, які мали бути провідниками радянської політики в галузі освіти, і, крім того, таким чином більшовики намагалися розколоти учительство. На посади вчителів призначали людей не за їх освітою, а за ідейними поглядами. При цьому перевага надавалася членам більшовицької партії та її співчуваючим. Такий підхід став домінувати і при формуванні структур, що займалися проблемами освіти. Заміна вчителів, працівників закладів освіти проводилося під гаслом „перевибори шкільних працівників”. Для виконання цього завдання більшовицька влада створювала спеціальні комісії [1.1, арк. 11]. У більшовицькій пресі, на нарадах з участю більшовицького керівництва ставилися вимоги про звільнення з усіх шкіл учителів, які мали духовну освіту та вийшли із середовища заможних сімей. Більшовицькі функціонери через газету „Сільська біднота” рекомендували, що „краще було б, для користі справи, увільнити зо всіх шкіл учителів і учительок, скінчивши духовні школи і, взагалі тих, котрі вийшли з буржуазного стану і прийняти їх знов на посади тільки тоді, як відділу освіти буде відомо політичне обличчя кожного з них” [3.143, №48, с. 2]. Радянська влада стала організовувати учительські курси, на яких здійснювали перепідготовку кадрів для втілення в життя комуністичної ідеології і політики. У 1919 р. комісаріат народної освіти видав циркуляр, у якому вказувалося на необхідність організації короткотермінових курсів для ознайомлення вчителів з принципами нової єдиної трудової школи. Для його виконання створювався спеціальний апарат і асигнувалися відповідні кошти. У травні – червні 1919 р. розпочалася підготовка до відкриття учительських курсів у Києві, Умані, Черкасах та інших містах [4.200, с. 226].

Уманська повітова земська управа планувала відкрити у 1919 році 74 шкільних комплекти, а також відкрити згідно плану на цей рік ще 40. Уманська повітова управа підтримала прохання польського товариства виділити на утримання польських училищ в Умані, Верхнячці і Рижавці у 1919 р. субсидію в сумі 40 тис. крб. У травні 1919 р. відкрилась школа неграмотних у районі Лисої Гори міста Умані, яку побажали відвідувати до 100 осіб. Здійснено кроки щодо організації такої школи в районі Міщанки [3.125, №24, с. 2].

В умовах нестабільності центральної влади, місцеві органи самі визначали мовну політику у сфері освіти. Відділ народної освіти Уманщини 4 червня 1919 року надав право батькам визначати мову, якою повинно вестись викладання у міських та сільських школах повіту. Відділ задекларував намір активно працювати над розвитком української мови і літератури, для цього необхідно ввести в школах усіх типів як обов'язковими предметами українську мову, історію і географію України [1.69, арк. 20]. Відділ народної освіти Звенигородського ревкому перед учительством повіту поставив чіткі вимоги: в початковій школі навчання обов'язково повинно вестись українською мовою, в середній – за бажанням батьків учнів. У постанові відділу наголошувалося, якщо вчителі не будуть виконувати вищезгадані вимоги, вони будуть позбавлені своїх посад [1.38, арк. 1]. У листопаді 1920 року Липовецький повітовий ревком своїм наказом зобов'язав відділ народної освіти негайно ввести вивчення української мови в освітніх установах повіту, забезпечити видавництво підручників українською мовою, організувати в містечках і селах краю вечірні школи для вивчення української мови службовцями різного рангу [1.79, арк. 95].

Отже, більшовицька влада запровадила свій контроль за навчальною літературою, за діяльністю вчителів, при цьому дозволяючи використовувати українську мову у навчанні. Такою політикою, як зазначав І. Мазепа, більшовики прямували до того, щоб „перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти працюючих мас” [4.193, с. 44].

Слід вказати, що навесні 1918 р. при першому перебуванні на Київщині більшовики ставилися до „Просвіт” з недовірою і, навіть, вороже – закрили багато осередків, мотивуючи це тим, що організації нібито є буржуазно-націоналістичними захисниками антинародної політики Центральної Ради. При другому перебуванні на українських землях більшовицькі партійні комітети почали інкримінувати „Просвіті” пропаганду буржуазного націоналізму, симпатії до Директорії. Наркомат освіти УСРР за наказом №134 затвердив новий, обов’язковий статут для всіх товариств „Просвіти”, який, однак, мав суперечливий характер. З одного боку, розширювалися права, обов’язки, передбачалося їхнє державне фінансування. Цим нововеденням влада зробила суттєвий крок до одержавлення громадських організацій. Одночасно, у статуті було введено параграф, у якому наголошувалося, що українські „Просвіти” стають на ґрунт диктатури пролетаріату, всіма засобами й силами зобов’язані боротися проти старого життя, допомагати будувати соціалістичну державу, всебічно підтримувати політику більшовиків.

Як додаток до статей Наркомат освіти видав циркуляр, згідно з яким всі „Просвіти” мали пройти перереєстрацію на основі нового статуту. Ті з них, які приймали статут називалися радянськими, „пролетаризованими” і вводилися у мережу державних культурно-освітніх закладів, ставилися на державне утримання. Зазначені урядові рішення об’єктивно перетворювали „Просвіти” з добровільних, демократичних, культурно-національних організацій у державні культурні структури з ідеологічною платформою більшовизму. Влітку 1920 року на основі документів, виданих Наркоматом освіти, почалася кампанія перегляду своїх статутів губернськими, повітовими, сільськими товариствами „Просвіта”, їх філіями та осередками. Разом із переглядом статутів, відбулася їхня перереєстрація та створювалися нові організації [4.209, с. 226 – 228]. Так, зокрема, Липовецьким повітовим революційним комітетом в липні 1920 р. був виданий наказ про перереєстрацію всіх культурно-просвітницьких організацій повіту. Ревком попереджав, якщо яка-небудь організація не виконає наказу влади і продовжуватиме свою діяльність – „її члени будуть передані суду

Ревтрибуналу”. На основі цього наказу перереєстрації підлягали не тільки „Просвіти”, а і хати-читальні [1.78, арк. 52; 79, арк. 5, 35]. Іншим наказом цей же ревком зобов’язував культурно-просвітні установи перед влаштуванням вистав, концертів і лекцій щоразу подавати повітовому відділу народної освіти на розгляд і затвердження репертуар, оскільки їх зміст „далеко не відповідає культурно-просвітнім завданням радянської влади” [1.79, арк. 99].

Упродовж 1919 року у повітах Київщини відкривалися трудові школи. 4 червня 1919 р. завідуючий відділом народної освіти Уманщини Ф. Коврик видав розпорядження, в якому вказувалося, що всі нижчі і середні сільськогосподарські школи і курси мають бути реорганізовані у трудові школи. Роз’яснювалося, що у них залишаються їхні землі, будови, інвентар і персонал [1.69, арк. 20]. Запровадження трудової школи вимагало внесення відповідних змін у підготовку вчителів. У липні 1919 р. на вчительських курсах, які мали працювати п’ять тижнів, тематика занять пов’язувалася із діяльністю трудової школи. Зокрема, для вчителів читалися лекції з теорії і практики трудової школи, етика та естетика у трудовій школі, трудові начала у математиці. З лекціями виступали вчені та вчителі з Києва [3.125, №69, с. 2]. У жовтні 1920 р. школа професійної освіти була відкрита у Липовцях [1.77, арк. 63]. На базі різного типу шкіл у Таращі було створено дві трудові школи 2-го і одна 1-го ступеня [4.180, с. 624].

Таким чином, в умовах розгортання революційних процесів українська громадськість активно виступала за відродження національної освіти. Такі вимоги звучали на з’їздах учителів, просвітян, на селянських з’їздах. Відродження освіти виявлялося у розширенні закладів освіти, у підтримці вчительства, у появі нової навчальної літератури, в запровадженні у навчання української мови. Встановлено, на рівні волостей та повітів цими питаннями опікувалися народні ради, „Просвіти”, філії українських політичних партій. Виявляли турботу про відродження національної освіти Центральна Рада, Генеральний секретаріат, Гетьманат. Директорія стояла на позиціях відродження національної освіти в Україні, проте реалізувати свої наміри в

силу обставин не встигла. З тенденцією відродження національної освіти змушені були рахуватися більшовики. Щоб привернути на свою сторону українство, вони, перебуваючи у 1919 році при владі, заявили про використання української мови у навчанні. Однак, запроваджували цензуру над змістом навчання та навчальної літератури, висловлювали недовіру вчителям, обмежували та згортали діяльність товариств „Просвіта”. Але, на шляху розгортання національно-культурного відродження були суттєві перешкоди: не вистачало підручників, існували проблеми з використанням приміщень для проведення навчальних занять, незначна кількість на той час національно-свідомих учителів, антиукраїнська позиція та дії проросійськи налаштованих політичних сил, що діяли у сфері освіти.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вирішувалося завдання, яке полягало у встановленні характеру і спрямованості національно-демократичних перетворень на півдні Київщини в революційну добу 1917 – 1920 рр.

Встановлено, що незважаючи на досить значну кількість наукових праць присвячених різним аспектам Української революції 1917 – 1920 рр., тема національно-демократичних перетворень на Київщині не була предметом спеціального узагальнюючого дослідження в історіографії. В результаті дослідження з'ясовано, що радянська історіографія розглядала прояви активності різних верств населення у контексті боротьби більшовицької партії за встановлення радянської влади. Пропагувалася апологічна теза про те, що єдиною силою, яка відстоювала інтереси трудящих була тільки більшовицька партія. Всі ж політичні сили, які мали інші погляди і відстоювали демократичні та національні цінності, кваліфікувалися як „контрреволюційні”, „націоналістичні”. Історіографічне значення праць радянських істориків передусім у тому, що у них наводився фактологічний матеріал, який поряд з новими архівними джерелами допомагає переосмислити участь населення в громадсько-політичному житті, в національно-демократичних перетвореннях на Київщині в роки революції.

У незалежній Україні зроблено важливі кроки в науковому переосмисленні громадсько-політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися у повітах, містах і селах окремих регіонів в роки революції. Цьому сприяють плюралізм думок і можливості використання нових архівних джерел. Однак поки що відсутні сучасні історичні праці, в яких би комплексно аналізувалися національно-демократичні перетворення на Київщині в умовах Української революції.

Встановлено, що громадськість Київщини дізналася про ліквідацію самодержавної влади завдяки повідомленням преси. З початком української національно-демократичної революції у містах і селах проходили масові заходи під гаслом: „Вільна Україна”, що сприяло консолідації різних політичних сил, які виступали за демократичний розвиток України. У березні 1917 року в містах, повітах та волостях Київщини виникали структури, громадські ради та комітети, які претендували на виконання владних функцій. У ряді повітів Київщини сформовано Комітети об'єднаних громадських організацій, які на першому етапі орієнтувалися на Тимчасовий уряд, заявляли про його підтримку в проведенні політики на місцях. Першочерговим завданням громадські об'єднання вважали за необхідне забезпечити належний порядок та спокій в повітах, волостях, містах і селах. У добу Центральної Ради посилилася тенденція демократизації земств. Це знайшло відображення не тільки в офіційній заміні земств на народні ради, а й у розширенні їхнього співробітництва в розв'язанні соціально-економічних і культурно-освітніх завдань з громадськими організаціями, кооперативами, селянськими спілками, „Просвітами”.

Революційні події активізували процес створення на Київщині Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. До їх складу входили представники політичних партій різного ідейного спрямування. Діючи без законодавчого забезпечення, ради опікувалися формуванням на місцевому рівні міліції, запровадженням на підприємствах 8-годинного робочого дня, підвищенням заробітної плати працівникам промисловості. У рамках можливого Ради займалися вирішенням продовольчої проблеми, виступали за негайну передачу всієї землі у відання селянських комітетів, здійснення робітничого контролю над підприємствами. На першому етапі в складі Рад переважали депутати, які на той час виражали погляди меншовиків та бундівців і виступали за еволюційний шлях соціально-економічних та політичних перетворень. Діяльність Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів

знаходила підтримку робітничих мас, збіднілого селянства, військових, вихідців із малоземельних та безземельних селян.

Національно-демократичний рух на Київщині активізувався із створенням осередків українських політичних партій. Встановлено, що одними з перших розгорнули свою діяльність у південних повітах Київщини партії соціалістів-федералістів, українських соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. Осередки українських політичних партій виступили за надання Україні широкої автономії у складі демократичної Росії. У червні 1917 року партійну резолюцію оприлюднила Уманська організація єврейської соціалістичної партії (серповці), яка виходила із соціалістичних поглядів і вважала, що кожна нація має право на самовизначення. Вона підтримувала прагнення українців у змаганнях за національно-територіальну автономію.

З'ясовано, що центральні владні структури в своїй діяльності намагалися спертися на політичні сили та соціальні верстви населення, що мешкали в повітах та волостях. Центральна Рада намагалася опиратися на українські політичні партії та їх осередки на місцях, що входили до її складу. Це були українські есери, соціал-демократи та соціалісти-федералісти. Їхні політичні платформи та діяльність змінювалися відповідно до тактики центральних керівних органів. Гетьман П. Скоропадський знаходив підтримку у землевласників та підприємців та заможного селянства. Саме ці соціальні прошарки позитивно сприйняли зміну влади у країні, сподіваючись, що гетьманська влада стане захисником і гарантом їх інтересів. Ці сили прагнули стабільного розвитку країни. Для них соціальна програма гетьмана більше важила, ніж національна. Директорія у своїй боротьбі за владу опиралася на селянство, яке було незадоволене земельною політикою Гетьманату. Суттєву підтримку Директорії надавали філії Українського національного союзу, що діяли в ряді повітів Київщини. З метою здобуття влади на Україні і зміцнення своїх позицій в містах і селах Київщини більшовики намагалися використати малоземельне і безземельне селянство.

Південні повіти Київщини причетні до відновлення і розвитку такого національного явища, як Вільне козацтво. Відродження вільнокозачого руху переконливо свідчило про здатність українського народу до самоорганізації. Продовжуючи козацькі традиції, селянство Київщини підтримало ініціативу мешканців Звенигородщини і відновило вільнокозачий рух. Демократичні засоби життєдіяльності козацтва були тим підґрунтям, що єднало неорганізоване і малоосвічене українське селянство з метою завоювати та захистити право на свою волю, на людське існування. Організація козацтва, їх практичні дії дають підстави стверджувати, що воно могло стати серйозною військово-політичною силою у захисті української державності. Українській владі ніщо не заважало виявити належну турботу про Вільне козацтво, залучаючи їх на свій бік, в разі потреби і спертися на їхню силу. Проте керівники українського національно-визвольного руху з упередженням ставилися до Вільного козацтва. Виявилася непослідовність і Центральної Ради, яка вважала Вільне козацтво не стільки військовою силою, скільки міліцейською і в січні 1918 року підпорядковувало його секретаріату внутрішніх справ, а не секретаріату військових справ.

Серйозною перевіркою політичної свідомості населення Київщини стали вибори до органів місцевого самоврядування, Всеросійських установчих зборів та Українських установчих зборів. Ці виборчі кампанії проводилися на більш демократичній основі, ніж до Рад робітничих і селянських депутатів. На розвиток подій у повітах безпосередньо впливали селянські та кооперативні з'їзди, діяльність „Просвіт” тощо. Муніципальні вибори показали, що виборці повітових міст зробили лише перші кроки, щоб забезпечити місцеву владу прихильниками українського визвольного руху. За результатами виборчих перегонів, рішень з'їздів є підстави стверджувати, що в добу Центральної Ради відчутний вплив на розвиток подій у регіоні мали українські есери та Селянська спілка. За Гетьманату посилили свій вплив організації підприємців та землевласників. У переході влади до Директорії реальну допомогу надали філії Українського національного союзу, що діяли на місцях, а до їх складу входили

переважно українські соціал-демократи і українські есери. Філії УНС відіграли позитивну роль у мирному переході влади на місцях від гетьманської адміністрації до представників Директорії.

Виявлено, що у виборах до Українських установчих зборів брали участь передусім найбільш впливові політичні партії. У списку №1 були відомі громадські діячі, що працювали в повітах Київщини. Всі вони стояли на позиціях українських соціал-революціонерів і активно співпрацювали з Селянською спілкою. Наслідки виборів до Установчих зборів показали, що на Київщині переважна більшість виборців проголосувала за кандидатів партії українських есерів та Селянської спілки. Кандидати цього блоку виступали за широку національно-територіальну автономію України. Їх позиція зводилася до того, щоб земля без викупу перейшла в користування всього трудового народу. Вони вимагали негайного припинення світової війни і підписання миру без анексій і контрибуцій.

Установлено, що в революційну добу набуло важливого значення розв'язання аграрного питання. Воно зумовлювалося існуванням великого землеволодінням та малоземельних і безземельних господарств. На селянських з'їздах, у заявах українських політичних партій висловлювалися пропозиції щодо шляхів вирішення земельного питання. На Київщині широку підтримку серед селянства знаходила позиція українських есерів, які пропагували ідею ліквідації великого приватного землеволодіння. Однак урядовці тогочасних структур, як це було з Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією, із запізненням реагували на настрої селянства, проявляли непослідовність у задоволенні потреб збіднілого населення, що призвело до переходу селянства до більш радикальних дій – безземельне селянство стало переходити від мирних вимог до захоплення поміщицьких маєтків та їх земельних наділів. Гетьманат намагався силою зупинити творчий порив селянства та захистити право на землю великих власників. Така політика призвела до того, що у повітах створювалися селянські озброєні загони, які намагалися силою вирішити аграрне питання. Обнародувана Директорією земельна реформа

залишилася декларацією намірів, оскільки жодне із проголошених положень внаслідок воєнно-політичної обстановки не було втілене в життя. Непослідовні дії керівників українських державних утворень стали суттєвою причиною підтримки збіднілими селянами більшовиків, які активно пропагували гасло „Земля – селянам”, хоч не визначали механізм його вирішення. Більшовики запроваджували колективні форми господарювання. Все це посилювало невдоволення селянства, яке в різних формах вело боротьбу проти радянської влади.

Безпосередній вплив на настрої населення мала політика державних структур влади щодо вилучення у селян хліба. Кожна з державних структур влади, яка змінювалася в Україні з розвитком революції, вимагала від місцевих інституцій вилучати у селян продовольство, хліб та сільськогосподарське збіжжя. Однак підходи були різні. Тимчасовий уряд через Центральну Раду звертався до населення України з вимогою матеріально підтримати російську армію, посиляючись на те, що остання без хліба не зможе перемогти німецького та австрійського ворога. З укладанням Брестської угоди Центральна Рада посилила податки, щоб виконати свої продовольчі зобов'язання перед Німеччиною та Австро-Угорщиною. При Гетьманаті із сіл вивозили хліб, збіжжя, правда, залишаючи частково на засів. Місцева влада при Директорії також вилучала хліб у селян для потреб республіканської армії. Влада більшовиків силовими методами забирала хліб у селянства, пояснюючи це „революційною доцільністю”. Реквізований у селянства Київщини хліб більшовицька влада відправляла до Росії та постачала Червону армію.

Дестабілізуючий вплив на суспільно-політичне життя, на розвиток національно-демократичних перетворень мало запровадження у повітах та волостях Київщини надзвичайного стану. У часи Гетьманату, військові та адміністративні начала домінували над політичними. Повітові старости залякували населення арештами, військово-польовими судами, розстрілами тощо. Аналогічно діяли і більшовицькі революційні комітети, які не просто залякували населення, але й шукали „націоналістів”, „контреволюціонерів” та

„класових ворогів народу”. Через ревкоми та комбіді більшовицька партія запроваджувала на місцях свою диктатуру. Особлива увага приділялася реалізації продрозкладки – примусовим вилученням у селянства продовольства. Для проведення хлібозаготівлі створювалися продовольчі загони, які діяли насильницькими, адміністративними методами. Більшовицькі ревкоми влаштовували червоний терор проти реальних і потенційних противників радянської влади. Залучення нових архівних та мемуарних джерел дало можливість з’ясувати характер повстання на чолі з О. Штогріним і М.Клименком, яке набрало широкого розмаху на Київщині у травні 1919 року. Доведено, що повстання носило відкритий антибільшовицький характер і викликало серйозне занепокоєння більшовицького керівництва. На придушення повстання було кинуте значні червоноармійські сили.

Стрімке падіння життєвого рівня населення, параліч фінансового та господарського життя, відсутність у правлячих еліт в цілому політичної волі до негайних і послідовних економічних і політичних перетворень в інтересах всіх верств населення, спроби відтягнути початок прозорих і зрозумілих для населення реформ під усілякими приводами – все це дестабілізувало суспільно-політичне життя населення. В умовах нестабільності та загострення соціально-економічної кризи, невпевненості у завтрашньому дні активізувалися люмпенізовані елементи, які були у відчаї і зі зброєю в руках приєднувалися до повстанських загонів, чинили терор і насильство над місцевим населенням. Іноді загони повстанців очолювали відверті авантюристи, які були проти будь-якої влади.

Особливість революційних процесів полягала у тому, що в ході їх розгортання українська громадськість Київщини брала активну участь у відродженні та розвитку національної освіти. Шляхи національного розвитку обговорювалися на з’їздах та конференціях учителів, діячів „Просвіти”, на селянських та кооперативних з’їздах. Відродження освіти виявлялося у відкритті в містах і селах Київщини нових навчальних закладів, залучення до навчання дорослого населення, в моральній та матеріально-побутовій підтримці

учительства, підвищенні їх кваліфікації, в підготовці нової навчальної літератури тощо. Невід'ємною складовою національної освіти стало використання української мови, вивчення історії, географії України, української літератури. Встановлено, що відродженню національної освіти сприяла діяльність українських урядів доби Центральної Ради, Української Держави та Директорії, яка в царині освіти в основних підходах була спадкоємною. Відродження та розбудова національної школи для Центральної Ради було першочерговою державною справою, яка передбачала введення безплатного і обов'язкового навчання у нижчих та вищих початкових школах. Право навчатися рідною мовою гарантувалося дітям національних меншин, що проживали в містах і селах. Мовна політика у цьому напрямку не лише ініціювалася „зверху”, але й активно розроблялася українською інтелігенцією, знаходила широку підтримку серед широких мас населення і, особливо, селянства. У містах та селах цими питаннями опікувалися народні ради, „Просвіти”, філії українських політичних партій. Суттєву фінансову допомогу в утриманні закладів освіти надавали Союз української культури, кооперативи та приватні товариства. Значний внесок у розвиток національної освіти на Київщині зробили відомі вчені та громадські діячі, вихідці із південних повітів С. Єфремов, М. Біляшівський, В. Прокопович, В. Дурдуківський та інші. Разом з тим встановлено, що з тенденцією, започаткованою українськими урядовцями щодо відродження національної освіти змушені були рахуватися і більшовики. Щоб залучити на свою сторону українство, вони, захопивши у 1919 році владу, заявили про використання української мови в навчанні, одночасно посилили партійно-більшовицький контроль над змістом навчання, підготовкою навчальної літератури. Разом з тим, більшовицька влада упереджено ставилась до учительства, запроваджувала класовий та ідеологічний підхід до їх призначення на посади. Наслідком такого підходу стала ситуація, за якою кваліфіковані вчителі не допускалися до роботи у школах, а на їх місце призначали осіб, які не мали належної освіти, однак за своїм світоглядом підтримували більшовиків.

Вивчення матеріалів про історію Київщини в роки Української революції дозволяє зробити висновок про доцільність активізувати пошуки документальних джерел, які б дали можливість висвітлити морально-психологічний стан селянства, інтелігенції, робітників у ті доленосні роки, показати його вплив на розгортання демократичних процесів. Доцільно було б простежити методи мобілізації чоловічого населення до збройних формувань, які діяли на українських землях в революційну добу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ)

Ф. 166 Народний комісаріат освіти УСРР (НКО УСРР).

Опис 1(1918 – 1920).

1. Справа 152. Матеріали про роботу Київського губвідділу Наросвіти (накази, звіти, інструкції, плани, програми, кошториси, списки учбових закладів, витяги з протоколів та інш.). – 170 с.

Ф. 1076 Генеральне секретарство по справах військових.

Опис 1(1917 – 1918).

2. Справа 12. Накази по військовому міністерстві УНР – 86 с.

Ф. 1078. Бюро друку при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків, м. Київ

Опис 1(1919).

3. Справа 6. Інформаційне повідомлення про внутрішнє становище країни і події за кордоном. Хронікально-інформаційні повідомлення про діяльність культурно-освітніх установ України (театрів, музеїв, театральних вузів). – 109 с.

4. Справа 17. Оперативні звіти штабу дієвої армії УНР. – 294 с.

Ф. 1133 Головна комісія по справах виборів до Українських Установчих Зборів.

Опис 1(1917 - 1918).

5. Справа 44. Телеграфне листування Головної Комісії з повітовими та міськими комісіями про проведення та підготовку виборів. – 512 с.

Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави.

Опис 2 (1918 – 1919).

6. Справа 23. Копії законопроектів Всеукраїнської спілки земств про утворення земельно-ліквідаційних комісій, про зміни земельного управління на місцях, копії обіжників Київської обласної спілки землевласників про об'єднання повітових спілок Київщини в єдину губернську спілку. – 16 с.

Ф. 1738. Бюро українського друку при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті.

Опис 1 (1919).

7. Справа 50. Інформаційне повідомлення про внутрішнє становище країни і події за кордоном. Хронікально-інформаційні повідомлення про діяльність культурно-освітніх установ України (театрів, музеїв, театральних вузів). – 109 с.

Ф. 2174. Уманская уездная комиссия по выборам в Украинское Учредительное собрание (Киевский губизбирательный округ).

Опис 1(1918).

8. Справа 2. Протоколы и постановления избирательных комиссий по выборах в Учредительное собрание. Уманская уездная комиссия поделам выборов в Украинское Учредительное собрание (Киевский избирательный округ). – 225 с.

Ф. 3766 Міністерство закордонних справ Української Держави.

Опис 1(1918).

9. Справа 77. Друковані видання, статті і частини літературних робіт на українській і чужоземних мовах, які одержано або складено в міністерстві. – 43 с.

10. Справа 174. Листування державних установ і окремих осіб про незаконні дії німецького і австро-угорського війська на Україні. – 107 с.

Ф. 2360 Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком).

Опис 1(1919 – 1920).

11. Справа 12. Інформаційне зведення, доповіді губревкомів України про їх діяльність, політичний стан та будівництво органів Радянської влади на місцях. – 118 с.

Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)

Ф. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины.

Опис 20 (1917 – 1971).

12. Справа 36. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У (для Секретариата и членов ЦК) о политическом, экономическом и военном положении, борьба с бандитизмом в губерниях Украины, состоянии и деятельности местных партийных организаций. – 173 с.

13. Справа 38. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У (для бюлетеня Секретариата) о политическом, экономическом и военном положении, борьба с бандитизмом в губерниях Украины, состоянии и деятельности местных партийных организаций. – 65 с.

14. Справа 39. Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У для членов ЦК (о политическом, экономическом и военном положении, деникинском и петлюровском режиме на Украине). – 198 с.

15. Справа 56. Доклады, сводки, телеграммы Киевского губернского военного комиссариата, Управления Особого оперативного и разведывательного отделов Киевского военного окружного комиссариата. – 70 с.

16. Справа 244. Доклады, информации, сводки, протоколы заседания Таращанского, Уманского, Черкасского, Чернобыльского, Чигиринского уездных комитетов КП(б)У Киевской губернии. – 134 с.

17. Справа 360. Протоколы совещаний коллегии отдела по работе в деревне Киевского губкома КП(б)У, заведующих инструкторов районных и волосных отделов, губернского совещания: отчеты, доклады, сводки, циркуляры, инструкции, листовки губернских и уездных отделов о проведении работы в деревне. – 145 с.

Ф.5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У.

Опис 1 (1917 – 1938).

18. Справа 16. Перепечатки материалов национальных съездов о политике Центральной Рады и борьбе трудящихся за Советскую власть. – 488 с.

Ф.57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України

Опис 2 (1917 – 1920).

19. Справа 439. Копії приказов, телеграмм Реввоенсовета Южного и Юго-Западного фронтів, Совета Народных Комиссаров УССР, местных ревкомов, Главревкома о положеніи на польско-советском фронті, работа продорганов. – 124 с.

Національна бібліотека України імені В. Вернадського.

Інститут рукопису

Фонд стародруків.

20. Кл 0755. До Губерніальних і Повітових Народніх (земських) і міських управ та до Губерніальних і Повітових Комісарів Справ освітніх. – 1 с.

21. Кл 478. Телеграмма Уманской Уездной Продовольственной Управе. – 1 с.

22. Кл 527. Листівка „До губернських та Повітових Комісарів України”. – 1 с.

23. Кл 631. Відозва „До волосних Продовольчих Управ, Земських Управ, Сільських Совітів і всього громадянства”. – 1 с.

24. Кл. 793. Оповіщення (витяг) Інформаційного бюро республіканських військ від 30 листопада 1918 р. – 1 с.

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф. 1. Киевское губернское правление.

Опис 398 (1919).

25. Справа 84. По Звенигородскому уездному управлению. – 21 с.

26. Справа 88. По Уманскому уездному управлению. – 15 с.

27. Справа 91. По Липовецкому уездному управлению. – 1 с.

28. Справа 93. По Сквирскому уездному управлению. – 1 с.

29. Справа 94. По Таращанскому уездному управлению. – 1 с.

Ф. 1447. Українське товариство „Просвіта”.

Опис 1(1906 - 1919).

30. Справа 7. Звітні матеріали про стан роботи та діяльність „Просвіт” Київщини, Полтавщини, Волині, Гельстафорського українського товариства „Просвіта”. – 64 с.

31. Справа 8. Звіти про заснування, діяльність та стан товариств „Просвіта” на Київщині, Катеринославщині, Полтавщині, Таврії та Чернігівщині. – 17 с..

Ф. 1716. Канцелярия Киевского губернского комиссара Временного правительства.

Опис 1 (1917).

32. Справа 17. Приказы Верховного главнокомандующего 31 июля 1917, № 7374, 8 сентября, № 911 о своевременной уборке урожая, обработке полей для озимых посевов и оплата за полевые работы. – 82 с.

33. Справа 31. Дело № 20 по Звенигородскому уезду (в 4-х томах). Том 4. О выступлениях крестьянства против землевладельцев и крупных собственников – захвата имений, посевной земли, хлеба на полях; запрещение сельских комитетов на заготовку дров лесозаготовителям, самовольной порубке дров крестьянами. – 77 с.

34. Справа 41. Дело № 27 по Липовецкому уезду (в 2-х томах). Том 2. О выступлениях крестьянства против землевладельцев и крупных собственников – самовольные запашки земли, захваты хлеба на полях, порубки леса; хищении скота и беспорядках на Ильинецком сахарном заводе, об охране конского племенного завода Хржонщевского. – 151 с.

35. Справа 47. Дело № 22 по Сквирскому уезду (в 3-х томах). Том 2 О выступлениях крестьянства против землевладельцев и крупных собственников – самовольные захваты земли, хлеба с полей, запрещение заготовку дров, постановления об уплате натурой за сельхозработы и др. – 126 с.

36. Справа 50. Дело № 24 по Таращанскому уезду (в 3-х томах). Том 2. О выступлениях крестьянства против землевладельцев и крупных собственников – захват земли, урожая на полях, запрещение лесозаготовителям заготовку дров; о хищениях спирта и сахара на заводах. – 63 с.

37. Справа 51. Дело № 24 по Таращанскому уезду (в 3-х томах). Том 3. Об агитации отдельных лиц против соответствующего строя, донесения комиссара об убийствах и ограблениях, погромной агитации и погромах евреев-торговцев в уезде. – 28 с.

Ф. Р – 1. Київський губернський революційний комітет.

Опис 1 (1919 - 1921).

38. Справа 66. Копії наказів Звенигородського повітревкому та його відділів, повітвоєнкомату, райпродкому та комітету по проведенню трудової повинності. – 144 с.

39. Справа 146. Зведення інформаційно-інструкторського підвідділу губревкому про політичне та економічне становище повітів губернії. – 44 с.

Опис 2 (1917 - 1918).

40. Справа 16. Протоколи засідань Звенигородського повітревкому, протоколи з'їздів волревкомів, сільревкомів, КНС, зборів профспілок Звенигородського повіту. – 311 с.

Ф. Р – 111. Київський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губвиконком).

Опис 1 (1919 – 1925).

41. Справа 18. Протоколи засідань губвиконкому. – 357 с.

42. Справа 20. Протоколи засідань опродкомгубу. – 104 с.

43. Справа 30. Отчеты о деятельности Сквирского уревкома и уисполкома за июнь 1920 – октябрь 1921 гг. – 46с.

Ф. Р – 142. Киевский Губернский Отдел Народного Образования.

Опис 1 (1918 - 1925).

44. Справа 164. Сведения по обследованию деятельности Сквирского уездного отдела Народного образования. – 6 с.

45. Справа 167. Сведения о состоянии Ильинецкой гимназии. – 5 с.

46. Справа 262. Списки народных школ, гимназий, институтов по г. Киеву и Киевской губернии. – 42 с.

Ф. Р – 2793. Осведомительный отдел при Киевском градоначальнике.

Опис 2 (1918).

47. Справа 512. Дело о розыске Пищаленко Гавриила Михайловича и Ковтуненко Виктора Романовича по обвинению в участии в восстании против гетмана в Звенигородском уезде Киевской губернии. – 20 с.

48. Справа 551. Агентурные сведения департамента „державной варты” о Снитко Якове, Котике Евмене, Бурсаке Федоре и др. лицах, подозреваемых в участии в восстании против гетмана в Звенигородском уезде Киевской губернии. – 8 с.

Ф. Р – 2796. Канцелярія Київського губернського комісара Української Народної Республіки.

Опис 1 (1917 - 1918).

49. Справа 21. Прохання німців-колоністів і інших засланих під час імперіалістичної війни про дозвіл їм повернутися з заслання і відновити їх права на майно. Списки урядових і громадських інституцій в південній частині Радомишльського і Таращанського повітів. – 38 с.

50. Справа 25. Журнали засідань Уманської Міської Думи від 15 листопада 1917 до 29 квітня 1918 р., надіслані на затвердження губернському комісару (копії). – 25 с.

51. Справа 27. Справа про організацію міліції в повітах Київської губернії. – 94 с.

52. Справа 32. Наказ Київського губернського комісара про здачу зброї населенням Києва та його околиць. – 103 с.

53. Справа 66. Справа про призначення Павла Максимовича Артеменка помічником Звенигородського повітового комісара. – 6 с.

54. Справа 99. Протоколи засідань Липовецької Міської Думи. – 35 с.

55. Справа 101. Журнали засідань Уманської Міської Думи від 15 листопада 1917 р. до 29 квітня 1918 р., надіслані на затвердження губернському комісару (копії). – 106 с.

Опис 2 (1917 – 1918).

56. Справа 1. Обіжники та розпорядження Генерального секретаріата за листопад 1917 – січень 1918 рр. – 124 с.

57. Справа 7. Доповідь Уманського повітового комісара про діяльність комісара м. Умані за час перебування в місті червоноармійських частин. – 4 с.

Ф. Р – 2797. Київський губернський староста.

Опис 1 (1918).

58. Справа 201. Протоколи Таращанських повітових народних зборів. – 163 с.

Опис 2 (1917 – 1919).

59. Справа 19. Протоколи засідань Таращанської Міської Думи за січень – жовтень 1918 р. – 303 с.

60. Справа 21. Журнал засідань Уманської повітової Народної Ради за лютий – червень 1918 р та матеріали до журналів, кошторис прибутків та видатків повіту на 1918 р. Список гласних членів Ради. – 355 с.

Ф. Р – 2798. Канцелярія Київського губернського комісара Української Народної Республіки.

Опис 1 (1918 – 1919).

61. Справа 1. Обіжники і розпорядження уряду Директорії, міністерства внутрішніх справ та губернського комісара. – 131 с.

62. Справа 5. Листування з військовими установами про надання вагонів для евакуації Київського губернського комісаріату, про об'єднання з Західною Українською Республікою та конфіскація майна гетьмана Скоропадського. – 33 с.

Опис 2 (1918 – 1919).

63. Справа 1. Журнал зборів Уманської повітової Народної Ради та доповіді про зміни в управі, про збільшення окладів земським службовцям та з інших питань (грудень 1918 р.). – 51 с.

Ф. Р – 2920. Статистическое бюро Киевского губисполкома (Губстатбюро г. Киева).

Опис 1(1920 - 1923).

64. Справа 8. Статистические карты, графики и диаграммы о составе населения губернии. – 96 с.

65. Справа 9. Статистические карты, графики и диаграммы о территории и административном делении губернии. – 10 с.

Державний архів Черкаської області (ДАЧО)

Ф. 847. Уманська повітова продовольча управа Уманського повітового продовольчого комітету.

Опис 1 (1916 – 1919).

66. Справа 20. Протоколи засідань повітового продовольчого комітету, журнали засідань повітової продовольчої управи з міською продовольчою управою та громадськими організаціями. Копії. – 196 с.

Ф. Р – 2478. Черкасская уездная земская управа, г. Черкассы, Киевской губернии.

Опис 1(1917 – 1919).

67. Справа 18. Постанови повітового продовольчого комітету і журнали засідань повітової продовольчої управи. Копії. – 200 с.

Ф. Р – 2796. Уманский уездный исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Умань, Киевской губернии.

Опис 1(1917 – 1919).

68. Справа 1. Книга протоколов Совета рабочих г. Умани – 84 с.

69. Справа 10. Приказы военно-революционного комитета, уездисполкома и его отделов. – 35 с.

70. Справа 12. Протоколы заседаний Уманского уездного продовольственного комитета и переписи с ним о наличии и распределении продовольствия, заготовки фуража и продовольствия для армейских складов Киева. – 111 с.

71. Справа 21. Переписка по вопросу организации уездмилиции, борьбы с хищениями спирта, ремонта помещений, переписи населения. – 81 с.

Ф. Р – 3990 Комарницкий Н.Ф. – журналист, краевед.

Опис 1(1929 - 1979).

72. Справа 49. Обзор фондов Уманского государственного исторического архива по истории революционного времени. 1917 – 1921 гг. – 10 с.

73. Справа 51. Выписки из некоторых фондов Уманского государственного архива, уничтоженных в годы Великой Отечественной войны. – 32 с.

74. Справа 55. Каталог периодических изданий (газет и журналов), выходивших на Уманщине в 1917 – 1949 гг. – 102 с.

75. Справа 79. Материалы о событиях 1918 г. на Уманщине и Звенигородщине (выписки из газет, журналов, книг). – 64 с.

Ф. Р – 4460. Отдел труда (комиссариат труда) Исполнительного комитета Уманского уездного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Умань, Киевской губернии.

Опис 1(1929).

76. Справа 24. Сведения о населении г. Умани по переписи 1917. – 75 с.

Державний архів Вінницької області (ДАВО)

Ф. Р – 1152. Липовецький повітовий революційний комітет.

Опис 1(1920 – 1921).

77. Справа 2. Декрети, накази та інструкції РНК РРФСР, губернських та повітових ревкомів про реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів та осіб, які займали відповідальні посади у царському та буржуазному урядах, протоколи засідань повітревкому. – 102 с.

78. Справа 6. Доповіді та звіти підвідділів відділу керування повітревкому про їх діяльність. – 61 с.

79. Справа 10. Накази повітревкому. – 117 с.

80. Справа 11. Доповіді і звіти про діяльність повітревкому. – 21 с.

81. Справа 13. Накази та розпорядження повітревкому та його відділів. – 230 с.

Ф. Р – 5009. Андрушівська волосна рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Опис 1(1918 – 1923).

82. Справа 1. Циркулярні розпорядження та листування про облік землі, майна, про посів ярових та інш. – 237 с.

Уманський краєзнавчий музей

83. Справа НДФ 65/2. А.А.Крамаренко. Спогади. – Ч. II (1908 – 1927). – 604 с.

84. Справа НДФ 72/2. Восстание Клименко-Штогрин в 1918 г. на Уманщине. – 8 с.
85. Справа НДФ. 72/5. Донесення Уманського старости Київському губернатору. – 1 с.
86. Справа НДФ. 72/6. Приказ № 3 Уманского уездного старосты 22 мая 1918 года. – 1 с.
87. Справа НДФ 72/8. Приказ германського етапного коменданта Бухера. – 1 с.
88. Справа УКМ 692/19. Документи революційного руху на Уманщині (починаючи з 1917 г.). – 211 с.
89. Справа УКМ 692/24. Протокол зборів членів Ради Селянської Спілки Уманщини. 8 вересня 1917 р. – 2 с.
90. Справа УКМ 4485. Воспоминание участницы революции 1917 г. Поли Дорфман (Рубальской) – 59 с.
91. Справа УКМ 1852. Журнали Уманської повітової народної Ради надзвичайної сесії 9 – 10 червня 1918 року. – 125 с.
92. Справа УКМ 2030/3115. Протокол 6-го очередного заседания Уманського уездного продовольственного комитета 29 сентября 1917 года. – 12 с.
93. Справа УКМ 5129. Спомини Колотової-Буковської Д.А. – 132 с.

2. Друковані джерела

94. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918). Сборник документов и материалов / Отв. ред. П.Т. Тронько. – К.: Госполитиздат, 1957. – 660 с.
95. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. К. Держполітвидав, 1957 – 995 с.
96. Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – 355 с.

97. Весь Юго-Западный Край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской, Волынской губерниям. – К., 1914 г. – 1160 с.
98. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1920. Документи і матеріали у 2-х томах. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.
99. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1920. Документи і матеріали у 2-х томах. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.
100. Документы истории гражданской войны в СССР. Под редакцией И. Минца, С. Городецкого. – М.: Политиздат при ЦК ВКП(б). – 1941. – 544 с.
101. Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) / П.П. Бачинський (ред. – упоряд.) – К., 1999. – 640 с.
102. Збірник документів і матеріалів. Ред. колегія: Бистренко П.П., Волощук У.П., Рубач М.Н. (відпов. редактор), Супруненко М.І. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР. – 1962. – 764 с.
103. Національні відносини в Україні ХХ ст.. Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т: національних відносин і політології; Упоряд. М.І. Панчук та ін. Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
104. Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 – січень 1918 рр.). Збірник документів українського видавництва політичної літератури. – К., 1947. – 150 с.
105. Протоколы второго съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. – К., 1919.
106. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – 764 с.
107. Сборник документов и материалов. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР. – 1957. – 660 с.
108. Статистический бюлетень Киевского губернского статистического бюро. – 1922. – № 4 – 5. – 248 с.

109. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали: У 3-х т. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – 658 с.
110. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996; Том 2. 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997. – 424 с.
111. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К.: Вид – во Олени Теліги. – 2003. – 1024 с.

3. Періодична преса

112. Більшовик (Київ). – 1919. – №№42, 65, 93.
113. Боротьба (Київ). – 1917. – №№2, 11, 12, 13.
114. Васильківські вісті (Васильків). – 1918. – ч. 5, ч. 10.
115. Вільна Україна (Умань). – 1917. – №№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 18, 21, 22, 23, 25, 27, 31, 32.
116. Воля (Сквира). – 1919. – №3, 4.
117. Вісник революційного комітету охорони порядку на Звенигородщині (Звенигородка). – 1918. – №№1, 2, 5, 6.
118. Вісник товариства „Просвіта” (Катеринослав). – 1917. – №12.
119. Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки (Київ). – 1917. – №4;
120. Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки (Київ). – 1918 – №6.
121. Вісті Комісаріату Ради селянських депутатів Сквири (Сквира). – 1917. – №10.
122. Вісти краюї преси (Київ). – 1918. – №40.
123. Голос Умани (Умань). – 1917. – №139.
124. Державний вісник (Київ). – 1918. – №50, 59.
125. Известия (Умань). – 1919. – №№13, 24, 42, 45, 53, 69.
126. Киевская мысль (Киев). – 1917. – №63.

127. Колгоспна правда (Умань). – 1938. – №266.
128. Липовецькі вісті (Липовець). – 1918. – №№87, 108, 110, 113.
129. Народна воля (Київ). – 1917. – №№89, 94, 99, 116, 122, 126, 131, 140, 143.
130. Народна воля (Київ). – 1918. – №№7, 31, 43, 55, 63, 69.
131. Народна воля (Київ). – 1919. – ч. 6, 7.
132. Народное дело (Киев). – 1918. – №№25, 36, 42.
133. Народна думка (Звенигородка). – 1919. – ч.12.
134. Нова Рада (Київ). –1917 – №№22, 43, 48 ,85, 152, 157, 161, 170, 187, 189, 191, 196, 214, 217, 219.
135. Нова Рада (Київ). –1918. –№№58, 60, 62.
136. Народне слово (Біла Церква). – 1918. – №№2, 3.
137. Наша бібліотека (Умань). – 1918. – №1.
138. Новини (Кам'янець-Подільський). – 1919. – №№26, 109, 118.
139. Одесская мысль (Одеса). – 1918. – №6.
140. Рідний край (Гадяч). – 1918. – №№9, 20.
141. Робітнича газета (Київ). – 1917. – №126, 129.
142. Робітнича газета (Київ). – 1919. – №431.
143. Сільська біднота (Умань). – 1919. – ч. 47, 48, 50.
144. Селянська громада (Вінниця). – 1919. – №№43, 58, 62.
145. Селянська думка (Тараща). – 1917. – ч. 2, 4, 5,6,11, 12, 13, 14, 15, 18.
146. Союз (Умань). –1918 – №№ 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 19, 35, 39, 46, 48, 49, 52, 140.
147. Спілка (Сквира). – 1918. –№№4, 6.
148. Уманское слово (Умань). – 1918 – №№59, 64, 65, 74, 75, 82, 83, 85, 88, 89, 100, 102, 106, 113, 118, 119, 122, 129, 130, 131, 148, 149, 155, 157, 159, 161, 163, 183, 189, 196, 198, 205, 206, 209, 230, 232, 238, 244, 249, 251.
149. Україна (Київ). – 1918. – ч. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 14.
150. Український історик (Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен). – 1981. – №1 – 4.
151. Український історик (Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен). – 1986. – №3 – 4.
152. Український козак (Жмеринка). – 1919. – ч. 3, 24, 54.

153. Хвиля (Вінниця). – 1920. – ч. 2.
154. Червона зоря (Умань). – 1919. – №№1, 2, 5, 6.
155. Южная газета (Київ). – 1917. – №№2460, 2454, 2456.

4. Монографії, статті, брошури

156. Андрусішин Б.І. В пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – К.: ФПУ, 1995. – 192 с.
157. Бевз Т. Між романтизмом і реаліями (сторінки історії УПСР). – К., ППІЕМД. – 1999. – 268 с.
158. Беззубець О. Селянський рух на Лисянщині в період громадянської війни // „Добридень”. – 2000. – № 2 – 6. – С. 33 – 37.
159. Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918 – 1920 роки. – К., 1957. – 48 с.
160. Бойко В.М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Український історичний журнал. – 1997. – №5. – С. 30 – 33.
161. Боровик А. Діяльність комісії видавничого відділу Міністерства освіти та мистецтв з підготовки підручників за гетьманату (квітень – грудень 1918 р.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль. – 2001. – Вип.. 14. – С. 179 – 185.
162. Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С. 37 – 50.
163. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради. // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С. 71 – 72.
164. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
165. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. – К., 1998. – 256 с.

166. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина III. Київ – Відень, 1920. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 542 с.
167. Гамрецький Ю.М. Універсали – визначальні віхи історії Центральної Ради. // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 23 – 29.
168. Грушевський М. С. На порозі нової України: гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.
169. Грушевський М. С. Новий період історії України. За роки від 1914 до 1919. – К.: „Либідь”, 1992. – 46 с.
170. Губа П. І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917 – 1920 рр. – Черкаси: ЧДТУ, 2002. – 203 с.
171. Даниленко В. Володимир Дурдуківський і його родина в громадсько-культурному житті України. // Україна соборна. – К., 2004. – С.108 – 134.
172. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роки. – К., Оріяни, 1998. – 240 с.
173. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 с.
174. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – 424 с.
175. Доценко О. Зимовий похід (6 XII. 1919 – 6 У. 1920). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 375 с.
176. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (сторінки історії) // Український історик. – 1988. – №1 – 4 (17 – 20). – С. 102 – 109.
177. Захарченко П., Земзюліна Н. Несторов О. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2000. – 176 с.
178. Історія держави і права України. У 2-х частинах. Частина 2. / За ред. акад. Академії правових наук України А.Й. Рогожина. – К.: „Ін Юре”, 1996. – 448 с.
179. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. / Редкол.: Олійник А.Ф. (голова) та ін. – К., 1972. – 778 с.

180. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. Ред. колегія Рудич Ф.М.(голова) та інші. – К., 1971. – 791 с.
181. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. Ред. колегія Стешенко О.П. (голова редколегії) та інші. – К., 1972. – 778 с.
182. Історія України. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Навч. посіб. – Тернопіль: Економічна думка, 1998. – 380 с.
183. Історія українського селянства. Нариси. В 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. –Т. 1. – 632 с.
184. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія. К., 2003. – 608 с.
185. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1964. – 720 с.
186. Коваль Р.М. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії / Г. Гребенюк (ред.) – К.: Правда Ярославичів, 1998. –172 с.
187. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.
188. Колісник М.К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні 1919 – 1920. – Х.: Вид. ХГУ, 1958. – 204 с.
189. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920. Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
190. Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917 – 1920 років: Монографія. – К.: Основа, 2005. – 311 с.
191. Лободаєв В.М Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917-квітень 1918 рр.) // Вісник Київського університету імені Т. Шевченка. – К., 1999, Вип.45. – С. 21 – 25.
192. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 г.г.). – М.; Ленинград: Госполитиздат, 1954. – 655 с.

193. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 рр. – Дніпропетровськ: „Січ”, 2002. – 336 с.
194. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. Прага. 1942. – Т. 1. – 212 с.
195. Михайло Іванченко. Вільне козацтво // „Добридень”. – 2000. – № 7 – 8. – С. 42 – 47.
196. Мироненко О. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 328 с.
197. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття). – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2001. – 266 с.
198. Нариси історії архівної справи в Україні: Навчальний посібник для студентів іст. фак-тів вищих навч. закладів / С.В. Абросимова, В.В. Бездрабко, В.В. Болдирев та ін.; І. Матяш, К. Климова (ред.): Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К.: Видавничий дім „КМ Академія”, 2002. – 612 с.
199. Нестеров О.В. Історія селянського повстанського руху на Правобережній Україні (1919 р.) // Вісник Київського університету. – Історія. – К., 1998. – Вип. 39. – С. 48 – 50.
200. Ніколіна І.І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вип. ХІ. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – С.223 – 232.
201. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917 – 1919 рр. (історично-генетичний аналіз). – К.: „Манускрипт”, 1995. – 264 с.
202. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Встановлення Радянської влади на місцях: У 2 т. / Ред. кол. Рубач М.А. (відп. ред) та інші. – К.: Наукова думка, 1967. – 462 с.
203. Петро Горохівський. Нарис історії Христинівщини. – Умань: „Аналітик”, 2003. – 154 с.

204. Петлюра С.В. Вибрані твори та документи. – К.: Фірма „Довіра”, 1994. – 271 с.
205. Політична історія України. ХХ століття: У 6. т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф. Солдатенков (кер.), В.Ф. Верстюк. – 2003. – 488 с.
206. Преса України: газети 1917 – 1920 рр. Бібліографічний покажчик. / Г.Я.Рудий (укладач): НАН України. Інституту історії України. – К.: Хрещатик, 1997. – 97 с.
207. Реєнт О.П. Актуальні проблеми історії України // Україна Соборна. Зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 6 – 22.
208. Реєнт О. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917 – 1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 265 с.
209. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917—1920). – К.: Київський університет, 2002. – 311 с.
210. Розовик Д.Ф. Центральна Рада і українська культура // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 17 – 27.
211. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: Изво Акад. наук УССР, 1957. – 457 с.
212. Сергійчук В.І. Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів. – К.: Козаки, 1996. – 122 с.
213. Скляренко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і Гетьманщини в 1918 році. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1960. – 284 с.
214. Солдатенко В.Ф. Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроба оцінки деяких тенденцій вивчення процесу державотворення в добу

- революції 1917 – 1920 рр.) // Україна: ретроспектива і перспектива. Зб. наук. праць. – К., 1999. – 210 с.
215. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920). – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам’яті України”, Видавничий центр „Просвіта”, 1999. – 508 с.
216. Сорочан Н.А. Комісари народної освіти в системі народного управління в УНР за доби Директорії (грудень 1918 – листопад 1919 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія. Зб. наук. пр. – Вінниця, 2006. – С. 170 – 175.
217. Стахів М. В добу Директорії УНР. – Торонто. – Т.1. – 1962. – 272 с.; Т. 2. – 1963. – 248 с.; Т. 3. – 1963. – 273 с.; Т. 4. – 1964. – 353 с.
218. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 р.): Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2002. – 361 с.
219. Супруненко М.І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1920 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 311 с.
220. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції. 1917 – 1920. – К., 1920. – 130 с.
221. Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К.: Наукова думка, 1974. – 143 с.
222. Терещенко Ю. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917 – 1920). – К.: Наукова думка, 1986. – 255 с.
223. Тетяна Кузнець. Населення Умані в кінці XIX – та в перші десятиліття XX ст. // Київська старовина, 2004 – №6 – С.142 – 144.
224. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Харьков: Государственное издательство Украины, 1928. – 584 с.

225. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід, проблеми, перспективи / НАН України. Інституту історії України. Всеукраїнська спілка краєзнавців. – К.: Рідний край, 1994. – 108 с.
226. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. М. Мироненко. – К. „Либідь”, 1997. – 560 с.
227. Умань. Історико-географічний та економічний нарис. – Черкаси: Облвидав, 1957. – 151 с.
228. Хмель И.В. Аграрное преобразование на Украине. 1917 – 1920 / АН УССР. Ин – т истории. – К.: Наукова думка, 1990. – 216 с.
229. Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес – з’їзд 6 – 8 квітня 1917 р.) / АН України. І-т історії України.– К., 1994. – (Історичні зошити). – 62 с.
230. І. Хміль, І. Куташов. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917). // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2002. – С. 53 – 77.
231. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга перша. Т.1. – Відень, 1921. – 154 с.
232. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 3. – 160 с.
233. Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. – К.: Держполітвидав УРСР, 1940. – 52 с.
234. Шаповал М. Більшовизм і Україна. – Прага: Вид-во „Вільна спілка”, 1926. – 60 с.
235. Шаповал М. Занепад УНР. – Прага: Вид-во „Вільна спілка”, 1918. – 42 с.

5. Автореферати дисертацій

236. Балицька О.В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 23 с.

237. Лободаєв В.М. Українське вільне козацтво (1917 – 1918 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
238. Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських зборів (березень 1917 р. – 1918 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1995. – 26 с.
239. Передерій І.Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 19 с.

6. Спогади

240. Антонов-Овсієнко В.А. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. – 1930. – № 1 – 3. – С.105 – 131; 1930. – №5. – С. 173 – 193.
241. Антонов-Овсієнко В.А. В боротьбі за радянську Україну // Літопис революції. – 1932 – №1 – 2. – С. 112 – 152.
242. Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – 355 с.
243. Деникин А. Очерки русской смуты. – Берлин, 1925. – Т. 4. – 221 с.
244. До історії більшовицької організації на Черкащині. Збірник спогадів учасників революційних подій 1917 – 1920 рр. – Черкаси: Черкаське обласне видавництво, 1958. – 160 с.
245. Життя Надії Суровцевої описане нею самою в селищі Нижній Сейгман Магаданської області // Наука і культура. – Україна. – 1990. – Вип. 24. – С. 412 – 559.
246. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд. Друге видання. Частина III. Мюнхен: Видавництво Хвильового, 1946. – 200 с.

247. Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена українського військового комітету і товариша військових справ у часи Української Центральної Ради. – Вінніпег: Видавнича спілка „Тризуб”, 1967. – 523 с.
248. Михайло Омелянович-Павленко. Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – 459с.
249. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1991. –№ 8. – С. 92 – 107.
250. Рахиль Фейгенберг. Летопись мертвого города / Перевод с еврейского С.М.Гинзбурга. – Ленинград : Прибой, 1928. – 215 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Населення Київської губернії в 1845, 1897, 1917, 1920 рр.

повіти	1845			1897			1917			1920	
	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.
Бердичевський	83.25 2	86.176	169.428	137.804	141.891	279.695	160.362	167.509	327.871	130.901	144.555
Васильківський	76.36 3	76.584	152.947	155.795	160.028	315.823	178.585	193.756	372.311	163.925	179.171
Звенигородський	64.50 1	66.310	130.811	135.527	139.177	274.704	162.982	168.202	331.184	141.448	153.791
Канівський	68 339	68.780	137.119	131.015	137.845	208.860	159.348	164.893	324.241	150.030	162.778
Київський	85.61 4	88.936	174.58 0	279.833	261.650	541.483	375.197	444.512	819.709	332.335	394.676
Липовецький	61.06 5	60.511	121.576	104.311	107.514	211.825	131.603	137.445	269.048	100.669	111.679
Радомишльський	72.43 0	73.483	145.913	155.980	159.649	315.629	194.376	204.103	398.479	192.630	205.866
Сквирський	65.70 0	68.981	134.681	124.436	126.821	251.257	139.502	143.800	283.302	124.325	134.377
Таращанський	66.43 9	66.493	132.932	121.476	124.276	245.752	136.819	141.607	278.126	119.930	130.363
Уманський	78.37 5	77.326	155.701	158.376	162.368	320.744	199.495	207.057	406.552	185.387	200.447
Черкаський	67.75 9	70.036	137.795	151.769	155.773	307.542	170.084	185.257	355.341	189.434	198.947
Чигиринський	55.76 9	15.409	111.17 8	110.966	114.949	225.915	129.569	131.155	260.724	133.623	138.566
По губернії	815.6 36	859.025	1701.66 1	1.767.288	1.791.94 1	3.559.229	2.137.922	2.289.296	4.427.218	1964.637	2.155.216

Густота населення (Київська губернія)

густота населення повітів (без повіт. міст)	Площа в кв. верст.	загальна густота населення					
		в 1897 г.	в 1917 г.	в 1920 г.	в 1897 г.	в 1917г.	в 1920 г.
Бердичевський	2997,3	93,3	109,3	91,9	75,5	92,9	77,6
Васильківський	3631,0	87,0	102,5	94,5	83,4	99,9	91,9
Звенигородський	3044,8	90,2	108,8	97,0	84,7	101,4	90,3
Канівський	2864,8	93,9	113,2	109,2	90,8	108,7	106,2
Київський	1988,3	109,0	165,0	146,3	59,1	70,9	69,0
Липовецький	2540,0	83,4	105,9	83,6	80,0	100,7	79,7
Радомишльський	8436,4	37,4	47,2	47,2	36,1	45,5	46Д
Сквирський	3271,2	76,8	86,6	79,1	71,3	80,7	74,3
Таращанський	2921,4	84,1	95,2	85,6	80,2	89,1	81,9
Уманський	3774,2	85,0	96,0	102,2	76,8	81,4	90,2
Черкаський	3448,7	89,2	103,1	112,6	80,6	90,8	99,0
Чигиринський	2876,7	78,5	90,6	94,6	75,1	86,8	92,4
По губернії	44.777,9	79,5	97,9	93,2	69,2	81,7	78,4

продовження додатку А

Сільське населення Київської губернії

Назва повітів	Кількість сільського населення в				На 100 жит. в 1834 р. приходитьсь в			% до всього населення повітів в				
	1834 г.	1897 г.	1917 г.	1920 г.	1897 г.	1917 г.	1920 г.	1834 г.	1897 г.	1917 г.	1920 г.	1923 г.
1.Бердичевський	99.309	177.697	214.401	196.136	178,9	215,9	199,7	63,5	63,5	77,8	71,2	68,0
2.Васильківський	115.477	249.552	314.180	299.828	216,1	272,1	257,3	80,5	79,0	84,4	85,9	79,6
3.Звенигородський	108.922	216.156	253.608	234.954	193,5	232,8	215,7	80,7	78,7	76,6	79,6	80,2
4.Каневський	101.697	220.849	271.193	259.344	217,2	266,7	255,0	76,9	82,1	83,6	82,9	85,0
5. Київський	87.312	224.530	294.035	301.737	255,0	336,8	332,1	54,9	41,1	35,9	41,5	38,3
6.Липовецький	76.512	133.423	172.392	166.963	174,4	225,3	218,2	63,2	63,0	64,1	78,6	69,1
7.Радомишльський	106.222	265.443	333.657	353.224	249,0	314,1	332,5	80,5	81,1	83,7	88,6	87,6
8.Сквиірський	98.131	194.092	221.300	217.340	197,8	225,5	221,5	80,0	77,2	78,1	84,0	81,9
9.Таращанський	100.958	203.864	233.010	232.572	201,9	230,8	230,4	83,4	83,0	83,7	92,9	88,5
10.Уманський	137.047	260.552	328.677	319.446	190,1	239,8	233,1	89,1	81,2	80,8	82,8	82,3
11.Черкаський	94.958	202.045	221.571	311.026	228,7	210,9	338,2	73,6	68,4	62,4	80,1	68,5
12.Чигиринський	81.966	187.053	218.898	244.103	228,5	267,1	297,6	78,3	82,8	84,0	93,6	88,6
всього	1.205.511	2.535.256	3.076.922	3.131.673	210,8	255,2	259,2	75,1	71,4	69,5	76,0	72,7

Подано за: Статистический бюлетень Киевского Губернского Статистического бюро. – К., 1922. – С. 11, 17, 25, 30.

Додаток Б

Уривок з статті „По Умани. Украинское движение”

„Голос Умани” від 8 червня, 1917 р.

„...украинский митинг 31 мая постановил переименовать местный полк в украинский имени Гонты... С протестом против постановления митинга 31 мая выступил Уманский Совет рабочих и солдатских депутатов в летучке, проведенной в номере нашей газеты от 6 июня. Кроме того Советом в общем заседании принята была резолюция протеста и постановлено было утром 7 июня созвать солдатский митинг, на котором подвергнуть детальному обсуждению требование украинской рады. В 7 часов вечера в Украинском справочном бюро состоялось объединенное заседание представителей украинской местной рады, Советов рабочих и солдатских депутатов и гарнизонного совета, созданное по инициативе украинской рады в целях попытки найти общий язык и пресечь рознь. ... Из речей украинцев выяснилось, что решение их о переименовании полка безповоротно. Поддерживать Временное Правительство они согласны только при условии немедленного, не дожидаясь Учредительного Собрания, признания со стороны правительства широкой автономии Украины и сформирование отдельного украинского войска.

...Особенное возмущение украинцев вызывает то обстоятельство, что временное правительство не сочло нужным выступить с официальным признанием справедливости требований автономии Украины”.

Подано за: Голос Умани. – 1917. – 8 червня.

Додаток В

Телеграма Генеральному секретаріатові Центральної Ради

„Рада Селянської Спільноти Уманщини вітає перший уряд автономної України й висловлює побажання аби Генеральний Секретаріат, зміцнюючи здобутки трудового народу, об'єднав круг себе всю етнографічну Україну”.

Подано за: Уманський історичний краєзнавчий музей. – Спр. 692.25. – Арк. 20.

Додаток Д

Список кандидатів до Українських установчих зборів від Київщини

1. Ільченко Олександр Пантелемонович – член Київської Губернської Ради селянських депутатів, Голова Уманської Повітової Ради селянських депутатів і повітового комітету УПСР, член Центральної Ради.

2. Кухар Григорій Ілліч – член Уманської повітової ради селянських депутатів, український соціаліст-революціонер, кандидат від Уманського повіту.

3. Ковбасюк Ісак Федорович – український соціаліст-революціонер, кандидат від Уманського повіту.

4. Вуйко Герасим Іванович – український соціаліст-революціонер, кандидат від Уманського повіту.

5. Дорошенко Пилип Якович – український соціаліст-революціонер, кандидат від Уманського повіту.

6. Химерик Василь Федосієвич – український соціаліст-революціонер, голова Липовецької Народної Управи, член Центральної Ради від Липовецького повіту.

7. Ніжник Гордій Степанович – український соціаліст-революціонер, від Липовецького повіту.

8. Висоцький Сатурнін Васильович – український соціаліст-революціонер, від Липовецького повіту.

9. Попович Олександр Макарович – член Київської Губернської Ради селянських депутатів, голова Сквирської повітової ради селянських депутатів.

10. Радчук Михайло Григорович – український соціаліст-революціонер, від Сквирського повіту.

11. Ковалюк Микита Іванович – член Сквирського повітового комітету Селянської спілки.

12. Рахманюк Василь Гнатович – український соціаліст-революціонер, від Таращанського повіту.
13. Логвиненко Опанас Романович – український соціаліст-революціонер, від Таращанського повіту.
14. Шимченко Остап Григорович – український соціаліст-революціонер, від Таращанського повіту.
15. Котик Євмен Степанович – український соціаліст-революціонер, від Звенигородського повіту.
16. Кавуненко Павло Федорович – український соціаліст-революціонер, від Звенигородського повіту.
17. Журавський Антон Автономович – член Звенигородського повітової ради селянських депутатів.
18. Жемерун Пилип Никифорович – український соціаліст-революціонер, від Звенигородського повіту.

Подано за: Вільна Україна. – 1917. – 9 листопада, 23 грудня.

Додаток Е

Програма Уманської Селянської спілки

- 1). До Установчих Зборів підтримувати Тимчасовий Уряд та допомагати йому зміцнити новий лад в державі.
- 2). Вимагати від Тимчасового Уряду якнайшвидше скликати Установчі Збори на підставі рівного, загального, прямого виборчого права при таємному голосуванні.
- 3). Федеративна Демократична Республіка з національно-територіальною автономією України.
- 4). Повне забезпечення громадських свобод: свободи совісті (віри), слова, друку, зібрань, спілок.
- 5). Всі громадяни держави рівні перед законом, не зважаючи на посаду, релігію, стать та національність.
- 6). Всі землі повинні належати народові... фабрики та заводи належатимуть тим, хто в них працює (робітникам).
- 8). Справедливе оподаткування.
- 9). Реформа школи. Загальна обов'язкова освіта (для всіх дітей шкільного віку) на рідній мові.
- 11). Виборний, гласний суд.
- 12). Оголошення миру без анексій та контрибуцій...

Подано за: Вільна Україна. – 1917. – 11 травня.

Додаток Ж

Наказ німецького етапного коменданта Бухера

Умань. 25 травня 1918 р.

„За всякие действия против Германских законов, распоряжений и приказов, которые влекут за собой наказание лишением свободы, начиная от 10 лет и более, как, например: подстрекательство, порча телеграфных и телефонных сооружений, хранение оружия без разрешения и невыдачи такового – как мера наказания впредь может быть применяема смертная казнь.

Потому предостерегаю население и предлагаю воздержаться от всякого рода агитации, приказываю и требую”.

Подано за: Уманський краєзнавчий музей. – Спр. НДФ.

72/8. – Арк. 1.

Додаток 3

Список губерніальних та повітових старост (травень 1918 р.)

Київщина

Губернський староста – Іван Львович Чарторижський, бувший губернатор Тернопільщини, призначений 9 травня 1918р. З 30 серпня губернським старостою був генерал генерального штабу Павло Маркевич Андріянов.

Заступник губернского старости – Платон Забугин.

Повітові старости:

Київського повіту – Микола Григорів;

Бердичівського повіту – Іван Машир;

Уманського повіту – Ібрагім Солтик;

Канівського Іван Недашківській,

Черкаського – Марко Куліш,

Радомишльського – Сергій Онищенко,

Таращанського – Василь Дубиненко,

Чигиринського – Володимир Бялоцький, пізніше Петро Серебряков,

Липовецького – (?) Носенко,

Васильківського – Микола Яблонський, пізніше Володимир Троїцький,

Сквирського – Іполіт Волошинов.

Подано за: Дмитро Дорошенко.
Історія України 1917 – 1923 рр.
II том. „Українська Гетьманська
Держава 1918 року. – К., 2002. –
С. 62 – 63.

Додаток И

Оповіщення (витяг) Інформаційного бюро республіканських військ від
30 листопада 1918 р.

„До 30 листопада 1918 р. військо Української Народної Республіки з боєм зайняло такі головніші міста, містечка і важніші залізно-дорожні станції: Полтаву, Катеринослав, Кам'янець-Подільський, Житомир, Сарни, Рівне, Дубно, Радзивилів, Здолбуново, Волочиськ, Проскурів, Летичів, Літин, Жмеринку, Вінницю, Могилів-Подільський, Липовець, Таращу, Бердичів, Козятин, Васильків, Сквиру, Погребище, Христинівку, Умань, Вапнярку, Слобідку, Ольвіополь, Звенигородку, Шполу, Квіткове, Білу Церкву, Канів, Хвастів, Бобринська, Чигирин, Черкаси, Знаменку, Єлисавет, Вознесенськ, Золотоношу, Ромни, Лозову, Люботин, Лебедин, Конотоп, Бахмач, Ворожбу та силу інших дрібніших міст. Таким чином в руках республіканської армії знаходяться всі важніші міста залізно-дорожні вузли. Армія поповнюється мобілізованими і добровольцями і серед загальної симпатії населення непохитно закінчує справу визволення України від московсько-гетьманського уряду.

Мобілізація, де її оповіщено, проходить дуже гарно. Люде йдуть охоче. Дисципліновано. Скрізь порядок. Наказів слухаються без жодних розмов. Вояки самі домагаються, щоб був твердий порядок і самі вимагають того від своїх товаришів”.

Подано за: НБУ імені В. Вернадського,
Інститут рукопису. – Фонд стародруків. – Кл. 793. –

С. 1.

Додаток К

Наказ делегатам на Трудовий Конгрес від Сквирського повіту на
Київщині

Делегати обрані Сквирським Повітовим Селянським з'їздом на Трудовий Конгрес, зобов'язуються відстоювати на Конгресі такі постанови :

1. Україна повинна бути самостійною, ні від кого незалежною Трудовою Республікою.

2. Трудовий Конгрес повинен негайно перевести в життя ті соціальні і політичні реформи, котрі забезпечать інтереси трудового народу і владу демократії та не дадуть можливості повернути старий лад.

3. Трудовий Конгрес повинен виробити і затвердити Конституцію Української Республіки і працювати до скликання Парламенту.

4. Трудовий Конгрес повинен в першу чергу : а) виробити основний закон про землю, б) видати закон про загальну обов'язкову і безплатну народну освіту в) видати закони про забезпечення права на працю, г) видати закон про відокремлення церкви від держави.

5. ... скликати парламент (сейм) на підставі загального, рівного, прямого, таємного голосування і пропорційного виборчого права. Парламент (сейм) повинен існувати як постійний верховний державний орган Української Республіки.

Подано за: Воля. – 1919. – 9 січня.

Додаток Л

Наказ Уманського військового комісаріату від 21 липня 1919 р.

„1. Подтверждаю все вышедшие до сего времени приказы о сдаче оружия, в последний раз приказываю все имеющее у населения оружие сдать в течении 24 часов. Лица, у которых по истечению этого срока будет найдено оружие будут расстреляны и имущество их конфисковано для раздачи бедным.

2. Категорически предписываю прекратить самовольную рубку леса на дачах Уманского уезда. Лица, уличенные в рубке будут расстреляны без суда, а имущество конфисковано для раздачи бедным.

Уездвоенком

Остряков”

Подано за: ДАЧО. – Ф. Р – 2257. – Оп. 2. – Спр.1. – Арк. 12.

Додаток М

Дані про відправлені німецьким військам вантажі зі станції Тальне

Уманського повіту

Дата	Наименование продуктов	К – во
1918 г.	Сахар	2306 п. 31 ф.
с 1.8 по 10.8	Мука пшен. сеян.	250 п.
10.8	Крупа ячменная	628 п.
--\--	Крупа гречневая	20 п.
--\--	Ячмень	128 п.
--\--	Отруби ячмен.	120 п.
--\--	Скот	27 шт.
--\--	Гречиха	68 п.
--\--	Овес	20 п.
--\--	Пшено	127 п.
--\--	Пшеница	362 п.
--\--	Рожь	926п.
--\--	Мука ржаная	60 п.
--\--	Посылки (40 ящиков)	46 п.
18.8	Хлеб грузн.	3027 п.
19.8	--\--	991 п.
21.8	--\--	1030 п.
--\--	Посылки	40 п.
23.8	Пшеница	2000 п.
22.8	Хлеб груз.	3863 п.
24.8	--\--	2036 п.
26.8	Пшеница	7977 п.
27.8	--\--	358 п.
30.8	--\--	4092 п.

Подано за: Уманський краєзнавчий музей. – Спр. УКМ. 202. – Арк. 23.

Додаток Н

Наказ №3 Уманського повітового старости

від 22 травня 1918 року

1. „Все экономии с живым и мертвым инвентарем, кормами, зерном, разными запасами и всем прочим имуществом, принадлежащим экономиям, должен быть немедленно возвращены законному хозяину или его доверенному ...
2. Земли, не занятые весенним посевом, леса, пруды, усадьбы... должны перейти в распоряжение владельцев.
3. Селяне, занявшие владельческие земли под яровые посевы, должны войти в добровольное соглашение с владельцами по вопросу пользования землей либо путем уплаты аренды с общины, или другим способом, в противном случае, условия расплаты будут определены правительственной земельной комиссией, на которую помимо всего будут возложено окончательное выяснение размеров убытков, понесенных владельцами.
4. Наблюдение за точным исполнением сего приказа возлагаю на председателей волостных земских (народных) управ и сельских властей; уездной милиции оказывать в этом свое содействие.

Предупреждаю, что неисполнение сего приказа влечет за собой применение вооруженной силы с нежелательными ... последствиями.

Уманский уездный староста Михайлов”.

Подано за: Уманський краєзнавчий музей. – Спр. НДВ. 72/6. – Арк. 1.

Додаток П

Список керівників антибільшовицьких повстанських організацій, які діяли на півдні Київщини (березень 1920 р.)

Цвітковський – на Таращанщині (700 кінноти і 500 шабель);

Куравський – Таращанський повіт (відомості про кількість військ відсутні);

Гризло – на Звенигородщині (100 кінноти і 2000 чол. піхоти);

Дерещук – на Уманщині (4000 чол. піхоти при гарматах);

Чуприна – на Липовеччині (до 600 чол. піхоти);

Хмара – Гайсинський і Уманський повіти (відомості про кількість військ відсутні).

Подано за: Доценко О. Зимовий похід (6 XII. 1919 – 6 У. 1920). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – С. 336 – 337.

Додаток Р

Ультиматум „Отамана Головного штабу повстанських військ України”

Ю. Мазуренка Голові Українського робітничо-селянського уряду

Х.Раковському від 25 червня 1919 р. м. Сквиря

„Від імені повставшого українського працюючого народу заявляю вам, що робітникам й селяни України повстали проти вас як влади російських завойовників, котра приурившись святими для нас гаслами:

- 1) Влада рад Робітників і Селян.
- 2) Самовизначення народів, аж до відокремлення.
- 3) Боротьба проти імперіалістів-завойовників і грабителів працюючих мас – псує не тільки всі святі гасла й руйнує дійсну владу робітників і незаможних селян сусідньої держави, а ще й використовує їх у метах далеких від усякого соціалістичного устрою”

Подано за: Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції ([марець 1917 р. – грудень 1919 р.]
Частина III. Київ – Відень, 1920. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – С. 376.

Додаток С

З доповіді управи Уманської Повітової Народної Ради
про призначення коштів на утримання Тальнівської Талмуд-Тори на
Уманщині

„Правління Тальнівської Талмуд-Тори 12-го листопада 1917-го року звернулось до Повітової Народної Управи з проханням видачі коштів на утримання Талмуд-Тори, котра до цієї пори утримувалася коштами „коробочного збору“. В сучасний момент коробочний збір коштів не має і як Земська Управа не призначить коштів на утримання цієї школи то 200 душ дітей ризикує зостатись без школи. Повітова Управа докладає це на благий розгляд Народної Ради”.

Подано за: Уманський краєзнавчий музей. –
Спр. НДФ. 1852. – Арк. 2.

Додаток Т

Лист члена Звенигородської філії Українського національного союзу Віктора Речмеда до філії національного союзу на Звенигородщині.

„Мною примічено, що в державних установах м. Звенигородки як-то: скарбниці, судах, на пошті, не кажучи про міську думу та інших не скрізь ведеться діловодство на державній мові. В розмові з керуючими вони на російській мові спростовують, що їм не зрозуміло... Між іншим, самі гарно розуміють і навіть можуть розмовляти і певно писати по українські, Але з принципу не бажають. При такому стані... коли ми будемо потурати, то і через 5 років, вони не кинуть своєї впертості і будуть проводити русифікацію. З приводу цього, як член Союзу, прохаю бюро зробити нагадування всім установам і інституціям повіту, що вони не тільки проводили діловодство і розмову на державній мові, але й щоб подбали про прапор і портрети національних героїв і стояли як і належить на сторожі здобутих національних вольностей і прав”.

Подано за: Народна думка (Звенигородка). – 1919. – 1 січня.

Додаток У

Наказ відділу народної освіти Звенигородського повітвійськревкому від
2 березня 1920 р.

Ч. 4.

Всі зміни, зроблені колишньою денікінською владою в особистому складі педагогічного персоналу шкіл, в таблиці лекцій, в методах навчання, у внутрішньому упорядкуванні шкільного життя – одмінюється.

Ч. 5.

Цим наказується всім установам і приватним особам, у котрі переховується книжкове майно, книгозбірні, книжкові комори, читальні, наочні приладдя навчання, прибори, майстерні залишені денікінською владою або пішовшими з цією владою власниками такого майна – повідомити під страхом особистої відповідальності в 3-х денний термін з дня оголошення цього наказу до Позашкільного Підвідділу точні відомості про таке майно.

Ч. 8.

Всі директори та інспектори середніх шкіл, голови педагогічних рад, жіночих шкіл та начальниці гімназій, що служили при старому режимі і були наново поставлені денікінською владою, а також особи, призначені або вибрані на вищезазначені посади при денікінській владі, негайно усуваються від тих посад в школах до розгляду їх діяльності. Коли такі особи займають казенні квартири, то повинні негайно їх звільнити.

Ч. 12.

З моменту оголошення цього наказу, плата за право навчання у денних і вечірніх школах для дорослих (курсах) одмінюється. Курсам надається право клопотатися про прийняття їх на казенні кошти.

Додаток Ф

Наказ

волосному комісару с. Андрушівки Липовецького повіту від 8 січня 1919 р.

„Згідно розпорядження Київської контори Державного хлібного бюро від 11 січня 1919 року сповістити всім селам волости, абе увезь хліб, що мається лишній по селах було вивезено до 1919 року на найближчі зсипні пункти.

Для вияснення у кого з селян є лишки хліба потрібно скласти комісії з трьох селян, члени до яких повинні бути вибраними на сільських сходах. В склад названих комісій повинні ввійти також сільські комісари і бути в них головами”.

Подано за: – ДАВО. – Ф. Р – 5009. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.. 25.

Додаток X

Доповідна записка

Голови Звенигородської думи начальнику Звенигородського повіту. 1919 р.

„... мы обращаемся с покорнейшей просьбой довести до сведения высшей краевой власти о той анархии которая царит в нашем городе.

... Месяц тому назад все население Звенигородки встретило первый отряд Добровольческой армии с цветами, колокольным звоном и светлыми надеждами. В этом отряде все население видело, желало видеть новую светлую эру

Увы! Светлые минуты миновали; их заменили тревожные дни и еще более тревожные ночи. Грабежи, избиение, изнасилование детей не прекращаются. Не только не прекращаются, напротив усиливаются по мере затрат населением сотен тысячи на нужды отряда.

... В городе зарегистрированы сотни ограбленных в 3-4-5 приема до последней нитки, десятки избитых и тяжело раненых, и столько же изнасилованных женщин и детей. ... Это происходит на глазах власти. С этими ужасами необходимо борются...”.

Подано за: – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 398. – Спр. 84. – Арк. 6

Додаток Ц

Дані про кількість вищих і нижчих початкових училищ в
Київській губернії (1919 – 1920 рр.)

Повіти	Число училищ	Число комплектів	Число учнів
Звенигородський повіт			
1. Вищі початкові	17	51	2040
2. Двохкласні	42	168	6720
3. Однокласні	144	217	8680
Всього	203	436	17440
Липовецький повіт			
1. Вищі початкові	27	81	3240
2. Двохкласні	1	3	120
3. Однокласні	170	290	11600
Всього	198	374	14960
Сквирський повіт			
1. Вищі початкові	11	33	1320
2. Двохкласні	33	146	5840
3. Однокласні	93	122	4880
Всього	137	301	12040
Таращанський повіт			
4. Вищі початкові	10	30	1200
5. Двохкласні	30	112	4480
6. Однокласні	111	146	5840
Всього	151	288	11520
Уманський повіт			
1. Вищі початкові	17	51	2040
2. Двохкласні	39	156	6240
3. Однокласні	177	274	10960
Всього	233	481	19240
Всього	2571	5714	228560

Подано за: – ДАКО. – Ф. 142. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 4, 6 – 7, 23, 25 – 27, 28 – 29.